

Dette værk er downloadet fra Slægtsforskernes Bibliotek

Slægtsforskernes Bibliotek er en del af foreningen DIS-Danmark, Slægt & Data. Det er et special-bibliotek med værker, der er en del af vores fælles kulturarv, blandt andet omfattende slægts-, lokal- og personalhistorie.

Slægtsforskernes Bibliotek:
<http://bibliotek.dis-danmark.dk>

Foreningen DIS-Danmark, Slægt & Data:
www.slaegtogdata.dk

Bemærk, at biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. Når det drejer sig om ældre værker, hvor ophavs-retten er udløbet, kan du frit downloade og anvende PDF-filen.

Når det drejer sig om værker, som er omfattet af ophavsret, er det vigtigt at være opmærksom på, at PDF-filen kun er til rent personlig, privat brug.

Hardsyssels Årbog

1996

Historisk Samsfund for Ringkøbing Amt

Hardsyssels Årbog

1996

ANDEN RÆKKE – BIND 30

UDGIVET AF

Historisk Samsfund for Ringkøbing Amt

A. RASMUSSENS BOGTRYKKERI
RINGKØBING

OMSLAGSBILLEDE:

Kollund skole efter 1916.

*I baggrunden skolebygningen fra 1890, hvor læseforeningens bøger havde til huse
og lærer Nielsen boede. Til højre den nye bygning fra 1916.*

(Herning lokalhistoriske Arkiv)

INDHOLD

<i>Claus Chr. Koch og Per Grau Møller:</i>	
Skovbjerg Bakkeø – et kulturlandskabs forvandling	5
<i>Rudolf Uhre:</i> Svendsholm Teglovn.	45
<i>Kirsten Linde:</i> »Afgået til Ribe marked for at søge tjeneste«	61
<i>Kr. Hvelplund Jensen:</i> Houen sogns store købmand Mourids Jensen..	77
<i>Ulrik Lebrmann:</i> Læsning på landet –	
Kollund og Omegns Læseforening 1899-1924.	83
<i>Rigmor Kryger:</i> Cyklestien Ringkøbing-Søndervig	105
<i>John E. Sønderby:</i> Ligsynsmænd	123
<i>Ove Høyer:</i> En kajakklub startes.	
Erindringer fra Struer Kajakklub 1941-50	127
<i>Inger Smedegaard:</i> Grundlovsfest og sangleg i Dejbjerg præstegård... ..	139
Meddelelser fra Historisk Samfund for Ringkøbing Amt.	151
Regnskab.	155
Register	157

ISBN 87-87358-17-4
ISSN 0046 6840

Hardsyssels Årbog 1996
Redaktør: Per Hauge Mortensen
Redaktionskomité: Holger Villadsen og Jørgen Østergaard

Gengivelse af årbogens artikler må kun ske med forfatternes tilladelse og med angivelse af, at artiklen tidligere har været offentliggjort i Hardsyssels Årbog

De reproducerede kort publiceres med Geodætisk Instituts tilladelse nr. A 403/85

Skovbjerg Bakkeø

- et kulturlandskabs forvandling¹

af Claus Chr. Koch og Per Grau Møller

Landskabet på Danmarks største bakkøer er præget af et »modent« kuperet terræn isprængt dale, hvor der i dag findes vandløb eller søer. Det kuperede terræn har sit udseende i kraft af at være dannet under forrige istid (Saale-istiden) for over 300.000 år siden. Siden er landskabets overflade blevet kraftigt jævnet af vejr, vind og den sidste istids smeltevandpåvirkninger, således at landskabet i dag fremtræder som ret kuperet, men uden bratte stigninger og fald. Større terrænspring er der i forbindelse med dalene, der er dannet senere som en følge af den sidste istids afsmeltninger. Store strømme af smeltevand har skåret sig ned i undergrunden for at presse smeltevandet væk fra isranden mod vest. På samme tid er den øvre undergrund på bakkøen dannet som smeltevandsands-aflejringer, men der kan ind imellem være lommer af leraflejringer.

Uden om bakkøen ligger hedesletter, der er dannet som rene smeltevandsaflejringer i slutningen af istiden. Terrænet fra forrige istid var her lavere, og materialet i smeltevandet kunne derfor afsættes i betydeligt større mængder her og komme til at udforme landskabet. Hovedindholdet i aflejringerne er sand, men udvaskningen

af næringsstoffer, podsoleringen, har her været kraftigere end på bakkøen.

Skovbjerg Bakkeø ligger mellem byerne Holstebro, Ringkøbing, Skjern og Herning. I denne undersøgelse vil der dog kun blive fokuseret på kerneområdet i den nordlige del, som er præget af klitterræn og indsande og nogle af landets største bevarede hedearealer. Det er i denne kulturhistoriske undersøgelse defineret som 8 sogne: Ulfborg, Råsted, Vind, Vinding og Timring (i Ulfborg herred) samt Torsted, Nr. Ommø og Hover sogne (i Hind herred). De administrative enheder, sogne, er valgt til at afgrænse området, fordi mange oplysninger, især statistik, foreligger på dette niveau. På den måde kan man følge udviklingen i kulturlandskabet helt tilbage fra middelalderen op til vore dage. Det er netop målet at beskrive og forklare den menneskepåvirkede udvikling af landskabet i dette et af Danmarks fra naturen fattigste områder.

Området er i høj grad præget af vandløbene. Der er 5 vestgående vandløb inden for området, startende nordfra: Lilleå (der løber ud i Storåen), Madum å og Tim å, der begge løber sammen inden udløbet i Stadil fjord, og Ejstrup bæk samt længst

mod syd Hover å. Området afgrænses mod øst af den sydgående Vorgod å, som også får tilløb fra den lidt vestligere i området løbende Åbild å; dette åsystem løber ud i Skjern Å.

FORHISTORISK RIDS

I oldtiden har området antagelig i perioder været ret tæt befolket. I ældre stenalder med dens jæger- og fiskerkultur har vandløbene virket tiltrækkende på bebyggelsen. Senere vidner mange fund i området indirekte om bosættelse, især de talrige gravhøje fra stenalderens enkeltgravskultur og fra broncealderen². Netop disse perioder viser en overvægt i bebyggelsen på de sandede bakkeøer. Fra ældre jernalder viser der sig en forskydning af bebyggelsen mod de mere lerede områder, især nord for undersøgelsesområdet. Det betyder dog ikke, at området var bebyggelsestomt i jernalderen. Faktisk findes nogle af de største koncentrationer af kendte jernalderboplads i dette område med Grøntoft som et fint eksempel på flere faser i bebyggelsen fra 5. til 3. årh. f.Kr.; ganske typisk ligger Grøntoft i Nr. Omme sogn i et område med kraftigt lerindhold i sandjorden. Lige i nærheden ved Omgård er fundet en fornem boplads fra vikingetiden med tre faser (en landsbyfase og to faser som stormandsgård³). Det skal også nævnes, at der på bakkeøen findes bevaret oldtidsagre med de karakteristiske digevoldinger; det gælder på Brændgårds hede i Torsted sogn og i den østlige del af Tim sogn (lige uden for dette undersøgelsesområde). Agrene stammer fra sen broncealder eller ældre jernalder.

For vikingetiden gælder, at de fleste fund ligger nær de middelalderlige kirker⁴. Det kunne tyde på, at det kulturlandskab, der

tegner sig på bakkeøen fra middelalderen, allerede var etableret i vikingetiden.

ORGANISERING

AF KULTURLANDSKABET

Et af de første fuldbyrdede tegn på organisering af kulturlandskabet er inddelingen i en sognestruktur. Hvor de arkæologiske fund ikke nødvendigvis giver et fuldt dækkende billede af den forhistoriske virkelighed, har vi i sognestrukturen et helstøbt billede af landskabets udnyttelse på den tid, hvor sognene etableredes, nemlig i 1100-tallets første halvdel. Sogneinddelingen er næsten uændret overleveret til i dag⁵ og kan derfor med fordel udnyttes til udsagn om situationen i tidlig middelalder. I områder, hvor ikke enkeltgårde som her, men landsbyer er det dominerende bebyggelsesmønster, vil landsbyejlavet være den ældste organisering af kulturlandskabet, som går tilbage til jernalderen. Selv om landsbyerne her flyttede med et par hundrede års mellemrum, skete det inden for ejerlavets rammer, som det er arkæologisk påvist fra Vorbasse⁶. Men indtil videre er der ikke påvist landsbyer i området her i historisk tid, men derimod nok i vikingetiden ved arkæologiske udgravninger som omtalt ovenfor.

Der er ét dominerende træk i sognedannelsens forhold til landskabet i undersøgelsesområdet. Det er afhængigheden af vandløbene. I mange tilfælde følger sognegrænsen et eller flere vandløb, således at to sogne deles om vandløbets bredder. For 7 ud af de 8 sogne gælder, at vandløb bestemmer sognets udstrækning, i hvert fald i dele af grænseforløbet. På de andre strækninger forløber grænsen midt gennem hegeområder, der må betragtes som marginalområder midt mellem to sogne. Men

Gårdene langs Hover Å ligger som regel oven for ådalens skrænt. Som en af de få ligger Vadstrup lavt, i en slugt ned til åen. Navnet vidner om et vadested, som er markeret på målebordsbladet fra 1872. Set fra nord 1984. (Foto: Birger Knudsen, Ringkøbing Museum).

det er tydeligt, at det er vandløbene, som har den dominerende betydning. Et sogn som Vinding er dog kun langs nord- og sydgrænsen bestemt af vandløb, mens øst- og vestgrænserne går gennem hedeområder, men her er det sognets størrelse, der tvinger til at afgrænse sognet midt gennem hede.

Det ene sogn, hvor vandløb ikke bestemmer ydergrænserne, er Hover. Men her er vandløb afgørende på anden måde, idet Hover Å løber midt gennem sognet med kirken liggende på nordsiden. Herudfra er sognet afgrænset ud i hedeområder, men stadig sådan, at vandløb har stor betydning for grænseforløbet. Således strækker to tarme sig ud mod sydvest og nordvest, hvor arealer langs hhv. Hover å og Ejstrup bæk derved kommer til at høre med til sognet. Det samme er tilfældet mod

sydøst. Ligeledes løber flere vandløb midt gennem andre sogne, hvor bebyggelsen organiserer sig heromkring. Dette vidner om vandløbenes centrale betydning i den daværende bebyggelses økonomi – landbruget.

Et yderligere vidnesbyrd om vandløbs betydning for grænsedragning og bebyggelse i tidlig middelalder har vi i Torsted sogns nordvestlige hjørne, hvor grænsen går et lille stykke nord for Madum Å. Her ligger gården Lystbæk, og grænsedragningen her kunne antyde, at gården lå der allerede i 1100-tallet og havde landbrugs-mæssige interesser også på den anden side af åen.

Bebyggelsens organisering inden for sognet er i det vestjyske område domineret af

enkeltgårde. Der kan være grupper af 2-3 gårde, eller sågar helt op til 7-8 gårde (bedømt ud fra 1688-matriklen: Askov i Nr. Omme sogn 8 gårde, Lystlund i Ulfborg sogn 7 gårde, Røjkjær 6 gårde og Vind 5 gårde, begge i Vind sogn), ligesom brugen af betegnelsen by også er udbredt. Men det er ikke ensbetydende med, at der i de pågældende byer har været dyrkningsfællesskab på agerjord ikke blev udbredt i det vestjyske område og dermed også manglen på egentlige landsbyer, har givetvis været de dyrkbare arealers ringe størrelse kombineret med, at vægten lå på andre udnyttelser af kulturlandskabet end lige netop ager, f.eks. husdyrbrug baseret på høbjergning, græsning på græs og lyng (vinterfoder) m.m. Om dette billede holder hele middelalderen tilbage, altså om enkeltgårdsbebyggelsen er oprindelig, er ikke undersøgt i den historiske forskning. Nedenfor anføres nogle mulige udviklings-træk for den middelalderlige bebyggelse.

På baggrund af studier af bebyggelsens placering i landskabet omkring 1800, hvorfra vi har de ældste, detaljerede kort, kan der udledes nogle generelle træk om bebyggelsens valg af bosættelsesområder, idet det forudsættes, at stednavne også indebærer stedskontinuitet i den historiske bebyggelse. Som tidligere nævnt går vandløbenes tiltrækningsevne igen, også når det gælder de enkelte bebyggelselementer. Det er især tydeligt i Råsted, Torsted og Hover sogne, hvor enkeltgårdsbebyggelserne koncentrerer sig på begge sider af vandløbene. Et yderligere element, der tiltrækker bebyggelser, er lerindholdet i jorden⁷. Den dominerende jordart i overfladen er groft sand, visse steder fint sand. Men nogle steder er der lommer af lerind-

hold i sandet, hvilket virker tiltrækkende på bebyggelsen, idet langt hovedparten af disse steder er bebygget omk. 1800, selv om de ligger væk fra vandløb og midt ude på heden. Andre lokaliteter med lerindhold, som ikke er bebygget, kan være steder, hvor nedlagte bebyggelser kan søges. Forklaringen på dette mønster må være, at lerindholdet bevirker, at fugten lettere holdes i jorden, hvilket skaber bedre betingelser for agerbrug – modsat ren sandjord, hvor regnvandet hurtigt siver væk. På den anden side må lerindholdet heller ikke være for stort, da alt for stiv lerjord holder for meget på fugten og gør jorden for tung at arbejde med. Det gælder for et større område inden for undersøgelsesområdet, nemlig nordøst for Grønbjerg i Nr. Omme sogn – i dag ligger den bymæssige bebyggelse Grønbjerg delvis i området. Derimod var området omgivet af lerblandet sandjord, hvilket tiltrak bebyggelse – omkring 1800 og tidligere.

Hvad der til gengæld virker i negativ retning på bebyggelsen er høje områder i terrænet, typisk hvor der både omkring 1800 og i dag er hedeområder. Som en kombination af sandjorden og højden vil jorden her være så tør, at kun meget lidt vil kunne dyrkes. Det er forklaringen på, hvorfor der omkring 1800 og tidligere er et næsten bebyggelsestomt bælte fra Ulfborg sogn ned gennem de nordlige dele af Torsted og Nr. Omme sogne til Timring sogn.

MIDDELALDERLIG BEBYGGELSE

Bebyggelse i middelalder kan belyses på fire måder, dels ved arkæologiske fund, dels ved bevarede bygningsrester, dels ved historiske kilder, her især gennem omtale

Nr. Omme sogn har udstrakte moser, hvor der i tidens løb er gravet store mængder af tørv (klyne). De blev bl.a. solgt til de brændselsfattige sogne langs Vestkysten. Billede viser tørveskruer i Halkær Mose ved Ørnhøj 1943-44. (Ørnhøj Lokalarkiv).

af stednavne, og dels ved pollenanalyser. De arkæologiske fund er meget sparsomme for undersøgelsesområdet. Af middelalderlige bygningslevn findes i området kun de 8 gamle sognekirker. Pollenanalyser er ikke så præcise, når vi kommer op i historisk tid. Det er derfor blandt stednavnene, vi skal søge de væsentligste oplysninger om middelalderlig bebyggelse.

Kombinationen mellem bygningslevn og stednavne understreger en betydelig grad af alder for bebyggelsen. Kirkebygningerne har antagelig alle 8 en romansk kerne af kor og skib, hvortil er kommet senere tilbygninger i form af våbenhus, tårn, kapel eller korsarm⁸. Den romanske datering betyder, at kirkerne er bygget inden for perioden 1100-1250. Bygningerne

er udført i fint tilhuggede granitkvadre på en sokkel, oftest med skrånkant. Det vidner om et fint håndværksmæssigt arbejde, men om sognet selv var med til at bekoste opførelsen af kirken eller om der var finansielle bagmænd i form af f.eks. kirken eller stormænd, er det ikke muligt at sige noget om. Blot kan det ses, at flere af kirkerne er ret oprindelige i deres fremtræden og ofte kun har fået påført våbenhus. Der har som regel ikke været behov for eller råd til at lave udvidelser af kirken, eller indføre kostbart inventar; kun i de to sogne hvor der har ligget hovedgårde, Ulfborg og Timring, er der flere udbygninger på kirkerne i form af korsarme, kapel m.m.

Sognenavnene antyder en endnu højere grad af ælde end selve kirkebygningerne⁹.

Halvdelen af sognenavnene har endelser, som gør, at selve navnene kan dateres til at have været i brug før vikingetiden. Det gælder Råsted, Vinding, Timring og Torsted. Sidstnævnte bærer ydermere det hedenske gudenavn Tor. Navnene betyder i sig selv, at der har været en bebyggelse i sognet med kontinuitet tilbage til før-vikingetid. Om bebyggelsen har ligget på samme sted, som den bebyggelse der i dag bærer navnet, er ikke givet (se nedenfor om bebyggelsesflytninger). De andre sognenavne kan ikke dateres på tilsvarende måde, da de fleste af dem antyder mere tidsneutrale lokalitetsbetegnelser (Hover angiver således en pukkel, en højde i terrænet, Omme i Nørre Omme antagelig ordet oma, som er et vandløbsnavn osv.). Ved anlæggelsen af kirkerne og dannelsen af sognenavnet vil det have været naturligt at lægge kirken ved en stor betydende bebyggelse eller eventuelt midt mellem flere centrale bebyggelser, i begge tilfælde således at kirken kom til at ligge centralt inden for sit sogn, det område hvorfra menneskene søgte til kirken (sogn=søgning), og som udgjorde det økonomiske tiendegrundlag for kirken. Med undtagelse af Timring ligger alle kirker i området ret centralt i deres sogne under hensyntagen til, at vandløb som hovedregel udgør sognegrænsen. Med andre ord har vi her at gøre med bebyggelselementer, som dateringsmæssigt rækker tilbage til før vikingetid (der har været en fast bosættelse i området siden da), og som via sognekirkerne kan placeres topografisk i sognet fra 1100-tallet. For i det mindste ét sogn kan dette bekræftes arkæologisk, nemlig Nr. Omme sogn, hvor der i området lige nord for kirken, ved Omgård, er fundet den tidligere omtalte landsby- og stormandsbebyggelse fra vikingetiden.

Udover selve sognenavnene antyder an-

dre navne fra området en betydelig grad af ælde. Det gælder en lille gruppe af stednavne med de samme før-vikingetidige endelser (Revning i Vinding sogn, Voldsted i Vind sogn, Stenum i Råsted sogn samt Vium i Ulfborg sogn). Derudover findes en anden gruppe af stednavne, som via deres endelser kan dateres til vikingetid, navne på -by, -torp, -toft, og -bøl (-torp-navnet har også været brugt til at navngive en anlæggelse i tidlig middelalder). I alle sogne findes der flere eksempler på denne type bebyggelse (jf. figur 1).

Fordelingen af de før-middelalderlige stednavne i landskabet viser, at bebyggelserne både har søgt vand og højereliggende hede. I områderne omkring vandløbene ligger der flere bebyggelser med gamle stednavne. Selv om det ikke kan forudsættes, at bebyggelsen altid har ligget netop dér, hvor den ligger i dag, må den have ligget indenfor det naturligt afgrænsede og ryddede område (ejerlav), hvor stednavnet kan have vandret med bebyggelsen. Men også længere væk fra de mere frugtbare områder omkring åerne findes bebyggelse med gamle stednavne. Det gælder f.eks. Ormstrup i Råsted sogn, til dels Troldtoft i Vind sogn og Voldsted i samme sogn. For den sidste bebyggelse gælder det interessante, at den ligger i nærheden af sandjord med lerindhold.

Billedet af den middelalderlige bebyggelse kan udvides ved at inddrage alle bebyggelsesnavne, som er omtalt før 1550. Dette betyder, at der vil være en overvægt mod senmiddelalder, da mængden af skriftligt kildemateriale vokser med tiden. Det vil i hovedsagen kun være sognenavnene, der vil være omtalt før år 1400. En række stednavne vil nu være omtalt, men dermed være ikke sagt, at vi på denne måde

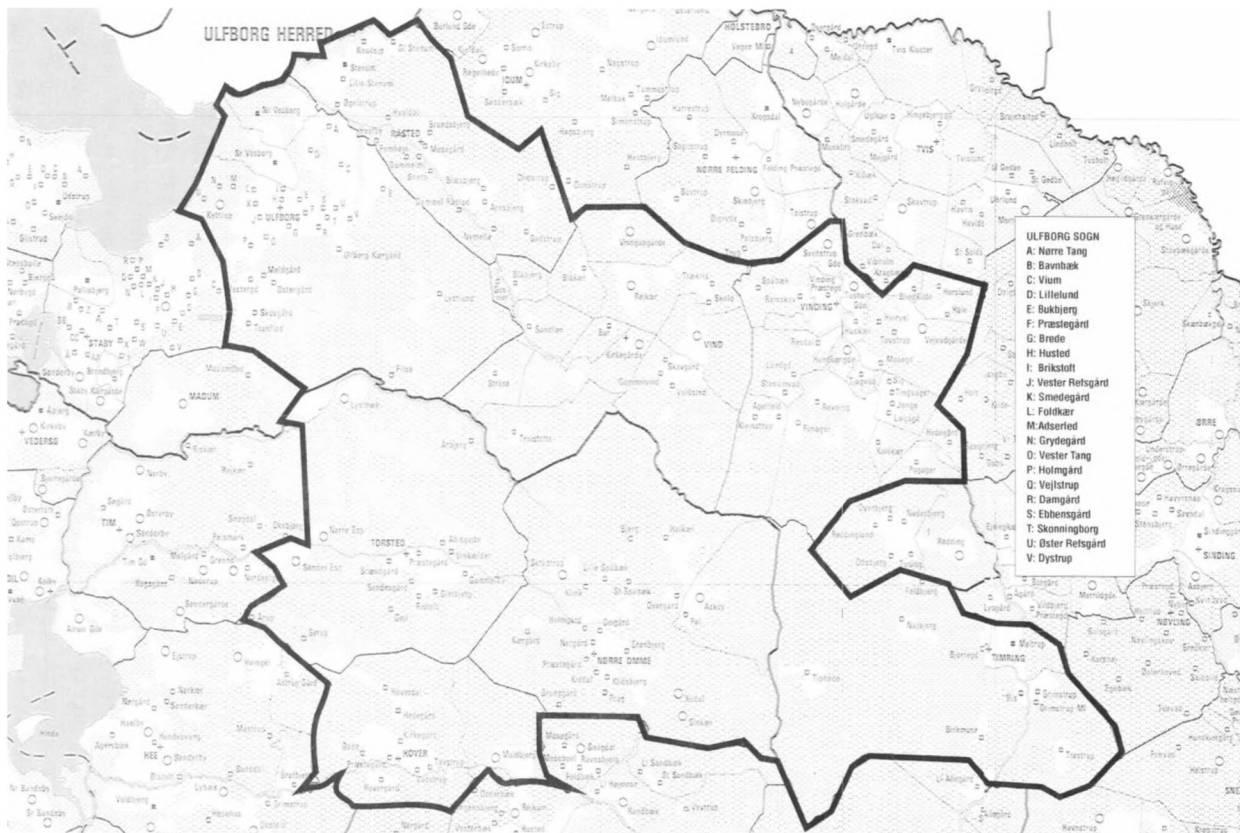

Fig. 1. Undersøelsesområdet 1683. (Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660, red. af Karl-Erik Frandsen, 1984).

får et fuldt dækkende billede af bebyggelsen i senmiddelalderen. Ligesom det med navngivningen er et tilfælde, om en bebyggelse får et navn, vi i dag kan datere, således er det også tilfældigt, om et bebyggelsesnavn er blevet overleveret til os, f.eks. ved at en person på en gård har optrådt som vidne i en retssag, der er blevet overleveret til os.

Det ovenfor nævnte bebyggelsesbillede forstærkes. Der viser sig en ret tæt bebyggelse langs med eller i nærheden af vandløbene, store som små. Derudover findes der bebyggelser omtalt beliggende i mere tørre og højere hedestrøg. Det gælder i Nr. Omme sogn (Halkær og Askov), Timring sogn (Tiphede, Birkmose og Trøstrup), Vind sogn (hovedparten af bebyggelserne på nær Blåbjerg og Sandfær). For de to nævnte bebyggelser i Nr. Omme sogn samt hovedparten af bebyggelserne i Vinding sogn gælder, at de ligger tæt ved eller på områder med lerindhold i sandjorden, hvilket er udtryk for lerindholdets betydning, når det gælder placeringen af en agrar bebyggelse.

Det er muligt at påvise enkelte bebyggelser nedlagt i middelalderen. Det gælder 3 bebyggelser i Timring sogn¹⁰, to bebyggelser i Ulfborg sogn og endelig to bebyggelser i Torsted sogn. De færreste kan dog placeres i landskabet, men to af de tre i Timring sogn kan placeres i den østlige del nær Trøstrup. Bisteraa i Torsted sogn er omtalt i 1536, men i markbogen 1683 omtales Bustenraa som et tidligere bol, der nu er øde. Bebyggelsen er således nedlagt på et tidspunkt imellem de to årstal. Men den kan lokaliseres, da der i 1800-tallets begyndelse genopstår en gård på stedet med navnet Bastenråtoft, beliggende ude i heden mellem Abisgade og Årbjerg. Det-

te giver dog ikke grundlag for generelt at udtale sig om noget mønster i de nedlagte bebyggelses placering i landskabet.

Der er dog mulighed for at belyse forskellige omstruktureringer i bebyggelsen i middelalderen, som ikke nødvendigvis kan belyse, om der har været fremgang eller tilbagegang. I de to sogne Råsted og Vind findes to bebyggelser med forleddet Gammel-. Det tyder på, at der er sket en flytning af hele bebyggelsen eller en udflytning af dele af bebyggelsen. Vind var i 1688 en landsby på 5 gårde, mens Gammelvind kun bestod af 1 gård; man kan her forestille sig en flytning af store dele af bebyggelsen fra området, hvor Gammelvind i dag ligger, til det nordligere område ved Vind. Hvor mange gårde, der var involveret i flytningen, er det ikke muligt at sige. Det skal bemærkes, at Vind kirke ligger ca. 2 km vest for området, hvor de to bebyggelser med Vind-navnet ligger i en ret central position i sognet. Tilsvarende mønster kan iagttages med en flytning fra Gammel Råsted til Råsted, under forudsætning af, at der yderligere er sket en opløsning eller udflytning af bebyggelsen, idet der i 1688 ikke findes nogen bebyggelse med navnet Råsted. Omkring kirken ligger kun gården Mosegård. Gammel Råsted består da kun af en gård. Det er ikke muligt at sige, hvornår disse eventuelle flytninger og omstruktureringer er sket.

Med Hover sogn har vi en mulighed for at belyse en flytning af bebyggelsen lidt nøjere. I 1400-tallet omtales Hover by, hvilket må forudsætte mindst tre gårde ret tæt samlet, i dette tilfælde omkring kirken. Betegnelsen by bruges ikke senere om Hover; i indberetninger til Ole Worm fra sognepræsten fra omkring 1638 gengives en kortskitse over sognet¹¹ (figur 2). Her pla-

Luftfoto af den vestlige del af Hoyer sogn. Foran til venstre ligger kirken, derover nær åen Anneksgården ved vejen over åen, midt i billedet fornedet ligger den tidligere pogeskole, tilhøjrt herfor gården Gade med minkfarm. Yderst til højre ses lidt af bevoksningen omkring Kjeldgård. Derover anes de to Hjelm-gårde. Gennem billedet snor åen sig mod vest. (Foto: Palle Eriksen, Ringkøbing Museum).

den næste gårds gruppe af agre kommer og så fremdeles. På trods af en vis topografisk samhörighed mellem agerfordelingen og gårdenes beliggenhed er der rester af et tidligere fællesskab, idet Kirkegården og Hoyer kirke har agre i Vesterbys åse, og Gadegårdens mark, som kaldes Nørre- og Søndermarken, er delt mellem beboeren på Gadegård, Præstegården og Kirkegården¹³.

En lignende opløsning af en bebyggelse og udflugtning af de tilhørende gårde kunne antages at have fundet sted i Nr. Omme også. Det er påfaldende, at ingen landsby bærer sognenavnet, og at en række enkeltgårde ligger i kanten af det ryddede ejerlav, uden at nogen af gårdnavnene omtales før

1550, hvilket er tilfældet med fire andre gårdnavne fra sognet. Tilsvarende kan også være sket i Torsted sogn, blot måske lidt tidligere. Her gør et tilsvarende mønster sig gældende som i Nr. Omme med gårdenes placering i forhold til kirken og præstegården. Gårdnavne i dyrkningsområdet omtales først fra 1504. I 1683 bruges sågar også betegnelsen Kirkeby, der kun rummer to huse, ydermere et indicium for en nedlagt tættere bebyggelse. Der findes øst for dyrkningsområdet i et særligt afgrænset lille område en gård ved navn Gammelby, der omtales første gang 1466; det kunne så tolkes som forgænger for den landsbybebyggelse, der senere gik i opløsning.

Alt i alt tyder dette på, at der i senmiddelalderen er sket en opløsning af en tættere bebyggelse til fordel for enkeltliggende gårde inden for samme område. Da vi ikke ved, hvor mange gårde, der lå i den tættere bebyggelse, er det ikke muligt at sige, om der er sket ændringer i det samlede antal bebyggelsesenheder. Årsagen må være af driftsteknisk art, det kan være en forringelse af de agrare muligheder som følge af overudnyttelse af jorden, som gjorde, at man valgte en udflytning og måske også en udskiftning, opløsning af et dyrkningsfællesskab, med efterfølgende større vægt på individuel drift af agerjorden og på animalsk produktion i almindelighed.

En mulighed for at belyse landskabsudviklingen har vi gennem pollenanalyse. Der er lavet en regional pollenundersøgelse fra Danmarks ældste sø, Solsø, der er beliggende lidt syd for undersøgelsesområdet¹⁴. Kornpollen begynder at vise sig i området omkring 3.000 f.Kr., ved begyndelsen af bondestenalder. Landskabet bliver stadig mere åbent, præget af græsser og først og fremmest lyng, der må betragtes som en vækst, der bliver vedligeholdt ved menneskelig påvirkning, ved græsning og/eller afbrænding. Der er mindre svingninger i kornpollenmængden frem til vikingetiden, derefter stiger mængden frem til tidlig middelalder, hvorefter den gradvis aftager, men holder sig på et relativt stabilt niveau gennem middelalderen. Der ser endvidere ud til at være en ganske svag stigning omkring år 1800. Dette udsagn skal dog tolkes med varsomhed, da der for det første er tale om ret usikre pollenmængder fra middelalderen og fremefter i søaflejringen p.g.a. udskridning af materiale i søen; for det andet er det væsentligst kun rugpollen, der kan måles – derfor be-

høver kurven ikke angive andet end svingninger i rugdyrkning, mens byg- og havrepollen ikke spredes på samme lette måde og antagelig kun ved tærskning, som må antages at være foregået inden for i lader og derfor kun giver lille spredning¹⁵. Dog har der antagelig ikke været dyrket ret meget byg og havre på disse jorder¹⁶.

BEBYGGELSESDUDVIKLING

1550-1688

Bebyggelsesudviklingen og dermed landskabsudviklingen er ret vanskelig at få hold på efter 1550. Først når vi kommer op til matriklerne i 1600-tallets slutning (1662, 1664 og 1688), får vi et mere dækkende billede af bebyggelsessituationen.

Som det blev belyst under middelalderafsnittet kan stednavne også anvendes til at antyde en bebyggelsesudvikling. En bebyggelsesnedgang kan antydes ved, at stednavne ikke omtales længere, hvor man f.eks. i matrikler burde have forventet, at de var omtalt. Nedlæggelsen må så være sket i tidsrummet mellem sidste omtale og den første matrikel. Omvendt kan stednavne stadig ikke bruges til at belyse en bebyggelsesfremgang, da et tilfælde kan afgøre, hvornår en bebyggelse er omtalt første gang.

Fra 1550-1600 er ingen stednavne fra undersøgelsesområdet 8 sogne omtalt »for sidste gang«. Derimod er der fra 1600-tallet omtalt 20 stednavne, der ikke dukker op i matriklerne igen. Halvdelen omtales sidste gang før 1664-matriklen; bemærkelsesværdigt er at der heraf er tale om 4 bebyggelser i Nr. Omme sogn, mens 3 er fra hovedgårdssognet Ulfborg. Yderligere 10 omtales i 1664-matriklen, men ikke i den efterfølgende i 1688. Heraf er der tale om 6 i Vinding sogn og igen 3 i Ulfborg sogn. Vi kan kun lokalisere 1 af disse 20

bebyggelser (et Torp-navn omtalt ved Trøstrup i Timring sogn i 1688-matriklens markbog). De 6 nedlæggelser i Ulfborg sogn kunne dog forklares med de to hovedgårdes ekspansion i sognet. Hvorvidt der med de øvrige er tale om bebyggelser, der har ligget i hedeområder eller ved ådalene, er det ikke muligt på dette grundlag at udtale sig om. Materialet kan kun bruges til at antyde en bebyggelsesnedgang, især i Ulfborg, Vinding og Nr. Omme sogne. Men reelt ved vi ikke, om den opvejes af en tilsvarende eller større fremgang i bebyggelsen. Konklusionen må derfor være et relativt stabilt bebyggelsesbillede med enkelte lokale nedlæggelsestendenser – hvilket også stemmer overens med pollenanalysens resultater.

Status 1688

Bebyggelsessituationen i 1688 viste et billede domineret af enestegårde. I flere af sognene var der samlinger af gårde, men næppe landsbyer, da der at dømme efter de senere udskiftningskort fra omkring 1800 var tale om løse bebyggelser. Der var næppe heller tale om et tæt integreret dyrkningsfællesskab, idet mange gårde sandsynligvis havde størstedelen af deres agre liggende samlet – modsat mønstret fra landsbyer med dyrkningsfællesskab, hvor agre tilhørende forskellige bønder lå ved siden af hinanden. Dyrkningssystemet var græsmarksbrug uden tægter, dvs. uden faste inddelinger af marken. Rotationen i græsmarksbruget var som regel 3-4 års dyrkning efterfulgt af 2-3 års hvile¹⁷.

Agerbruget spillede ikke hovedrollen i landbrugsøkonomien; det gjorde i stedet den animalske produktion, hvor det var afgørende at placere bebyggelsen ved gode vådområder, der kunne producere hø. Ofte

kunne agerbruget dog nyde godt af den lidt mere fugtige jord ved de lavereliggende områder. Til gengæld kunne der findes jorder mere egnet til kornavl oppe i heden, som blot ikke blev udnyttet eller kun med lange mellemrum tilsået, da afstanden var for stor til at køre gødning ud¹⁸. De hedearealer, som omgav bebyggelsessamlingerne og enestegårdene, fungerede derfor bl.a. som store græsningsarealer for kvæg og får. Kvægholdets store betydning afspejler sig i den relativt store vægt smørret har i landgilden i forhold til kornydelse, f.eks. i Hover sogn i 1664-matriklen¹⁹.

Det centrale område på bakkeøen var ikke hjemsted for nogen hovedgård. Jorden var antagelig for dårlig til, at det kunne svare sig at etablere en hovedgårdsdrift på Bakkeøen, og der var ingen skov eller eng i større omfang (som f.eks. ved Storåen). Til gengæld findes der flere hovedgårde lige i udkanten af området. Det gælder således i Ulfborg sogn med de to betydelige hovedgårde Nr. Vosborg og Sdr. Vosborg, Stenumgård i Råsted sogn samt mod øst Møltrup i Timring sogn. De befinder sig, hvor jorden er lidt mere frugtbar, og hvor der findes betydelige engarealer.

Et udtryk for jordens anvendelse og anvendelighed i 1688 får man i tabel 1. Det ses her, at kun omkring 10% af jorden i undersøgelsesområdet var dyrket (A). Det er ikke meget, når man sammenligner med, at i et østdansk område som Fyn var 47% af jorden dyrket i 1682. At det var de mest uopdyrkede sogne, som undersøgelsesområdet udgør, viser sig, når man sammenligner med de øvrige dele af herrederne, der strækker sig hhv. nord- og vestpå. Her var en lidt større del opdyrket. Det samme billede gør sig gældende, når det drejer sig om at måle, hvor mange tønder land, der

Tabel 1: Oversigt over landbrugsareal og bonitet 1682-1965

	A	B	C	D	E
	%				%
<i>Ulfborg herred</i>					
Timring sogn	4,8	6,4	133,5	148,75	67,8
Vinding sogn	12,5	8,9	70,9	67,25	54,7
Vind sogn	6,6	9,9	149,4	142,00	-
Råsted sogn	17,3	9,7	56,0	55,75	48,6
Ulfborg sogn	13,6	4,6	33,9	36,50	49,1
5 sogne	10,4	6,9	66,0	68,06	55,6
<i>herredet i sin helhed</i>	12,9	6,1	47,4	48,02	53,3
<i>Hind herred</i>					
Torsted sogn	6,6	9,9	149,9	137,75	41,2
Hover sogn	10,4	7,9	75,7	98,00	60,9
Nr. Omme sogn	6,5	7,3	112,3	116,25	71,7
3 sogne	7,3	8,2	112,3	118,91	58,5
<i>herredet i sin helhed</i>	13,6	4,2	30,7	36,85	56,1
<i>Undersøelsesområdets 8 sogne</i>	9,3	7,2	77,7	80,68	51,0

Forklaringer:

A. Dyrket land i 1682 i % af totalarealet.

B. Tdr. land dyrket jord pr. td. hartkorn 1688.

C. Tdr. land pr. td. hartkorn 1688.

Obs: I 1962 er Vind og Vindings landbrugareal beregnet under ét.

Kilder: Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688, 1928/75. A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik, bd. 3, 1848. Trap: Danmark, 5. udg. bd. IX,1 Ringkøbing amt, 1965.

D. Tdr. land pr. td. hartkorn 1844.

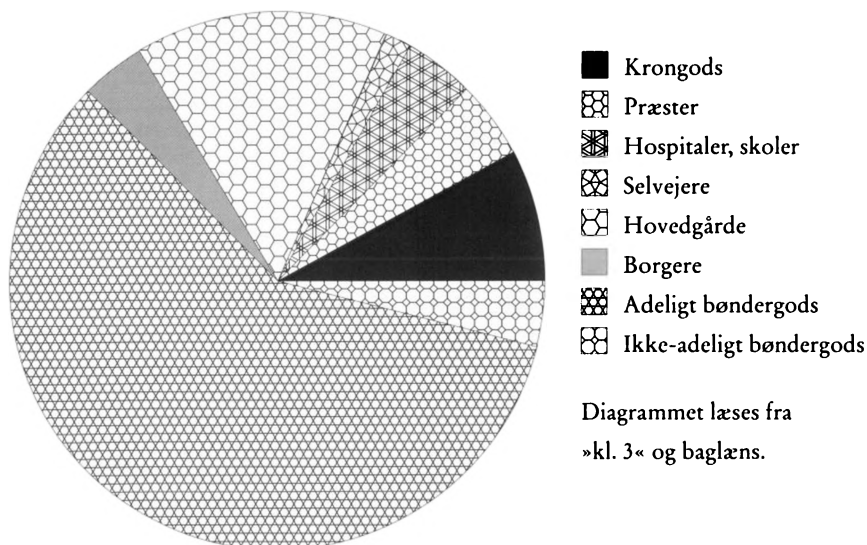
E. Landbrugsareal i % af totalareal 1962.

gik på en tønede hartkorn – jo mindre areal pr. tønede hartkorn, jo bedre er jorden (B). Det ses også, at især Ulfborg og Timring sogne som hovedgårdssogne har noget bedre jord. Det tilsvarende billede gør sig gældende, når man sammenligner med situationen omkring 1820, hvor vurderingen til 1844-matriklen blev lavet (D). Da målet med 1844-matriklen var at lave en ny bonitering, der tog hensyn til forandringer sket i mellemtiden, men ikke forøgelse af det gældende samlede hartkornstal, så vil denne oversigt vise, at dyrkningstilstanden i de 110-120 år på Skovbjerg Bakkeø generelt var blevet relativt forringet sammenlignet med udviklingen på landsplan (D i forhold til C). Der er dog tre afvigelser fra 1688-situationen, vurderet relativt: Timring og Hover sogne er blevet dårligere vurderet, mens Torsted er blevet vurderet

til at være af en bedre kvalitet. Om der er sket forbedringer eller forringelser i jordboniteten i mellemtiden kan på dette grundlag ikke vurderes, da det ligeså vel kan dække over forskellige vurderingskriterier på de to tidspunkter.

I 1688 var det dog ikke sådan, at området var uden for godsejeres indflydelse, selv om hovedgårdene lå i områdets periferi eller udenfor. Som figur 3 viser, var alle bebyggelser fæstegods på nær de 1% regnet i hartkorn, der var selvejere (= 2 gårde)²⁰. Karakteristisk var, at der var tale om meget adeligt strøgods, dvs. mange enkeltbesiddere, der havde relativt få gårde eller huse. De største besiddere i området var de fire indensogns godser Nr. Vosborg og Sdr. Vosborg, Stenum samt – i mindre målestok Møltrup. Der-

Fig. 3. Besiddelsesforhold på Skovbjerg Bakkeø målt i tdr. hartkorn 1688

udover havde baron Juel på det store gods Rysensteen også besiddelser i området. Som følge af de spredte besiddelsesforhold blev der aldrig tale om tyngende hoveribyrd for bønderne i området – dertil var afstandene til godserne for store til at det kunne svare sig.

PERIODEN 1688-1800

I den efterfølgende periode viser bebyggelsesudviklingen og dermed antagelig også udnyttelsen af landskabet i overvejende grad stabilitet med ekspansive træk. Fra 1688 til 1805 vokser gårdtallet fra 229 til 251 bøndergårde (9,6%). Over så lang en årrække må udviklingen her nærmest siges at være stabil. Derimod har der fundet en tredobling af hustallet sted i områdets 8 sogne, fra 50 huse i 1688 til 151 huse i 1805. Væksten i

såvel gårde som huse er antagelig først sket i de sidste 30 år (jf. nedenfor).

Men udviklingen dækker dog over mindst 9 nedlæggelser af bebyggelsesenheder, der omtales sidste gang i 1688-matriklen. 5 af disse ligger i Råsted sogn. Det er karakteristisk, at flere af bebyggelserne har navn, der angiver beliggenheden: Hedegård i Ulfborg sogn og Hede huse (altså mindst 2) i Råsted sogn. Dette kunne tyde på en nedlæggelse af nogle bebyggelser i hedeområder, hvor dyrkningen må være blevet opgivet (for gårdenes vedkommende).

Sammenlignet med udviklingen på landsplan er der tale om en noget større vækst såvel i gård- som hustal. Gårdtallet falder på landsplan 1688-1805, men vokser dog i Jylland 9,5% – ganske svarende til undersøgelsesområdet. Hustallets vækst er

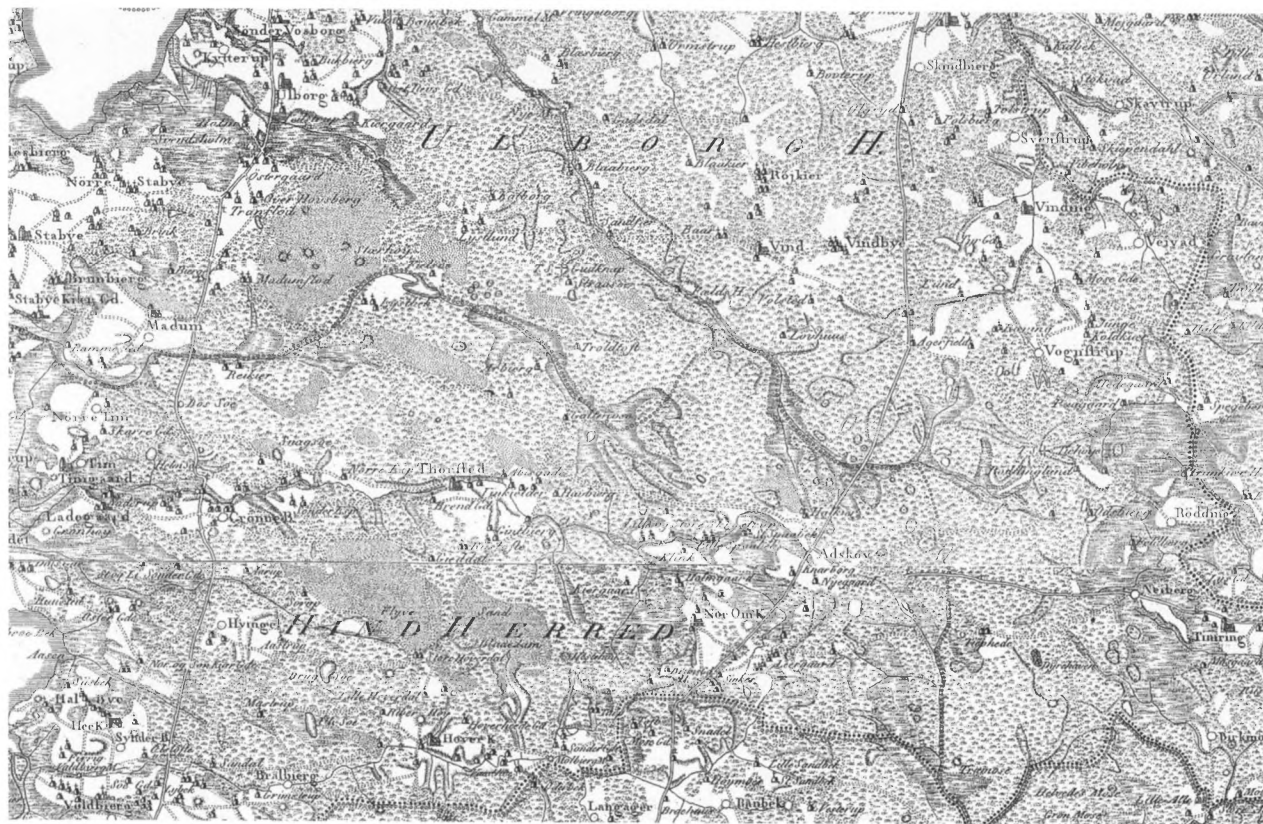

Fig. 4. Videnskabernes Selskabs kort 1803 med undersøgelsesområdet.

det noget vanskeligere at skønne om p.gr.a. formodet underregistrering i 1688, men på landsplan tyder tallene på en vækst på ca. 170%; i Jylland er væksten noget mindre, på 110%. Det betyder, at væksten i hustallet på Skovbjerg Bakkeø må betragtes som exceptionelt høj. På den anden side antyder det også noget om uudnyttede landskabsressourcer.

Omkring 1800 får vi for første gang detaljeret kort over området, som kan give en status over landskabets udnyttelse på dette tidspunkt²¹. De viser et billede, der stemmer overens med den statistiske oversigt fra 1688: at kun 10% af jorden var dyrket. Agerjorden og bebyggelsen koncentrerede sig omkring vandløbene – udenfor var der store hedearealer – og sågar flyvesandsområder, således mellem Hover og Torsted sogne.

Driften af agerjorden var fortsat et græsmarksbrug – også efter udskiftningen af de begrænsede dyrkningsfællesskaber. Professor Begtrup beskriver i sin oversigt over landbruget omkring 1800, at de mest sandede jorder i Ringkøbing amt havde den længste hvile efter at være dyrket i 4-5 år²². Også noget hedejord blev årligt pløjet, som regel to gange, hvorefter påførtes enten staldgødning eller mergel. Men udbyttet var ringe, fordi hedeskorpen selv efter 2-3 års dyrkning ikke nåede at forrådnede. Man ville med fordel kunne høste 4 års afgrøder på en hedejord, hvis man harvede jorden 3-4 gange, lod den ligge i 2 år, derefter påførte mergel om efteråret og såede næste forår. Det kunne så være to år med byg efterfulgt af to års havresæd; hvor jorden var ren sandjord, som på Skovbjerg Bakkeø, anvendtes rug og boghvede. Det afgørende er, at morlaget bliver tilstrækkeligt sammenblandet med sand, da lyngen

ellers let vil kunne springe frem igen. Således bør der ikke være noget rent mor tilbage, når marken efter 4 år skal henligge til hvile og græsning²³.

De store hedearealer kunne også anvendes til andre formål. Begtrup skriver: »Lynghederne giv Brændsel, Jord at blande i Mødingen, Tag til Husene, og Lyng at hede Bagerovne med. I Hederne og paa Grøninger i samme finde Faar og ung-stude deres Underhold om Sommeren. De Bøndergaarde, som haver meget af Hede, græsse fremmede Faar i deres Hede«²⁴. Billedet kan suppleres med, at lyng også anvendtes som vinterfoder – når høet slap op, og lyngtørv anvendtes ikke alene som brændsel og tagdækningsmateriale, men også til at strø i stalden for at samle ajlen, til at beklæde husene med »træk«, dvs. stable tørv op langs ydervæggene for at beskytte lerkliningen mod regn, tagdryp og frost²⁵.

Således beskrives situationen omkring 1800, men vi må antage, at billedet har været det samme længere tilbage i tiden. I hvert fald tyder det overordnede bebyggelsesbillede på en ret stabil situation, hvor hederne indgår i en betydningsfuld rolle i hedeboernes hverdag, dels som underlag for den store animalske produktion, dels som grundlag for agerbruget (gødning, både direkte og i indirekte form gennem kørerne), dels som brændsel og husbygningsmateriale. Ganske vist er det agerbruget og navnlig engene omkring vandløbene, der i første række har bestemt bebyggelsens placering, men de omgivende vidtstrakte hedearealer har været økonomisk meget vigtige.

I de sidste årtier af 1700-tallet begyndte et opbrud i det hidtidige ret stabile mønster. Det er landboreformerne, som slår igennem. Udskiftningen fik ikke den samme

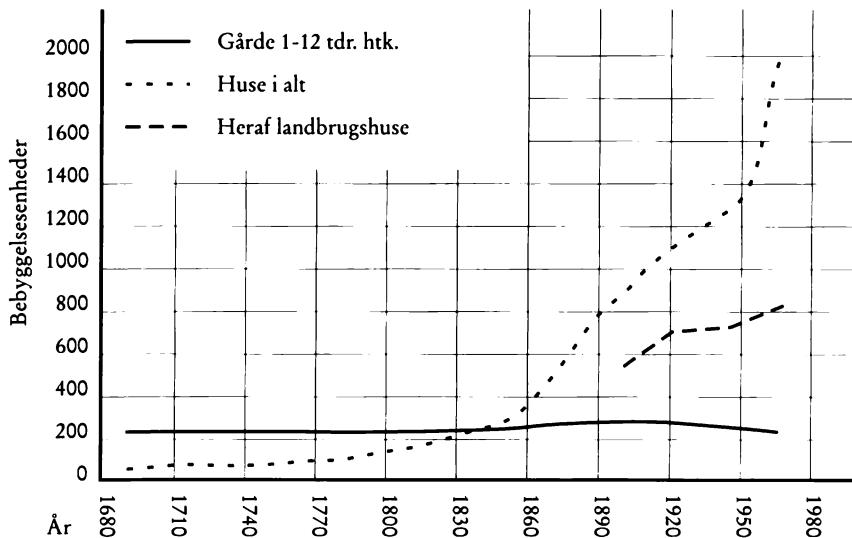
En mindre ejendom, Kodal Sig i Fjaldene i Nr. Omme sogn. En ældre, mindre ejendom på heden, man aner det bare landskab i baggrunden. Striberne i taget viser, at man har tækket med skiftevis lyng og rughalm. Til højre bag personerne formentlig kålgården. Billede fra omkring 1918. (Foto: N. C. Nielsen. Ørnhøj Lokalarkiv).

store betydning som i de østdanske landsbyområder, idet bebyggelsen fortrinsvis bestod af enkeltgårde, og dyrkningen var i forvejen baseret på individuel drift under egen bestemmelsesret. Også hederne, hvor der tidligere havde været fællesgræsning og fælles udnyttelse, blev udskiftet, men der kunne godt gå nogen tid, inden det skete, således blev Gl. Vinds hedeareal i Vind sogn først udskiftet i 1850²⁶.

Af langt større betydning blev overgangen fra fæste til selveje og udparcellering af hovedgårde. Disse udløbere af reformerne fik til følge, at der skete en betydelig forøgelse af bebyggelsestallet, da de nye selvejere fik mulighed for at udstykke dele af deres ny-erhvervede ejendomme til nye brug og på den måde finansiere deres køb af ejendommen. Således overgik alle gårde i Vind sogn

til selveje i perioden 1777-1803. Og i 1797 udstykkedes 14 små parceller fra gården Søndergård. I forvejen var gården ret lille (kun 1 tønde og 6 skæpper hartkorn), så de nye ejendomme fik små lodder. Dette kan også være med til at forklare, at antallet af huse i sognet voksede fra 1 i 1688 til 21 i 1805 (gårdtallet faldt fra 26 til 25). I Timring sogn fik det betydning for bebyggelsesvæksten, at hovedgården Møltrup fra 1791 frasolgte sit fæstegods: gårdtallet voksede med 7 og hustallet fra 3 til 16 i perioden 1688-1805. Dog kan især væksten i hustallet ligge tidligere i perioden, da hovedgården kan have oprettet huse for at få dækket et arbejdskraftbehov. En lignende stor vækst i hustallet i de to andre hovedgårdssogne, Ulfborg og Råsted, kan iagttages i denne periode.

Fig. 5. Bebyggelsens udvikling på Skovbjerg Bakkeø
8 sogne, 1688-1965

Overgangen til selveje skete så hurtigt, at der i 1835 kun var 14 ud af 268 bøndergårde og 11 af 212 huse (i begge tilfælde 5%) tilbage som fæstegods i området. På dette niveau holdt fæstegårdene sig gennem det meste af 1800-tallet, mens der yderligere kom nogle fæstehuse til, oftest uden jord, dvs. primært som daglejere for større brug. Men hovedparten af brugene havde gennem 1800-tallet i kraft af selvejet fuld bestemmelsesret over deres brug.

BEBYGGELSE- OG LANDSKABS- UDVIKLINGEN 1800-1990

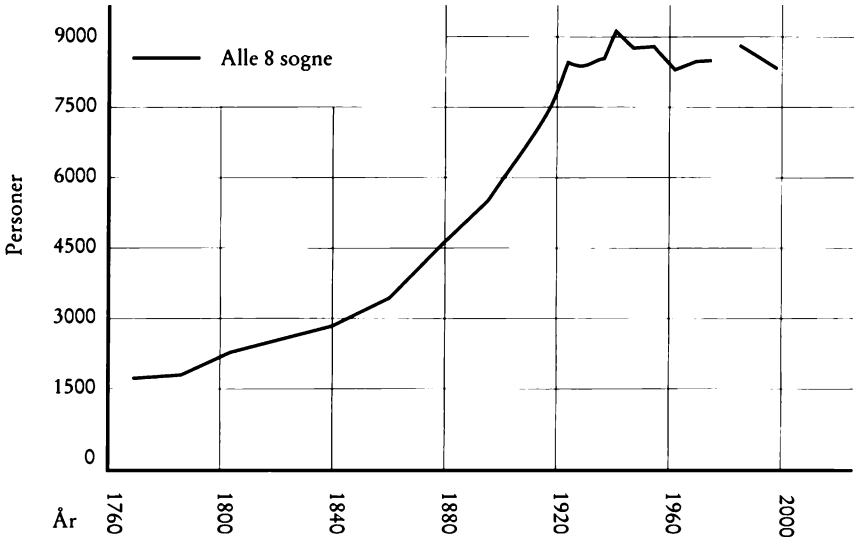
Bebyggelsesudvikling

Den ekspansion, som perioden med landboreformerne indebar, fortsatte efter år 1800 og har præget udviklingen både i be-

byggelsen og landskabsudnyttelsen frem til omkring 1965. Derefter satte en nedgang ind, som er fortsat op til nutiden.

Figur 5 viser hovedlinierne i bebyggelsesudviklingen i de 8 centrale sogne på Skovbjerg Bakkeø frem til 1965. Antallet af gårde viser en svag vækst gennem perioden frem til omkring århundredskiftet; derefter faldt antallet langsomt fra 285 i 1904 til 251 i 1965. Men dette opvejes af den enorme vækst i hustallet fra 150 omkring år 1800 til et skønsmæssigt reelt hustal i 1965 på knap 2000. Hustallet dækker over både 868 landbrugshuse (over 1 ha., men under 1 td. htk.) og ca. 1000-1100 andre beboelsesejendomme²⁷. Landbrugshusene kan adskilles fra århundredskiftet og viser siden en stigende tendens fra 566 til de omtalte 868 enhe-

Fig. 6. Befolkningsudvikling i Skovbjerg Bakkeø
1769-1994, alle 8 sogne

Folketallet i 1787 er for lavt

Efter 1970 er en del af Råsted sogns område udskilt.

der, dog med en vis afmatning i mellemkrigstiden.

Væksten i ikke-landbrugsmæssige beboelsesejendomme ser ud til at have været betydeligt større i området end væksten i landbrugsejendommene. Det skyldes, at der i området ligger flere bymæssige bebyggelser, der er opstået omkring de nu nedlagte stationer på det lokale jernbaneanet og omkring vejknudepunkter (først og fremmest Ulfborg, men også Grønbjerg, Sørvad, Ørnvej og i mindre målestok Vind, Timring og Muldbjerg). Denne udvikling viser, at Skovbjerg bakkeøområdet i dette århundrede også er blevet beboet og udnyttet til andet end landbrugsmæssige formål.

Figur 6 viser befolkningsudviklingen i området fra 1769 til 1994. Der var en kraf-

tig og konstant vækst frem til 1925, hvorefter vækstraten faldt noget frem til 1955, men altså stadig i stigning. Frem til 1960 faldt folketallet i området (som i amtets landdistrikter i øvrigt), og holder sig på dette niveau til halvfjerdserne, hvor der er en lille vækst, især i sognene med bymæssig bebyggelse²⁸, men fra 1980 viser befolkningsudviklingen i området generelt faldende tendenser.

Sammenholdes udviklingen for befolkningen og bebyggelsen, er der god overensstemmelse med en stor konstant vækst fra omkring 1800 til omkring 1920; derefter mindre vækstrate. Men efter 1945 viser bebyggelsen på en stor vækst, mens befolkningstallet er stagnerende. Forklaringen på uoverensstemmelsen kan ligge i to forhold. Dels i udviklingen inden for land-

Tabel 2. Bebyggelsesudviklingen på Skovbjerg Bakkeø sammenlignet med andre egne (1688-) 1805-1965

Index 1805 = 100, for landbrugshuse: 1904 = 100

	Skovbjerg Bakkeø			Ringkøbing amt			Jylland			Danmark		
	G	LH	H	G	LH	H	G	LH	H	G	LH	H
1688	91			90			91			104		
1805	100		100	100		100	100		100	100		100
1873	113		260	104		234	125		332	130		277
1904	112	100	527	106	100	443	124	100	435	130	100	346
1924	111	127	702	111	114	521	133	113	516	144	107	399
1965	98	153	1275	109	116	1038	139	99	993	153	81	824

Forklaringer: G = bøndergårde; LH = landbrugshuse; H = beboelseshuse ialt (incl. LH)

OBS: Tallene i 1924 og 1965 er beregnet uden inddragelse af Sønderjylland

Kilder: Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688, 1928/75

Gregers Begtrup: Beskrivelse over agerdyrkningsens tilstand i Danmark, bd. 7, 1812

Per Grau Møller: Fra landsby til soveby, 1990

Statistisk Tabelværk III,32, VE 3, VE 14, 1970,II.

bruget, hvor tjenestefolk forsvinder fra bedrifterne og familiebruget vinder endnu mere frem, og dels at antallet af personer pr. husstand generelt falder. Disse udviklingstendenser forstærkes af, at den største vækst i området er sket i almindelige beboelsesejendomme uden tilknytning til landbrug.

Sammenholdes bebyggelsesudviklingen på Skovbjerg Bakkeø med udviklingen i andre områder som i tabel 2, viser der sig et mønster. Gårdtallet er stagnerende og i dette århundrede faldende både i området og i Ringkøbing amt generelt, mens gårdtallet er i stadig vækst frem til 1965 i Jylland og især på øerne. Derimod viser udviklingen i landbrugshuse siden 1904, at her er den landbrugsmæssige udvikling foregået, både i Ringkøbing amt og meget markant på bakkeøen, mens der i Jylland og meget udpræget på øerne er tale om tilbagegang efter 1920 i antallet af landbrugshuse. Ser vi på husene som helhed (både landbrugs-

huse og alm. beboelseshuse) viser amtet og undersøgelsesområdet en noget langsom udvikling frem til 1873, derefter sker der en stor vækst i hustallet, ikke blot i undersøgelsesområdet, men generelt i det jyske område, som fastholdes frem til 1965, hvor de øvrige landdistrikter i Østdanmark også følger godt med (der skal ikke lægges for megen vægt på udviklingen i indekstallene for gårde og huse indbyrdes, da den meget kraftige udvikling i husene skyldes et svagt begyndelsesgrundlag). Hustallene tyder således på, at udviklingen i Vestjylland er sket med nogen forsinkelse i forhold til både øerne og Østjylland, især på Skovbjerg bakkeø, men derefter i årtierne omkring århundredskiftet har haft en vældig ekspansion.

Undersøger vi udviklingen i landbrugs-ejendommene nøjere, er det således blandt landbrugshusene, at der findes den markante udvikling. Nu er skellet mellem gård og hus ikke særlig relevant især i sammen-

ligning med østdanske forhold, da jorden er så dårlig, at der f.eks. i 1924 blandt bøndergårdene på 1-12 tdr. htk. i Ringkøbing amt gik 15,3 ha. på en tønde hartkorn, mens der blandt landbrugshusene gik 49,2 ha. på den samme tønde hartkorn. I undersøgelsesområdet er forholdet endnu grellere: F.eks. i Nr. Omme sogn gik der blandt bøndergårdene 34,9 ha. pr. tønde hartkorn og blandt landbrugshusene hele 85,1 ha. Når skellet mellem gårde og huse går ved 1 tønde hartkorn betyder det, at mange landbrug med et jordtilliggende større end en østdansk bondegård statistisk vil blive regnet som et hus! Forskellen er så meget mere grotesk, som hartkornsberegningen hviler på tilstanden i begyndelsen af 1800-tallet ved forarbejderne til 1844-matriklen. Den opdyrkning og jordforbedring, der i mellemtiden er sket, vil ikke komme til udtryk i hartkornstallene.

Dette dårlige forhold mellem areal og bonitet fik i 1800-tallets første halvdel en særlig følge. Udstykningsforordningen af 1819 påbød, at der til hver gård efter en udstykning skulle ligge mindst 20 tønder boniteret jord, svarende til ca. 4 tønder hartkorn; mindre gårde kunne ikke udstykkes. Kun de færreste gårde i Vestjylland oversteg denne hartkornsgænse. For at kunne oprette nye brug, var de derfor nødt til at omgå loven ved at oprette små fæstebrug under de selvejede gårde²⁹, hvor gårdmændene så blev veritable godsejere, selv om så godt som alt fæstegods var eller var ved at blive afviklet på dette tidspunkt (i 1835 var kun 14 ud af 268 gårde i fæste i området). Derfor optræder der i 1850-tællingen ialt 106 ejendomme, hvis hartkorn henregnedes under andre – set i relation til, at hustallet var ialt 259 i 1850, og i 1835 var der kun 11 fæstehuse ud af 21 huse.

Arealanvendelse

Det første gennemgående træk i bebyggelsesudviklingens præg på landskabet er fritliggende gårde og huse – i overensstemmelse med det nye bebyggelsesmønster efter udskiftningen, som jo heller ikke var så fremmed for vestjyske forhold. For det andet er det slående, at udviklingen fandt sted i form af udstykninger af eksisterende brug, således at de nye bebyggelser kom til at ligge i nærheden af den eksisterende bebyggelse og tog sit udgangspunkt i allerede opdyrket jord, som siden blev udvidet. For det tredje er det begrænset, hvor meget af bebyggelsesudviklingen fandt sted som direkte nykoloniseringer på nybrudt jord. Men her er det værd at bemærke, at både hedejord og våde jorder – som først skulle afvandes – blev taget i anvendelse som dyrkningsområde for de nye bebyggelser. Som eksempel på en nykolonisering i hedejord kan nævnes Nørhede i det meget ekspansive Nr. Omme sogn, hvor der allerede i 1872 fandtes små brug i området. Et eksempel på afvanding og opdyrkning af et vådområde er Lystbæk-kjær i den NV del af Thorsted sogn, hvilket skete efter 1912.

Denne bebyggelsesudvikling, der hovedsagelig tog sit udgangspunkt i de eksisterende, men dermed også lavereliggende landbrugsområder, fortrinsvis langs vandløb, betyder dermed også, at de lavestliggende hedeområder først blev taget ind til dyrkning, mens de højstliggende områder først sent blev pløjet op eller måske stadig i dag er uden for landbrugsarealet. Det er dog ikke muligt at sætte nogen fast højdegrænse på, da det er meget forskelligt fra sogn til sogn. Den tidligere iagttagne tendens til at bosætte sig på sandjord med et større lerindhold synes ikke afgørende i

Fig. 7. Arealudnyttelsen i alle 8 sogne 1871

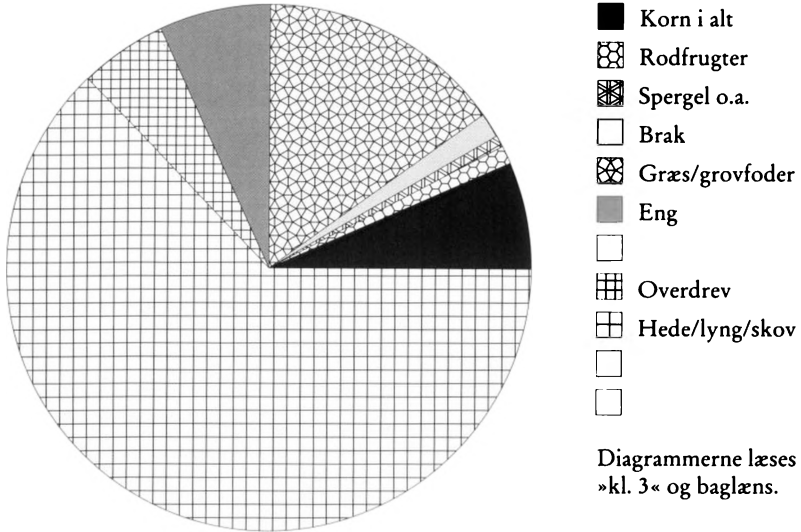
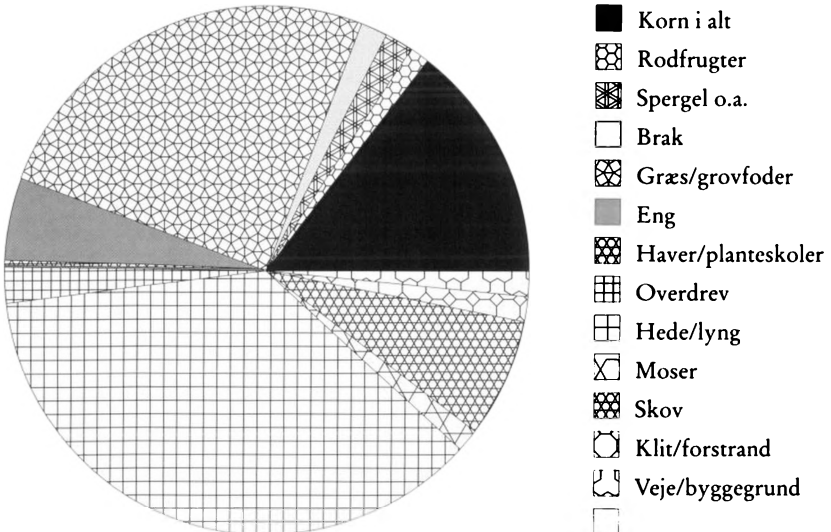

Fig. 8. Arealudnyttelsen i alle 8 sogne 1896

denne ekspansionsperiode. Bortset fra at udvidelsen ud fra eksisterende bosættelsesområder altså også skete til lerjord, hvor disse i forvejen var beboet.

Ser vi på udviklingen i arealudnyttelsen 1871-1962, som den afbildes i figurerne 7-10³⁰, afspejler bebyggelsesudviklingen sig klart her. Omdriftsarealet (incl. græs/hø og brak) udgjorde i 1871 25%, mens det i 1962 var fordoblet til 51%. Stigningen var her sket i perioden frem til 1919, hvilket er i overensstemmelse med, at det var i denne periode, der var den største vækst i landbrugsejendommene. Inden for landbrugsarealerne er der en klar tendens til mere intensiv drift. Kornarealet udvides gennem hele perioden, således at korn i 1962 dyrkedes på 1/4 af arealet. Ved siden af er der sket en udvidelse af arealet med rodfrugter (roer, kartofler), især efter århundredskiftet. Græsningsarealer i om-drift udvidedes også frem til 1919, derefter er de gået tilbage til fordel for mere intensiv korndyrkning.

Udvidelsen af landbrugsarealet er sket på bekostning af hedearealerne og de små områder med kær og fælled (permanente græsarealer, der ikke var sprunget i lyng; opregnes ikke efter 1900). Hedearealet udgjorde i 1871 stort set hele 65%, da der ikke var skov af betydning. Det er i 1919 halveret til 32%, mens skovarealet er vokset til 12% p.g.a. de store plantager. Det samlede hede- og skovareal holder sig stort set på dette niveau frem til 1962, dog med en forskydning mod skovarealerne, hvor stor er det ikke muligt at angive.

Engarealerne ser sammen med de beskudne tørvemoser ud til at have beholdt deres position; dog er engarealerne i Ulfborg sogn, hvor de i 1871 udgjorde 11%, næsten blevet halveret.

Der er inden for området forskelle på, hvor store de udyrkede arealer var i 1871, f.eks. udgjorde de i Torsted sogn 80% og i Hover sogn 74%, mens de i Vinding udgjorde 54% og i Ulfborg sogn 51%. Mens Ulfborg sogn i sin helhed er atypisk for området med sine store engarealer ved Storåen, hedeslette og to hovedgårde, er Vinding som et mere typisk hedesogn udtryk for, at her var opdyrkningen i 1800-tallets anden halvdel godt fremskredet og fortsatte perioden igennem. Ligeså viste også det bebyggelsesaktive Nr. Omme sogn tegn på stor opdyrkning, da landbrugsarealet udvidedes fra 19% i 1871 til 62% i 1962. Derimod var opdyrkningen ikke så stor i hverken Råsted eller Ulfborg sogne. I Råsted er bebyggelsesudviklingen ret beskeden i perioden, mens der i Ulfborg sogns østlige del sker en del store tilplantninger efter 1919.

Sammenligner man de lange linier i udviklingen, var således i 1688 10% under plov. I løbet af de næste knap 200 år frem til 1871 kommer 25% af området under omdrift og i løbet af de næste knap 100 år fordobles det dyrkede areal igen til 51% i 1962 og med en mere intensiv udnyttelse. Menneskenes omformning af landskabet har således været betydningsfuld, ikke blot når man tænker på det opdyrkede areal, men også på at heden egentlig er menneskeskabt og udnyttet af beboerne til mange forskellige formål. Forskellen ligger således i den intensitet, hvormed landskabet udnyttes.

Landbrugets driftsformer

Landboreformerne skabte nogle strukturelle ændringer i landbruget (udskiftning, overgang til selveje, hoveriafløsning), som dannede grundlaget for den enorme øko-

nomiske vækst, som landbruget gennemgik frem til i dag. Således næsten 10-dobles landbrugets produktionsværdi fra 1830'erne til 1960'erne. Forøgelsen skyldtes både en øget indsats af produktionsfaktorer (areal, arbejdskraft, mangel, kunstgødning og sprøjtemidler samt trækraft) og en øget produktivitet på de enkelte brug.

Intensiveringen af driften skete i undersøgelsesområdet i særlig grad ved forøgelsen af landbrugsarealet. Som ovenfor belyst skete der mellem 1600-tallets slutning og 1871 mere end en fordobling af landbrugsarealet. Det betød, at megen hedejord blev opdyrket. I 1830'erne beskrev landhusholdningsselskabets sekretær J.C. Hald landbrugets tilstand i Ringkøbing amt. Her nævner han, at der mangler den fornødne arbejdskraft og gødning for at kunne opdyrke hederne³¹. Som det er belyst voksede befolkningen i området, og antallet af bebyggelsesenheder steg, især de små brugsenheder anlagt på kanten af det dyrkede areal og hederne. Desuden brugte man i stigende grad gennem 1800-tallet mangel til at forøge udbyttet, både på de gamle landbrugsjorder og på de nybrudte heder. Og kunstgødning vandt også ganske langsomt frem fra 1800-tallets anden halvdel, især hjulpet af jernbanens anlæggelse (i 1875 åbnedes den vestjyske længdebane, som løber gennem Ulfborg sogn lige i udkanten af undersøgelsesområdet)³².

Hvad trækraften angår, vandt den også betydeligt frem i perioden. Som det ses i tabel 3 firdobledes antallet af heste i områdets sogne fra 1871 til 1924. I samme periode voksede det besåede areal med 90%, hvilket antyder en vældig intensivering af driften. Det skal dog også understreges, at mindre brug, der ikke havde råd til at holde heste, kunne anvende stude

som trækraft. Det anbefaledes kraftigt af J.C. Hald i 1830'erne, hvor mange benyttede stude som trækdyr, også gårdmænd. Endnu mod århundredets slutning blev stude anvendt som trækdyr, men det kulminerede omkring 1880, hvor malkekøerne vandt frem på studenes bekostning i kvægholdet³³.

Tabellen over husdyrholdet er ganske sigende for den store omlægning, der skete i landbruget i slutningen af 1800-tallet, både på landsplan og i undersøgelsesområdet. Fra 1830'erne havde landbruget satset på en øget kornproduktion, begunstiget af gode og stigende priser på verdensmarkedet. Omkring 1870 begyndte priserne på korn at falde på grund af øgede kornmængder fra både USA og Rusland. Fra 1883 var Danmark ikke længere korneksportør, men indførte nu korn. Det tvang bønderne til at omlægge produktionen, hvilket skete ved at lægge større vægt på den animalske produktion. Husdyrholdet havde været stigende også under kornsalgsperioden, fordi der var en nødvendig gødningsbalance med kornproduktionen. Men nu sattede landbruget på husdyrene på bekostning af kornproduktionen.

I tabel 3 ses, at antallet af malkekøer mere end fordobledes i perioden 1871-1924. Dog udvidedes også antallet af andet kvæg, især i perioden efter 1898. Svineholdet øgedes også betydeligt, mere end 6 gange i perioden, igen især efter århundredskiftet. Mens alle andre husdyrarter steg, faldt antallet af får ret så betydeligt til i 1924 at udgøre ca. 1/3 af antallet i 1871. Samlet voksede antallet af husdyr således med 10.000 i disse betydningsfulde omlægningsår. Men endnu mere vægt får omlægningen, når antallet af husdyr omregnes til »storkreaturer«, som er et udtryk for

Tabel 3: Udviklingen i husdyrholdet på Skovbjerg bakkeø, Jylland og Danmark 1871-1924.

	Skovbjerg bakkeø						Jylland			Danmark		
	Absolutte tal			Index (1871 = 100)								
	1871	1898	1924	1871	1898	1924	1871	1898	1924	1871	1898	1924
Heste	703	1879	2840	100	267	404	100	163	204	100	142	162
Hornkvæg	6336	8595	14053	100	135	222	100	137	208	100	141	197
<i>heraf køer</i>	<i>2972</i>	<i>4679</i>	<i>6418</i>	<i>100</i>	<i>132</i>	<i>216</i>	<i>100</i>	<i>134</i>	<i>169</i>	<i>100</i>	<i>132</i>	<i>158</i>
Får	15606	11248	5247	100	72	34	100	67	19	100	58	15
Svin	1871	3960	12023	100	212	642	100	280	782	100	264	587
Husdyr ialt	24516	25682	34163	100	105	139	100	113	154	100	116	152
Storkreatur	10471	14254	23744	100	136	226	100	140	223	100	142	207

OBS: Tallet i 1924 er beregnet uden inddragelse af Sønderjylland.

Kilder: Statistisk Tabelværker III,27 og VC 1, samt J. P. Trap: Kongeriget Danmark, 4. udg. Kbh. 1925.

dyrenes foderbehov og derfor et mere reelt billede af udviklingen³⁴. Der viser sig her en stigning på 126% i antallet af husdyr. Tager man i betragtning, at landbrugsarealet steg med 85% i samme periode i undersøgelsesområdet, vil det ses, at husdyrholdet har fået en større vægt i landbrugsproduktionen.

Sammenligner man udviklingen i husdyrholdet i undersøgelsesområdet med udviklingen i Jylland og hele landet, tabel 3, viser det sig, at udviklingen ikke var så forskellig i undersøgelsesområdet fra det øvrige land. Regnet i storkreaturer er der god overensstemmelse med udviklingen i hele det jyske område – på øerne var udviklingen knap så stor efter århundredskiftet. En meget markant afvigelse er den langt større udvikling i hesteholdet på Skovbjerg Bakkeø; det afspejler den langt større vægt, som agerbruget fik i området i forhold til situationen ved 1800-tallets midte. Koholdet havde større fremgang i området efter 1900 end i det øvrige land, mens til gengæld afviklingen af

fåreholdet foregik langsommere på Skovbjerg Bakkeø – heden blev fortsat brugt til fåregræsning.

Det større antal malkekøer satte sig også sit spor i bebyggelsen, idet der frem til omkring 1920 var oprettet 7 mejerier i området, heraf 3 alene i Nr. Omme sogn (i Grønbjerg, Ørnhøj og Abildå). Sognet havde også en vækst i antallet af køer, der er dobbelt så stor som det øvrige område.

Det større husdyrhold krævede også foder. En del af det ses i arealudnyttelsen, hvor dels arealet med rodfrugter fra 1871 til 1919 er steget fra en ubetydelighed til 5,7% af det samlede areal (indeholder dog både kartofler, foderroer og sukkerroer), dels er græs og grovfoder udvidet fra 14% i 1871 til 32% i 1919 (indeholder i 1919 dog også engarealer). Frem til 1962 har rodfrugterne øget deres betydning, mens græs- og grovfoderarealerne er formindsket til fordel for agerarealerne. Dette kunne dermed i den sidste del af perioden indicere en mindre vægt på husdyrholdet,

Engvandingskanal på sydsiden af Hover Å, anlagt 1869-70. Dæmningen løber til højre for vejen. (Foto: Birger Knudsen, Ringkøbing Museum).

men det er næppe tilfældet. Det er snarere udtryk for en omlægning til staldfodring, og herunder større svinehold, der fodres med korn. Ligeså er hesteholdet faldet drastisk som følge af traktorens indførelse.

En anden mulighed for at forøge foderproduktionen var at anlægge engvandingsanlæg. Ved at stemme vandet op i vandløbene ved hjælp af en sluse kunne man enten bruge vandet til at vande, gøde eller varme (afhængig af årstiden) de bagvedliggende enge, eller endnu bedre at overrisle de foran liggende enge via et kanalsystem. På denne måde kunne man øge engenes udbytte betydeligt og også inddrage større arealer til foderproducerende enge ved at gøre dem fugtige. På målebordsbladene fra 1912-17 ser der ikke ud til at have været særlig mange engvandingsanlæg i området på trods af de talrige år. Men ved Hover Å i Hover sogn ses flere sluser angivet, ved Vorgod Å ved Møltrup i Timring sogn samt to sluser ved de to vandmøller i Rå-

sted sogn. Muligheden for flere anlæg skal dog ikke udelukkes.

I et område på den sydlige del af Skovbjerg Bakkeø, omkring Borris og Sdr. Felding, er lavet en detaljeret undersøgelse af udnyttelsen af kulturlandskabet fra 1600-tallet frem til 1977³⁵. Et af de interessante resultater er beregningen af udbyttet fra de forskellige dele af kulturlandskabet. I 1840, hvor opdyrkningen kun var svagt begyndt, gav høstudbyttet af det dyrkede areal 20-25% af de samlede afgrødeenheder, græsset på de hvilende agre ydede også 20-25%, engene gav 30-35%, mens græsset fra de store hedearealer producerede mellem 20 og 30% af de forbrugte afgrødeenheder.

I 1888 var de samlede afgrødeenheder øget betydeligt, i Borris sogn med 100% og i Sdr. Felding sogn med 300%. Fordeelingen var også ændret med betydeligt større vægt på høstudbyttet fra agrene (35-40%) på bekostning af hedearealerne, der

Udsigt over den unge stationsby Ørnhøj formentlig i 1912. Billedet er taget fra den senere kirkebakke. Lidt til venstre for midten ligger stationen, opført 1911, med et dampende lokomotiv. Ørnhøj var endestation på banen fra Ringkøbing, til den i 1925 blev ført videre til Holstebro. I husene bag stationen boede bl.a. smed, tømrer og købmand. Til højre mejeriet, og til venstre og lidt højere herfor ligger missionshuset Salem med langsiden til. Møllen øverst lå ved hovedvejen. (Foto: Gundelach-Hansen. Privateje).

nu kun ydede mellem 5 og 10% af de samlede afgrødeenheder (der var dog mere tale om en relativ nedgang end om en absolut). Engarealerne beholdt deres relative betydning, hvilket betyder, at deres udbytte forøgedes væsentligt, bl.a. som følge af engvanding fra den store Skjernå kanal, der blev etableret i 1872³⁶.

Frem til 1907-09 er tendensen fortsat: Det samlede udbytte er steget 60-75%; de dyrkede marker udgør nu en dominerende part af produktionen med 80-85% af afgrødeenhederne fordelt med 45-50% på kornmarkerne og mellem 30 og 40% til

græsset i omdriften. Dette er en bemærkelsesværdig høj andel, men stemmer godt med udbredelsen af græs i omdriften i 1919 i arealfordelingen i undersøgelsesområdet lidt nordligere. Engenes produktion er i Borris-Sdr. Felding området mindsket lidt og regnet i procent mere end halveret, mens hedearealernes udbytte nu ligger under 5%. Produktionen hviler hovedsagelig i sig selv, men får dog tilført foder og i mindre grad kunstgødning udefra udover, at der kommer returnmælk tilbage til kalve og svin fra mejeriet.

Fra århundredskiftet og frem til 1977 er

produktionen i de to sogne beregnet til at være vokset knap 3 gange i Borris sogn og knap 5 gange i Sdr. Felding sogn. Den væsentligste produktion ligger nu på de dyrkede marker, hovedsagelig korn og roer, der bidrager med 75% af de producerede afgrødeenheder. Græs i omdriften bidrager med ca. 15-20% af produktionen – stillet over for at græs i omdriften udgør ca. 1/4 af det dyrkede areal. Hø og græs fra engarealerne yder nu kun 5% af afgrøderne, mens hederne ikke udnyttes mere. Samtidig er andelen af tilførsel udefra (foder, gødning) steget betydeligt.

Denne udvikling viser, at udbyttet er steget betydeligt gennem de sidste to hundrede år. Samtidig har intensiveringen af landbruget betydet, at på den ene side er flere arealer kommet under plov, men på den anden side er store arealer gået ud af drift (hede), arealer der for 150 år siden havde relativt stor betydning i den samlede økonomi. Udbyttet er således steget betydeligt, men hviler på mindre arealer og med tilførsel udefra.

Tilsvarende udvikling må forudsættes at være sket i undersøgelsesområdet på den nordlige del af Skovbjerg bakkeø. Her er udbyttestigningen i landbruget kommet til at hvile på endnu færre dele af arealet, da der her er store hedearealer bevaret og – i modsætning til Borris-Sdr. Felding området – meget store plantageområder, som vil give et forsinket afkast.

HEDEOPDYRKNING OG SKOVTILPLANTNING

1780-1866 heden under forvandling
På Skovbjerg bakkeø var heden den altdominerende landskabstype frem til de sidste årtier af forrige århundrede, men allerede fra begyndelsen af 1800-tallet satte udskift-

ningen og overgangen til selveje gradvist mere og mere skub i en intensiv udnyttelse af jorden.

Skov var der kun meget lidt af området. Der »... ses ej træer uden ved nogle enkelte herregårde og præstegårde«, skrev professor Begtrup i sin beskrivelse af Ringkøbing amt fra 1812³⁷. Det var dog en sandhed med modifikationer. Således kan der på de minorerede sognekort, der gengiver en situation fra omkring 1800, ses fire mindre skovdækkede områder på bakkeøen, hvoraf de tre er bevaret som løvskov i dag³⁸.

Endvidere tyder stednavne på, at der tidligere var skov i området. Således er der 4 eksisterende stednavne i Vinding sogn med skov-indikationer (Lundgård, Ramskov, Tusholtgård og Horslund) samt gårdsnavnet Lillelund i Ulfborg sogns østlige del. Desuden omtales nedlagte bebyggelser med skovnavne (Hessel i Nr. Omme sogn, Skovkær i Ulfborg sogn og »det øde skovbyggested« i Vinding sogn). Især i Vinding sogn er der således kraftige antydninger af tidligere skov i historisk tid.

Det fremgår af samme beskrivelse, at forsøg med skovtilplantning i mindre målestok blev indledt både af staten og af private fra århundredets begyndelse, uden at det gav de store resultater.

Meget mislykkedes i disse første år, også med hedeopdyrkning. Jord, der før var dyrket, »... have nu iført sig ørkenens sorte dragt ... (i området var der) ... store strækninger, hvis opdyrkning næppe vil lønne sig formedelst deres skarpsandede natur«³⁹. Ikke desto mindre kronedes en del af bestræbelserne dog med held og viste samtiden, at det rent faktisk kunne lade sig gøre at inddrage heden i en rimeligt rationel land- og skovbrugsdrift.

J.C. Hald lagde i sin amtsbeskrivelse fra

1833 vægt på at beskrive den samfunds-økonomiske betydning, hedeområderne kunne få for landet, jvf. erfaringer der var gjort i Holland. Her fik en del af befolkningen mulighed for at ernære sig som jordbrugere i de inddæmmede områder mod nordvest⁴⁰.

I 1833 var der stadig væk ikke ret meget skov; kun noget krat af eg og bævreasp i maksimalt 5-6 alens højde, »som efter sigende havde haft samme størrelse i mands minde«⁴¹.

Forsøg med tilplantninger både i offentligt og privat regie fortsatte. F.eks. leverede justitsråd Schönau i Lemvig »læssevis« af pil- og poppestiklinger til interesserede i Ulfborg og Hind herreder⁴². Han og andre startede også forsøgsvirksomhed, og man fandt herved frem til, at fyr- og granfrø trivedes glimrende i den sandede jord, men at de til gengæld krævede læ i opvækstperioden.

I begyndelsen af 1830'erne anlagde proprietær Tang på hovedgården Nørre Vosborg i Ulfborg sogn en planteskole »... efter dertil givne foranledning fra Det kongelige Rentekammers side«⁴³. Erfaringerne herfra viste, at tætte beplantninger af birk, bævreasp, sølvpoppe og hvidpoppe samt nåletræer kunne klare sig på sand- og hedejorde. På fugtige og mere lerede jorde groede eg, ask og elm glimrende, især hvis de kunne stå i læ af pil og hassel.

Tilplantningen fik imidlertid ikke den store arealmæssige betydning. Det fremgår af kortmaterialet samt af J. C. Halds bemærkning om, at »Såre ønskeligt var det, om almuen havde mere sans for træplantning og bedre kyndighed i dette foretagende«⁴⁴. Halds iagttagelser er sikkert korrekte, men han overså, at hedebonden manglede det økonomiske fundament, der skulle til for at

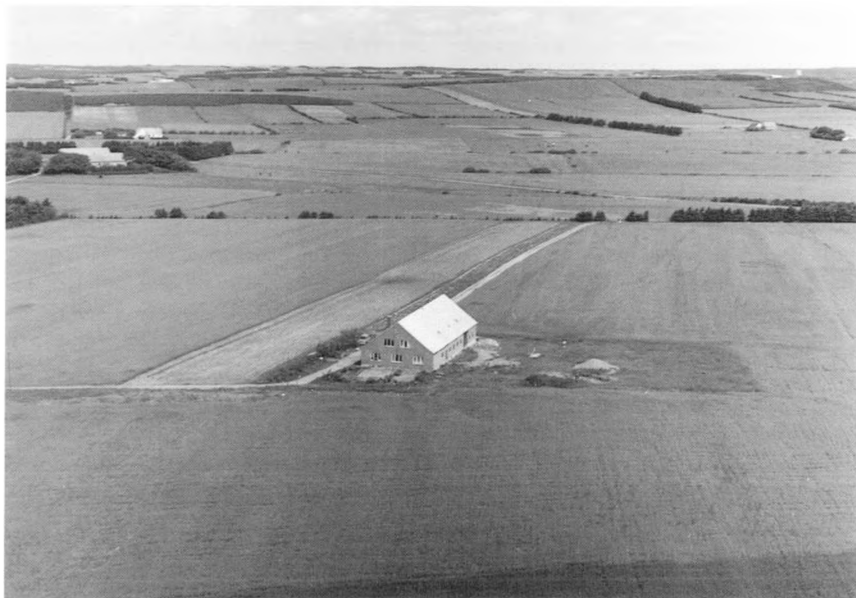
plante sit eksistensgrundlag til med skov. Træer kunne ikke på samme måde som de animalske og vegetabiliske landbrugsprodukter give brød på bordet i det daglige.

1866-1945 Hedeselskabets opbygning og arbejde

Det blev de barske politiske og økonomiske realiteter efter Danmarks nederlag i krigen 1864, der for alvor satte gang i den kulturlandskabelige udvikling også på Skovbjerg bakkeø. Vejingeniør i hæren Enrico Dalgas (1828-94) havde under sit arbejde bl.a. ved anlæggelsen af landevejen mellem Randers og Ringkøbing fattet interesse for heden og de muligheder, disse vidtstrakte landområder rummede for en udvidelse af det dyrkbare land. »Hvad udad tabes, det må indad vindes«⁴⁵, blev fra 1872 hans motto under opbygningen af Det danske Hedeselskab, oprettet i 1866.

Dalgas arbejdede ivrigt for at gøre hedesagen til et spørgsmål af landspolitisk og national betydning. Heden udgjorde dén uudnyttede ressource, som kunne udnyttes til gavn for landet i en tid, hvor tabet af de sønderjyske landsdele og udviklingen med stigende priser på de fleste landbrugsprodukter skabte lydørhed for landvinding og nyopdyrkning af marginaljorde⁴⁶.

Hedeselskabets mål var at fremme »frugtbargørelsen af de jyske heder«. Midlet skulle være en velorganiseret indsats især for vanding og plantning samt udbygning af infrastrukturen. Resultatet var en vældig imødekommenhed. Hedeselskabet fik de første år mobiliseret betydelig privat økonomisk støtte, men efterhånden indgik også staten i finansieringen af hedesagen. Fra omkring 1890 var staten den største enkelt-bidragyder.

Et lille sted i Askov ved Ørnhøj. Bygget omkring 1950 som et af de sidste statshusmandsbrug. Som i den ældre ejendom er beboelse og stald samlet i én længe, der blot er blevet meget større. (Ørnhøj Lokalarkiv).

En vigtig forudsætning for, at hede dyrkingen kunne krones med held, var at det offentlige sørgede for et tætspundet vej- og jernbanenet til og fra de nyopdyrkede områder. Her kom bakkøerne dog i nogen grad til at lide under trafikplanlæggernes manglende bevågenhed. Således kom de indre dele af Skovbjerg bakkø, hvor man idag ser de bedst bevarede sammenhængende hedearealer, til at halte noget efter udviklingen på de flade og lettere tilgængelige hedesletter⁴⁷.

Fra hede til ager

Det var et dyrt og slidsomt arbejde at inddrage hede til dyrkbar agerjord. Det ses af den fremgangsmåde, Landbrugets Ordbog i 1919 anbefalede sine læsere. En frem-

gangsmåde som i øvrigt ikke ligger langt fra dem, egnsbeskrivelserne fra 1800-tallets begyndelse havde anbefalet:

Først afbrændes lyngen grundigt, bedst i det tidlige efterår, således at frosten kan skørne det øverste jordlag. Det følgende forår skrælplojes arealet. Herefter skal jorden ligge urørt i 2-3 år, indtil en ny pløjning i 15-20 cm dybde kan fremskynde formuldningen. Efter en harvning tilføres jorden mergel og kalk. Jorden bør herefter pløjes endnu engang, inden den i slutningen af august eller begyndelsen af september sås til med rug. »Hermed er hedeopdyrkningen fuldført, og de opdyrkede arealer kan herefter drives på sædvanlig vis med sædskifte afpasset efter jordens godhed«⁴⁸. Senere fremhæves det, at den san-

dede jord kræver god vanding og rigelig gødskning; faktorer der besværliggjorde en rationel landbrugsdrift, samtidig med at investeringsbehov og driftsomkostninger var store⁴⁹.

Udviklingen i husdyrtallene understreger dette. I årene fra 1871 til 1924 udviklede antallet af heste og får og i lidt mindre målestok køer sig i en anden takt, end det var tilfældet på landsplan. Antallet af heste voksede markant. I periodens sidste halvdel steg også kvægtallet mere på Skovbjerg bakkeø end i det øvrige Danmark (se s. 30).

Både heste og køer var vigtige for hedebonden. Hesten som trækdyr til de mange pløjninger og anden jordbearbejdning. Koen bl.a. som leverandør af husdyrgødning til en jord med hurtig udvaskning af kvælstofgødning og andre næringsstoffer. Fåreholdet blev indskrænket i takt med, at der kom flere køer, og samtidig med at mere intensive dyrkningsformer vandt indpas i jordbruget.

Udviklingen i arealudnyttelsen viser, at der skete en markant udvidelse af omdriftsarealerne, samt områder med skov (se s. 28).

Det er et gennemgående træk, at den nye landbrugsjord »gravede« sig som tunger ind i hedeområderne fra allerede opdyrkede landbrugsarealer. Egentlige øer af hedenybyggere, som kendes fra sletteområderne, ses ikke på Skovbjerg bakkeø.

Hedens udstrækning faldt for alle 8 sogne fra ca. 65% til ca. 25%. Sognevis varierede tallene fra ca. 50% – ca. 80% hede i 1871, til fra ca. 15% – ca. 40% i 1919.

Tilbagegangen i hedens udbredelse skete i langt overvejende grad i perioden mellem 1871 og 1896, hvor hedearealet gik tilbage med ca. 40%. Størst omfang havde tilba-

gegangen i Hover, Vinding og Torsted sogne, hvor omkring halvdelen af hedearealet blev inddraget (både til ager og skov).

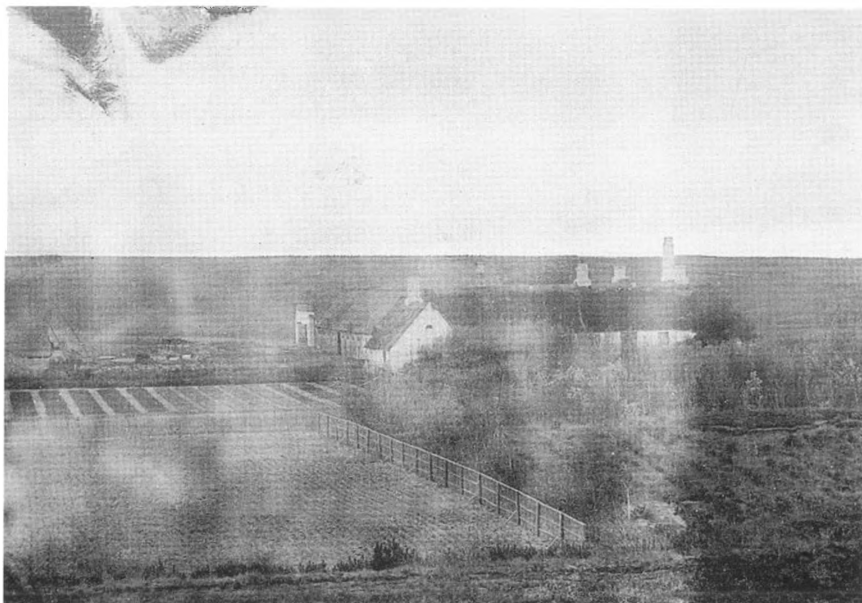
I Vind sogn gik hede brydningen de første år gennemgående lidt langsommere end i de øvrige sogne. Til gengæld fortsatte den i de første år af dette århundrede med nogenlunde samme styrke som i årene forud. Udviklingen i de øvrige sogne var præget af en mere moderat og differentieret udvikling. Dette kan hænge sammen med de vanskelige vilkår, bakkeøerne bød den agerdyrkende landmand. På Skovbjerg bakkeø var der en overvægt af små og økonomisk set sårbare brug. I enkelte tilfælde blev nybrudt hede opgivet efter få år. Enten blev den plantet til med skov, eller også fik jorden lov til påny at springe i lyng.

I mellemkrigsårene gik bestræbelserne generelt mere i retning af afvanding af engarealer og moseområder, et arbejde der bl.a. blev udført som beskæftigelsesprojekter. Egentlig hede brydning viste sig i mindre og mindre grad rentabel, hvilket især må have gjort sig gældende på de kuperede dele af bakkeøen.

Fra hede til skov

Som det fremgår af arealtallene allerede fra 1870'erne, forsvandt heden hurtigere end landbrugsarealet voksede (se fig. 7-10). En stor del af heden blev nemlig plantet til med granskov, et andet af Hedeselskabets hjertebørn.

Forud for selskabets oprettelse var gået debatten om skovlovgivningen i 1850'erne og 1860'erne. Forstkandidat Frederik Oldenburg (1828-90) fremførte på et møde i Landmandsforsamlingen i 1861 det synspunkt, at man skulle ophæve Fredsskovsforordningen med det formål at flytte skovene fra de frugtbare jorder i Østjylland

Gården St. Hoverdal i Hover sogn set fra nord. Gården blev købt af Staten i 1891 som bolig for plantøren ved den kommende Hoverdal plantage. På dette noget medtagne billede fra 1890'erne ses en planteskole i forgrunden til venstre og nogle af de første træer og planteriller til højre. Det gamle stuehus blev revet ned i 1900. Yderst til venstre et spændhus. (Ringkøbing Museum).

og på øerne til de mere ufrugtbare egne i Vestjylland.

Forslaget udsprang ikke så meget af ønsket om at bevare og udvide skovarealet, men snarere af, at der var gode priser på kornprodukter, hvorfor især de større landbrug gerne ville have mulighed for at udvide kornarealerne.

Indenrigsminister, senere konseilspræsident, godsejer J. B. S. Estrup (1825-1913) støttede forslaget, som dog p.g.a. en massiv modstand udenfor landbruget aldrig nåede længere end til førstebehandling i Rigsdagen.

I mellemtiden vendte hedesagen og de faldende kornpriser fra midten af 1870'

erne spørgsmålet på hovedet og satte gang i arbejdet med opdyrkning og tilplantning af den jyske hede, uden at det af den grund kom til at gå ud over skovene i det øvrige land.

Det er væsentligt at skelne mellem skovtilplantning og hedeopdyrkning til agerjord. Opdyrkingen kunne varetages på de små brug med et mindre investeringsbehov end skovtilplantningen fordrede. Anlæggelsen af plantager var dyr, og det varede mange år, før man kunne forvente at få et afkast af sin investering.

Endnu i begyndelsen af 1870'erne var Skovbjerg bakkeø som nævnt næsten

Fig. 11. Et plantageanlæg fra 1871 i Ulsborg sogns sydlige del ses på målebordsbladet Z 15 Lystbæk, 1873.

skovløst på nær få undtagelser. At udviklingen dog allerede på dette tidspunkt så småt var igang, fremgår af målebordsbladet fra 1873 (se figur 11), hvor en mindre plantage i Ulfborg sogn var anlagt i den sydlige del af det store område, der senere tilplantedes som Ulfborg Plantage.

I Hedeselskabets første år, hvor det endnu kneb med offentlige tilskud, var det af afgørende vigtighed, at man fik privat kapital at arbejde for. Det lykkedes selskabet at få gjort en række københavnske grosserer og forretningsmænd interesserede i plantagesagen.

Hedeselskabet tilskyndede også til anlæggelsen af mindre plantager og læhegn. Landmændene blev gjort opmærksomme på fordelene ved sådanne småbeplantninger, idet de kunne yde læ både for bygninger og afgrøder. Sandflugt og vindpåvirkning var store problemer, som kunne imødegåes på denne måde.

Arbejdet på Skovbjerg Bakkeø kom forholdsvis sent i gang. De større plantager blev først anlagt efter 1880, med særlig vægt på årene omkring 1890, hvor staten opkøbte ca. 3.000 ha. jord. Torsted, Hovverdalen og Stråsø plantager blev tilplantet i disse år, mens Blåbjerg, Skårnøse, Troldtoft og Ølgryde plantager kom til i 1940'erne efter loven af 31.12.1940.

Også de respektive kommuner samt private tog del i arbejdet. Ulfborg Kommuneplantage blev således anlagt i 1889, og direktør og civilingeniør Chr. E. Skjerk Christensen i Søborg ved København tilplantede på et senere tidspunkt 20 ha. i Nr. Omme sogn⁵⁰.

I Ulfborg og Hind herreder var der i 1893 anlagt henholdsvis 20 og 19 plantager med et samlet areal på henholdsvis 834 og 547 tdl⁵¹.

Tilplantningen foregik fortrinsvis på tarvelig, afføget og mager jord i kuperede områder, som ikke inviterede til agerdyrking⁵². Erfaringerne havde vist, at det især var de hårdføre bjerg- og contortafyr samt rødgran med en dækkende løvtræsbevoksning, der klarede sig bedst.

Det næste tyngdepunkt i tilplantningsbestræbelserne faldt under den tyske besættelse.

Lov nr. 707 af 31. december 1940 om tilplantning af heder og klitter og andre uproduktive arealer blev vedtaget som en arbejdsskabende foranstaltning i en tid med høj arbejdsløshed. Ydermere havde verdenskrigen lagt låg på store dele af den internationale handel. Skovtilplantning på heden betød arbejde på kort sigt, og træ til forarbejdning og brændsel på længere sigt.

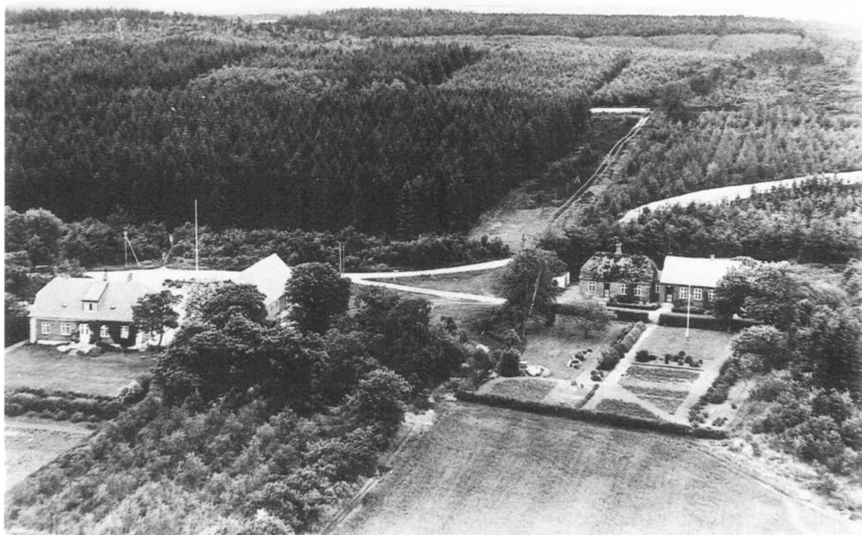
Også Skovbjerg-området kom til at nyde godt af lovgivningen. I perioden fra 1941-45 blev der anlagt en hel række nye plantager bl.a. Vind plantage og Theuts plantage i Råsted sogn.

Udviklingen i de otte sogne viser en fremgang i det samlede skovareal fra ca. 12% i 1919 til ca. 20% i 1962⁵³.

Tiden efter besættelsen har for opdyrkingens vedkommende været præget af et faldende aktivitetsniveau. Skovtilplantningen er fortsat omend i langt mindre målestok end i 1890'erne og perioden 1941-45.

Kræfterne er i højere grad blevet brugt på at forbedre vilkårene på de eksisterende brug, samtidig med at hedesagen generelt har mistet det nærmest vækkelsesagtige præg, der kendetegnede udviklingen i Hedeselskabets første 100 år⁵⁴.

Idag er arven fra 1864 ikke længere så tyngende. EU-medlemskabet sætter tingene i et andet perspektiv: Braklægning og naturgenopretning er blevet altoverskyg-

Stråsø i Vind sogn i 1950'erne. Man ser mod nord hen over en del af Stråsø plantage, som blev anlagt fra 1891. Til venstre skovfogedboligen Stråsøgård med stuehuset fra 1913. Til højre ligger Stråsø skole med stråtag og lærerboligen med fast tag. Skolen blev nedlagt i 1959.

gende elementer i debatten om vores måde at bruge landskabet på.

Efter en forsigtig start i første halvdel af 1800-tallet, blev store områder på Skovbjerg bakkeø inddraget i land- og skovbrugsdrift. I de første år stod agerdyrkning og husdyrhold i centrum, fra århundredskiftet især korndyrkning. Efterhånden som grænserne for et rentabelt landbrug blev nået på de sandede og relativt kupe-rede jorder, intensiverede man i stedet udnyttelsen af de allerede dyrkede arealer, samtidig med at plantagedriften flere steder erstattede marginale landbrugsarealer samt dele af de ekstensivt udnyttede he-deområder. Tilplantningen er således et resultat af intensiveringen af landskabsudnyttelsen, blot med modsat fortegn.

KONKLUSION

Denne beskrivelse af Skovbjerg bakkeø har vist, at landskabet i historisk tid er et kulturlandskab, hvis overflade er skabt og udnyttet af stedets beboere. Som særegent for netop dette landskab har beboerne tilpasset sig hederne og til fulde udnyttet de ressourcer, som de rummede i kraft af græsning, brændsel, gødning, husbyg-ningsmateriale m.m. De mest intensivt udnyttede områder var omkring åløbene, hvor agerjorden og engene og dermed også bebyggelsen var koncentreret.

De største forandringer er sket inden for de sidste 200 år, hvor områdets nuværende udseende hovedsagelig er skabt. Der er sket en tilnærmelse af driftsmåder og arealudnyttelse til det i Øst-Danmark kendte (selv om der også her skete en in-

tensivering af udnyttelsen). Men det dyrkede landbrugsareal er vokset fra omkring 10% før 1800 til 25% i 1871 og 50% omkring 1960. Denne udvikling er sket på bekostning af hedearealerne, der i dag udgør 20-25% mod ca. 80% omkring 1800. I mellemtiden er skovarealet vokset fra næsten ingenting til at udgøre omkring 20%. Produktionen er i samme periode mangedoblet, men egentlig på mindre arealer, da hederne tidligere også gav 20-30% af hedebondens samlede produktion af afgrødeenheder. Opdyrkingen af hederne gav samtidig plads til en enorm forøgelse af befolkningen, som blev femdoblet fra tiden før 1800 og frem til lige efter 2. verdenskrig, hvor den nåede sit maksimum. Bebyggelsen oplevede en lignende stigning, der dels betød langt flere landbrugsbebyggelser (mest som »huse« rent teknisk p.g.a. den ringe bonitet i området), dels voksede stationsbyer også frem på de tidligere hedeområder, ligesom det skete andre steder i landet.

Ved kulturtekniske midler er der således sket en tilnærmelse i kulturlandskaberne i hele landet, både hvad angår udseende og udnyttelsesgrad og -måde. Det kan hævedes, at landet på denne måde er blev fattigere, når det gælder variationsrigdom. Derfor anser forfatterne det for væsentligt at fremhæve tidligere tiders kulturlandskaber, dels gennem information og dels gennem bibeholdelse af karakteriske elementer fra tidligere tiders kulturlandskaber, og måske også gennem genskabelse af sådanne elementer.

LITTERATURLISTE

Begtrup, Gregers: Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark, bd. 7, København 1812/1978
 Bergsøe, A. F.: Den danske Stats Statistik, bd. 3, København 1848.

Det danske Landbrugs Historie, red. af Claus Bjørn, bd. 1-4, Odense 1988-89.
 Danmarks Stednavne, bd. 17, Ringkøbing Amt, ved Gordon Albøge, København 1976-84.
 Frandsen, Karl-Erik: Vang og Tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83, Esbjerg 1983.
 Fru Eline Gøyes jordebog med tilhørende brevuddrag, udg. af A. Thiset, København 1892.
 Gudrun Gormsen: Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857, Folk og Kultur 1982, s. 58-101.
 Gudrun Gormsen: Traditional Heathland Farming in Western Denmark, Ethnologia Scandinavia vol. 21, 1991 s. 105-25.
 Hald, J.C.: Ringkøbing amt. Bidrag til kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende, Ottende Stykke, København 1833.
 Hansen, Viggo: Hedens Historie. I Tyge W. Bøcher o.a. red.: Danmarks natur. vol 7. Hede, overdrev og eng. Kbh. 1980.
 Jensen, Ruth Helkiær og Jensen, Kr. M.: Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding, en kortbladsanalyse af et vestjysk landbrugssamfund og en dokumentation for dets udvikling, Geografisk Tidsskrift 78, 1979, s. 61-99.
 Jespersen, Esbern: Da jordfællesskabet ophørte, Hardsyssels Årbøger 1949 s. 113-43 + 1950 s. 106-49.
 Jespersen, Esbern: Vind sogn, Ulfborg herred, Ringkøbing Amt, Sørvad 1938/Holstebro 1983.
 Jespersen, Esbern: Vinding sogn, Ulfborg herred, Ringkøbing Amt, Sørvad 1935/Holstebro 1983.
 Johansen, H.C.: Dansk økonomisk statistik 1814-1980. Gyldendals Danmarks historie. vol. 9. Kbh. 1985.
 Kaae, Alfred: Hover, Hover sogneråd 1967.
 Lassen, Brink o.a. red.: Landbrugets ordbog. Kbh. 1919.
 Mathiassen, Therkel: Studier over Vestjyllands oldtidsbebyggelse, København 1948.
 Møller, Per Grau: Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og den økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965, Odense 1990.
 Nielsen, M. Mølgård: Rids af engvandingens historie i anledning af hundredåret for Skjernå-kanalens tilblivelse, Hardsyssels Årbog 1972, s. 75-90.
 Nielsen, P. Chr.: Skovenes historie. I Tyge W. Bøcher o.a. red.: Danmarks Natur. vol. 6. Skovene. Kbh. 1980.
 Odgård, Bent: Kulturlandskabets historie i Vestjylland. Foreløbige resultater af nye pollenanalytiske undersøgelser, Fortidsminder 1985, Antikvariske Studier 7, s. 48-59.

Odgård, Bent: Notat om vegetationshistorie, specielt om hedernes og skovenes historie, naturforvaltningsprojekt Skovbjerg bakkeø, DGU, oktober 1990.

Olvig, Kenneth: Hedens natur. Om natursyn og naturanvendelse gennem tidene. Kbh. 1986.

Pedersen, Erik Helmer: Hedesagen under forvandling. Det danske hedeselskabs historie 1914-1966. Kbh. 1971.

Pedersen, Henrik: De danske Landbrug, fremstillet paa grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688, København 1928/1975.

Pedersen, P. Storgaard: Bidrag til Hing herreds historie og topografi, Ringkøbing 1896.

Pedersen, P. Storgaard: Hardsyssel, bidrag til en jydsk egns middelalderhistorie, København 1896.

Præsteindberetninger til Ole Worm, bd. I Ålborg og Ribe stifter, udg. af Landbohistorisk Selskab, København 1970.

Skrubbeltrang, Fridlev: Det indvundne Danmark. Kbh. 1966.

Stoklund, Bjarne: Tørvegødning – en vigtig side af hedebondens driftssystem, Bol og By 1990, 1 s. 47-72.

Trap, J.P.: Kongeriget Danmark, 4. udg., bd. 8, København 1925.

Trap, J.P.: Danmark, 5. udg., bd. IX, 1 Ringkøbing amt, København 1965.

ANDET KILDEMATERIALE

Rigsarkivet. Rentekammeret, 1688-matriklen, matrikelbøger Bøvling Amt.

Danmarks Statistik, div. årgange af Statistisk Tabelværk, Statistiske Meddelelser, Statistiske Efterretninger og Statistiske Undersøgelser.

KORT

De kgl. Videnskabernes Selskabs kort, 1:120.000, nr. 6+7, ca. 1803.

Kort- og Matrikelstyrelsen, Matrikelarkivet: Original I kort fra undersøgelsesområdet, 1:4.000, ca. 1800.

Kort- og Matrikelstyrelsen, Matrikelarkivet: Minorerede sognekort fra området, 1:20.000, ca. 1820-30

Kort- og Matrikelstyrelsen: Målebordsblade Z 16, Y 16, X 16, Æ 15, Z 15, Y 15, X 15, W 15, Z 14, Y 14, X 14, W 14, 1:20.000, 1872-73.

Kort- og Matrikelstyrelsen: Målebordsblade M 2102, 2103, 2202, 2203, 2204, 2302, 2303, 2304, 2402, 2403, 2404, 2405, 1:20.000 1912-17 med enkelte rettelser 1931-44.

Kort- og Matrikelstyrelsen: 4-cm kort, 1115 III NO + SO, 1115 II SV, 1114 I NV, 1114 IV NV, 1:25.000 1983-84.

Landbrugsministeriet, Arealdatakontoret: Jordklassificering, Basisdatakort 1:50.000, 1115 III NO + SO, 1115 II SV, 1114 I NV, 1114 IV NV, 1979.

NOTER

1. Denne artikel er blevet til som et led i Skov- og Naturstyrelsens naturforvaltningsprojekt Skovbjerg Bakkeø i 1990. Det er en stort set uændret gengivelse af den rapport, som blev lavet af forfatterne for Kartografisk Dokumentationscenter, Odense Universitet. Claus Koch har forfattet afsnittene om hedeopdyrkning og skovtilplantning, mens Per Grau Møller har ledet afrapporteringen og forfattet resten af rapporten. De ændringer, der er foretaget siden, er overvejende af sproglig karakter, dvs. der er ikke indarbejdet resultater fra det i 1992 startede tværfaglige Ulfborg-projekt, ligesom der heller ikke er indarbejdet de endelige resultater fra Bent Odgårds disputats fra 1994 om vegetationsudviklingen i Vestjylland, men nok hans tidligere arbejder om samme emne.
2. Trap: Danmark, 5. udg. bd. IX, 1 1965, s. 50f (Therkel Mathiassens generelle arkæologiske oversigt over amtet) samt oldtidsregistreringen under de enkelte sogne.
3. Lotte Hedeager i Det danske Landbrugs historie, bd. 1, 1988, s. 116-18 + 134-35.
4. Lis Helles Olesen: Vikingetid i Vestjylland, i Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850, Ulfborg projektets skrifter nr. 2, 1994 s. 70.
5. En enkelt sognegrænse er ændret i nyeste tid, idet den nordvestlige del af Råsted sogn (med Lille Stenum, Knudsig, Stenumgård, Gl. Stenum Holmgård og Stenumgårds plantage) er blevet overflyttet til Vemb sogn, nord for Storåen i perioden 1970-76, jvf. note 28.
6. Steen Hvass: Vorbasse – i Skalk, 1987.
7. Jordklassificering Danmark, basisdatakort, udgivet af Arealdatakontoret, Landbrugsministeriet, 1979 – kortene er i 1:50.000 (nedfotografering af 4-cm kort) og gengiver de dominerende jordtyper i 0-20 cm dybde.
8. Kun Vind er blevet genopbygget i større stil, nemlig omkring 1520, hvor den tilsyneladende var faldet sammen (*øde*), men kirken har antagelig haft en romansk forgænger (Trap: Danmark, bd. IX, 1 s. 435).
9. Der kan dog have været trækirker forud for stenkirkerne; herom har vi dog ingen viden fra dette område.
10. Alle tre er omtalt i Eline Gøyes jordebog 1552, Thisets udgave s. 340.

11. Gengivet i Præsteindberetninger til Ole Worm, bd. I Ålborg og Ribe stifter, udg. af Landbohistorisk Selskab ved Frank Jørgensen, København 1970, s. 143-45; kortet også gengivet i Alfred Kaae: Hover, udg. af Hover sogneråd 1967, s. 91, som kalder kortskitsen pålidelig.
12. Alfred Kaae: Hover, 1967, s. 67.
13. Alfred Kaae: Hover, 1967, s. 105 ff.
14. Bent Odgård: Kulturlandskabets historie i Vestjylland. Foreløbige resultater af nye pollenanalytiske undersøgelser, Fortidsminder 1985, Antikvariske Studier 7, s.48-59, samt Notat om vegetationshistorie, specielt om hederne og skovenes historie, naturforvaltningsprojekt Skovbjerg Bakkeø, af Bent Odgård DGU, oktober 1990.
15. Meddelt mundtligt af undersøgeren Bent Odgård.
16. Jvf. hedebonden Peder Knudsens dagbog fra Stavlund i hedeslettesognet Avlum, som viser at der i vid udstrækning blev dyrket rug og boghvede og kun i ringe grad byg og havre, jvf. Gudrun Gormsen i Folk og Kultur 1982 s. 65.
17. Karl-Erik Frandsen: Vang og Tægt, 1983, s. 230f.
18. J.C. Hald: Ringkøbing Amt, Bidrag til kundskab om de danske provindsers nærværende tilstand i oekonomisk henseende, bd. 8, 1833 s. 132-33.
19. Alfred Kaae: Hover sogn, 1967, s. 103; fremhævet af K.-E. Frandsen 1983, s. 230.
20. Der var derudover en del bønder, der ifølge 1664-matriklen havde egen bondeskyld, men som betalte herlighedsskyld til en godsejer eller kronen; den største enkeltmodtager heraf var baron Juul på Rysensteen. Disse bønder, hvis gamle hartkornskyld blev opført som delt (1664-hartkornet) blev i 1688-matriklen regnet som fæstebønder.
21. Det drejer sig om Videnskabernes Selskabs kort, udarbejdet som detailkort i 1:20.000 og siden rentegnet i 1:120.000 i 1803 og om udskiftningskort over de enkelte ejerlav i 1:4.000, genbrugt som matrikelkort 1810-20 ved forarbejderne til den senere 1844matrikel. Kortene er senere sammmentegnede på sogneniveau i 1:20.000 (minorerede sognekort).
22. Gregers Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrknings Tilstand i Danmark, bd. 7, København 1812/1978 s. 62-64.
23. Gr. Begtrup, op.cit. s. 67.
24. Gr. Begtrup, op.cit. s. 68. jvf. også Bjarne Stoklunds artikel Tørvægning – en vigtig side af hedebondens driftssystem, Bol og By 1990, I s. 47-72 samt Gudrun Gormsen: Traditional Heathland Farming in Western Denmark, Ethnologia Scandinavia vol. 21, 1991 s. 105-25.
25. Alfred Kaae: Hover sogn, 1967, s. 117.
26. Esbern Jespersen: Vind sogn, Ulfborg herred, Ringkøbing Amt, Sørvad 1938/Holstebro 1983, s. 77 og Esbern Jespersen: Da jordfællesskabet ophørte, Hardsyssels årbøger 1950, 44, s. 137.
27. Antallet af ikke-landbrugsmæssige beboelsejendomme er meget vanskeligt at opgøre på sogneniveau, da de er indeholdt i de offentligt-gjorte skyldvurderingers samlebegreb »andre vurderinger«, der omfatter både beboelsehuse (af forskellig karakter såsom parcellhuse, beboelsejendomme, hoteller m.m.) og ikke-beboelsejendomme (statslige og kommunale ejendomme, virksomheder, byggegrunde, sommerhuse m.m.). Men på skyldkreds niveau og på højere niveau kan de udskilles, og for Ringkøbing amt viser beboelsejendommenes andel af »andre vurderinger« sig at være 61,5%. Dette tal er brugt for skønsmæssigt at beregne andelen af beboelsehuse i de 8 sogne.
28. Væksten forstærkes af, at Råsted sogn efter 1970 blev formindsket ved, at den nordlige del med Stenum-gårdene og Stenumgårds plantage som sydgrænse blev overflyttet til Vemb sogn. Det er en stor del af forklaringen på formindskelsen i folketallet fra 254 personer i 1970 til 186 i 1980, jvf. note 5.
29. J.C. Hald 1833, s. 78f.
30. Statistikken over arealanvendelsen er ikke entydig og gennemført efter de samme principper perioden igennem. I 1871 og 1962 har det væsentlige været at opregne landbrugsarealet, mens resten er blevet regnet under ét. Der har heller ikke været ens kriterier for afgrænsningen af de enkelte kategorier, f.eks. må grænserne mellem græs/hø/grovfoder, eng, brak, kær/fællod og til dels hede/lyng betragtes som flydende; i 1919 må engarealerne være indregnet under græs og hø kategorien.
31. J.C. Hald 1833, s. 132ff.
32. Det danske Landbrugs historie, bd. 3 s. 84-86 + 205f + 286-291.
33. J.C. Hald 1833, s. 121-24 og J.B. Krarup: Beskrivelse af landbrugets udvikling i Danmark fra 1835 til nutiden, bd. III, København 1899 s. 223ff.
34. Omregningen består i, at til 1 stk. storkreatur regnes 1 hest eller 1 malkeko eller 2 svin eller 6,25 får. Dyrenes foderbehov er vurderet i

- 1930'rne, men relationerne antages at kunne bruges i slutningen af 1800-tallet på trods af evt. forskellig udvikling i dyrenes størrelse og foderbehov.
35. Ruth Helkær Jensen og Kr. M. Jensen: Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding – en kortbladsanalyse af et vestjysk landbrugssamfund og en dokumentation for dets udvikling, Geografisk Tidsskrift 78, 1979, s. 61-99.
 36. M. Mølgaard Nielsen: Rids af engvandingens historie i anledning af hundredåret for Skjernå-kanalens tilblivelse, Hardsyssels Årbog 1972, s. 75-90.
 37. G. Begtrup 1812/1978, p. 105.
 38. Det drejer sig om Krattebakke i Vinding sogn, Krattet i Vind sogns SØ del, Dyrehaven i Timring sogn og et område SØ herfor; det er de tre førstnævnte, der er bevaret.
 39. J.C. Hald: 1833, p. 132f.
 40. J.C. Hald: 1833, p. 134ff.
 41. J.C. Hald: 1833, p. 212f.
 42. J.C. Hald: 1833, p. 217f.
 43. J.C. Hald: 1833, p. 219f.
 44. J.C. Hald: 1833, p. 219-21.
 45. Valgsproget er fejlagtigt blevet tilskrevet Dal-gas selv, men blev første gang brugt af digte-ren H.P. Holst ved Industriudstillingen i København i 1872.
 46. Se bl.a. Kenneth Olwig: Hedens natur, Kbh. 1986.
 47. Tyge W. Bøcher o.a. red. Danmarks Natur vol. 7, 1980 s. 41.
 48. Brink Lassen o.a., red.: Landbrugets ordbog. Kbh. 1919. p. 364.
 49. Denne pointe understreges bl.a. af J. B. Krarup 1899, p. 77.
 50. J.P. Trap 1965, p. 464.
 51. Fridlev Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, Kbh. 1966.
 52. J.P. Trap, 1965 i afsnittene om de enkelte sogne.
 53. Tallet i 1962 er et minimumstal, idet det er blevet til på baggrund af de skovarealer, som er nævnt i J.P. Trap, 1965.
 54. Litteraturen om hedesagen i almindelighed og Hedeselskabet i særdeleshed viderebringer det nationale aspekt, hvilket kommer til udtryk f.eks. i Fridlev Skrubbeltrangs og Erik Helmer Pedersens arbejder udgivet i forbindelse med Hedeselskabets 100-års jubilæum i 1966 (se litteraturfortegnelsen).

Claus Chr. Koch
Historiker, leder af
Møntergården,
Odense Bymuseum
Født 1958

Per Grau Møller
Lektor v. Institut for
Historie, Kultur og
Samfundsbeskrivelse
v. Odense Universitet
Født 1955

Svendsholm Teglovn

Af Rudolf Uhre

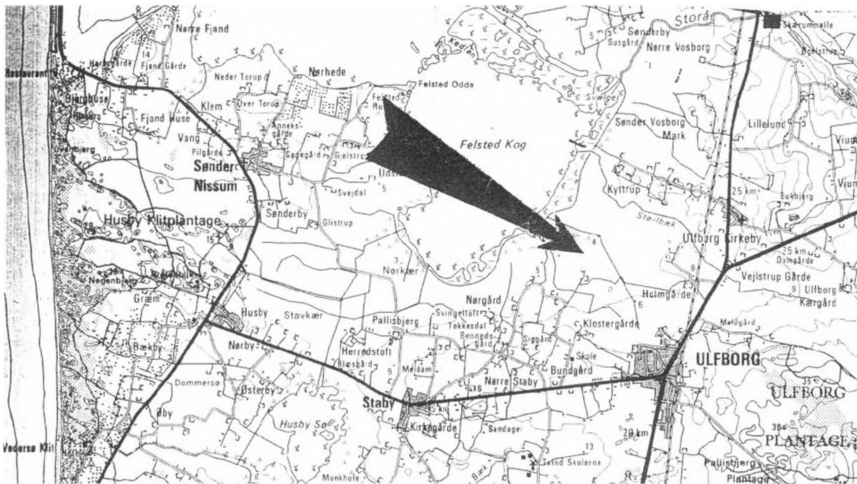
For vel 25 år siden smuttede ræven en vinterdag fra os, en flok jægere fra Ulfborg og Staby jagtforeninger; ræven løb op i »Æ Teglovn«. Da vi gik forbi stedet, viste det sig at være en meget stor gravhøjliggende tilgroet forhøjning imellem løvtræerne ved den tidligere herregård.

Ved skæbnens tilskikkelse er undertegnede født på en slægtsgård, Uhregård, Tistrup, hvor man så tidligt som i 1770'erne lavede teglsten. Stuehuset, hvor jeg blev født, er meget solidt bygget i året 1789. Jeg har leget med ler i timevis, som andre nu leger med modellervoks, og som 11-årig sad jeg i ugevis og rensede gamle, håndstrøgne og meget forskellige mursten, da de gamle sten fra en lade skulle genbruges i en ny. Farverne på disse sten varierede fra næsten hvide over gule, røde, mørkebrune til mørkeblå. Nogle sten var dobbelt længde, og det morede os at bevare dem som sådanne. De sidder nu i indermuren og kan ikke nemt findes. Min tip-tipoldefar, Niels Chr. Bertelsen, leverede i 1831 16.500 røde teglsten til den nu fredede Hodde Skole i Tistrup sogn, men der er næsten ikke spor efter de to teglovne ved min fødegård, så det var spændende pludselig at stå ved en næsten urørt ruin ved Svendsholm, og rundt om ovnen var der også de mange urørte grave, som fortæller om en enorm produktion af teglvarer. Se-

nere fandt jeg også på en jagt »æ søel«, æltekulen med de sidste rester af den tykke pæl i centrum. Det gule efterårsgræs viste tydeligt cirklen, hvor leret var blevet æltet.

Da Teglværksmuseet på Skærum Mølle blev stiftet for 10 år siden, var det naturligt at foreslå en udgravning af ovennævnte teglovn i Staby. Netop i sommeren 1995 var det hundrede år siden, de sidste bondeteglovne i området brændte sidste gang. Vi kunne fejre museets 10-års jubilæum ved et museumstræf på Skærum Mølle sammen med museumsfolk fra hele landet, som ikke alene udvekslede årets erfaringer men fik forevist en færdigudgravet teglovn måske fra 1820erne.

Teglbrænderiet har været kendt på egen hånd så tidligt som i 1731, hvor man dokumenterede at Vibholm i Madum brændte sten. Lergravene ved Pallisbjerg fortæller ligeledes om, at der er lavet mange sten. Hovedbygningen fra ca. 1800 var af grundmur, hvor resten var bindingsværk. Vi ved, at godsejeren Christen Strandbygaard i 1806 byggede Nørreskole i Staby. Da han også en tid ejede Svendsholm, kan vi ikke vide, om stenene hertil er fra den ene eller den anden af disse teglovne. I det hele taget er det tydeligt, at teglstensproduktionen omkring Fælsted Kog i det 19. århundrede har været meget stor, idet der kendes mange teglovne. To af dem var store produk-

Teglovnens placering nær Felsted Kog.

tionsovne, hvorfra der solgtes teglsten så langt som til Holstebro og Ringkøbing. På målebordskortene fra 1872 er afsat 6 teglovne, så det var ikke tilfældigt, at det var i Skærum Mølle, man som de første i Jylland industrialiserede teglformstillingen i 1882.

Når man som amatørarkæolog pludselig står med en udgravet ruin, i dette tilfælde en teglovn, så opstår der mange spørgsmål: Hvordan har det hele set ud fra starten? Hvordan fungerede den ovn? Grundteknikken har været den samme, men ovnene har været meget forskellige fra egn til egn. Præsten Johan Arenth Dyssel på Lolland udsendte i 1772 gennem Landshusholdnings-selskabet en pjece om bygning af bonde-tegllovne, hvor han i tegninger og tekst beskrev de forskellige ovntyper og hele fremstillingsprocessen. Om pjecens betydning her på egnen vides desværre intet.

På Svendsholm står endnu en meget gammel stor lade af håndstrøgne sten fra ca. 1820. Heri er indmuret 5 sten på syd-

sidens, hvor tyske teglarbejdere har indridset deres navne. Netop først i 1800 tallet blev der tilkaldt eksperter fra Tyskland til hjælp ved teglbrænding. Måske disse 5 tyskere har bygget ovnene i Svendsholm og Arbjerg og sat system i arbejdet.

Lokalhistorikeren Alfred Kaae, har, da han skrev Stabybogen, fundet frem fra folketællingslisterne, at teglbrændere forekommer i vort område fra 1825. I 1845 var der flere navne med betegnelsen teglbrænder, men de tyske navne var der ikke. De fem tyskere har sikkert kun været her få år og har så oplært nogle fastboende.

I alle beretningerne om teglovne, også udgravningerne fra nutiden, er der kun nævnt et sted med en hvælving, og dette gør jo vore to ovne her meget interessante. Alfred Kaae har berettet om, hvordan man normalt fyldte og tømte en bonde-teglovn ovenfra. Men disse to ovne her har kunnet bruges igen og igen, og da han ikke har fordybet sig i ovnens udseende og funkti-

on, kunne det have forundret ham, om han nu havde set med.

Før selve ovnen skal beskrives, som den må have set ud, kan det være på sin plads med lidt topografi.

Mens jeg her i februar 1996 skriver om udgravningen, opdager jeg på kortet fra 1872, at der i de besiddelser, som Svendsholm ejede, også er vist en teglovn længere ude i engen blot ca. 500 m øst for udgravningen, og det løser en gåde.

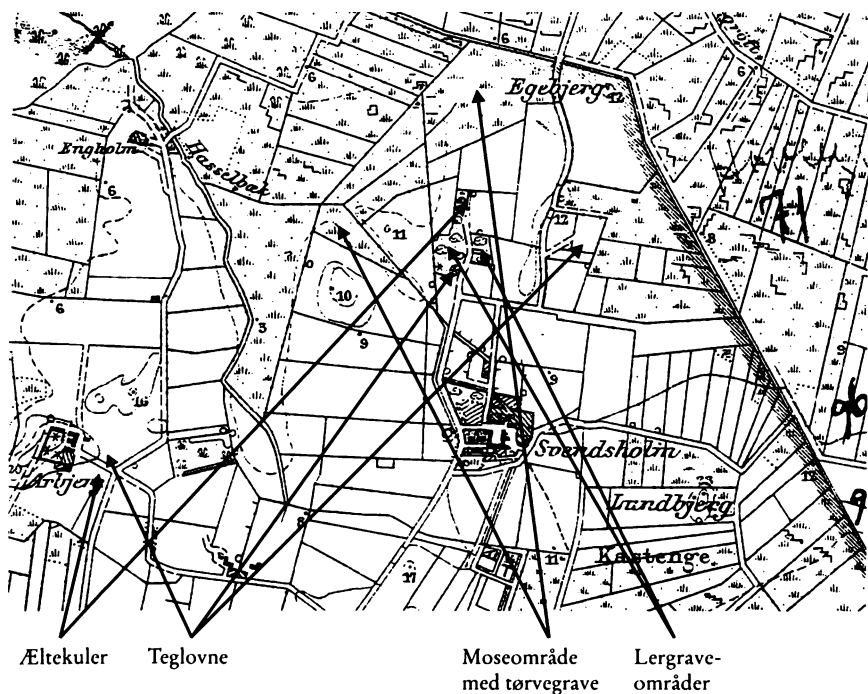
Svendsholm ligger på en sandbanke midt ude i det, der engang var en sump, ca. 5 km i luftlinie fra Staby Kirke i nordøstlig retning. Ovnene ligger på skrænten mellem sand og ler lige nord for gården vel 600 m fra stuehuset. Gården er meget gammel. Den kan have været et tilflugtssted for en stormand i århundredet efter år 1000. En vis Aage Tysæk skøder sit jordegods (en herregård med flere tilliggende smågårde), der dækker næsten hele Nordre Staby, til Domkapitlet i Ribe 1266. Efter reformationen får Palle Juel alt kirkegods og altså Svendsholm i Staby. Han opretter en ny stor gård, Pallisbjerg, og herefter mindskes Svendsholm betydning. Efter en gårdslagtning først i vort eget århundrede bliver det en almindelig gård, men en gård med meget store bygninger. Der var tit ejersammenfald mellem de to store gårde, men Svendsholms storhedstid var slut efter 1550. Man har dog haft råd og kraft til teglværksinitiativerne; sandsynligvis allerede i ca. 1772; men da på den østlige placering og med en mindre teglovn. Nye undersøgelser vil vise om dette er rigtigt.

Det kan undre, at der ude i rørsumpen ligger en flyvesandsbakke, og den er ikke den eneste. De kan være skabt ved sandflugt i en tid med andre klimaforhold, måske i jernalderen.

»Moltke«, et af de indridsede navne i Svendsholms lade. (Foto ved forf.).

Der var flere årsager til, at beboerne langs Fælsted Kog blev teglstensproducenter i stor stil. Leret kunne findes meget nær overfladen og var egnet til fremstilling af såvel røde som gule sten. Man kunne sejle såvel fra Vosborg som fra Kloster Havn op ad Storåen med pramme. En tredje grund til storproduktionen i hvert fald i Staby var den, at man i forrige århundrede havde masser af billig arbejdskraft. Sagnet var et af de få steder, hvor man tålte tatere, husvilde fattigfolk og rak, som andre steder var jaget bort. Vi har i flyveklitterne mellem Staby og Ulfborg mere end 50 bosteder, hvor der tidligere boede fattigfolk af alle slags. Dengang var der ikke et træ, men da der fra Staby Kirke og næsten til Thorsted har ligget en sandmile, så kunne man bare jage disse stakler op i området

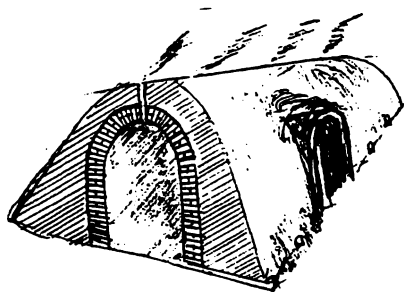

Kort over området omkring Svendsholm med angivelse af, hvor teglovne, æltekuler, tørvegrave og lergrave lå.

og give dem en lod jord. Krumpenhede, Æ Bræspand og Sandager er bare nogle navne fra den tid. Mand, kone og mange børn i så mange næsten jordløse små huse gav billig arbejdskraft, og de store gårde havde masser af brug for daglejere, når der skulle høstes tagrør i februar og marts eller i sommertiden, hvor der skulle stryges tegl. Her ved teglfremstillingen kunne alle bruges. Manden gravede, konen strøg stenene, drengen æltede, mindre børn kunne løbe med stenene til tørrepladsen, de kunne vende og stable. Når vejret var til det i sommertiden, var ingen arbejdsløse. Hvorledes mennesker her har slidt og slæbt, kan

vi ikke gøre os nogen forestilling om i en tid, hvor stillesiddende arbejde udgør det modsatte problem.

Grundmaterialet til fremstilling af tegl er ler, og i Danmark er det altid sedimentær. Kornstørrelsen i leret sættes til 0,002 mm. eller mindre. Vandholdigt plastisk ler er især aluminiumssilikater (Al_2O_3 , $2SiO_2$, $2H_2O$). I Vestjylland findes leret mange steder på bakkeøerne, men altså også ved Fælsted Kog. Aflejringerne er fra forrige istid og er oftest miocæn-ler eller diluvial-ler. Renheden er meget forskellig, og til teglfremstilling har man fundet de rene partier. En sandfattig,

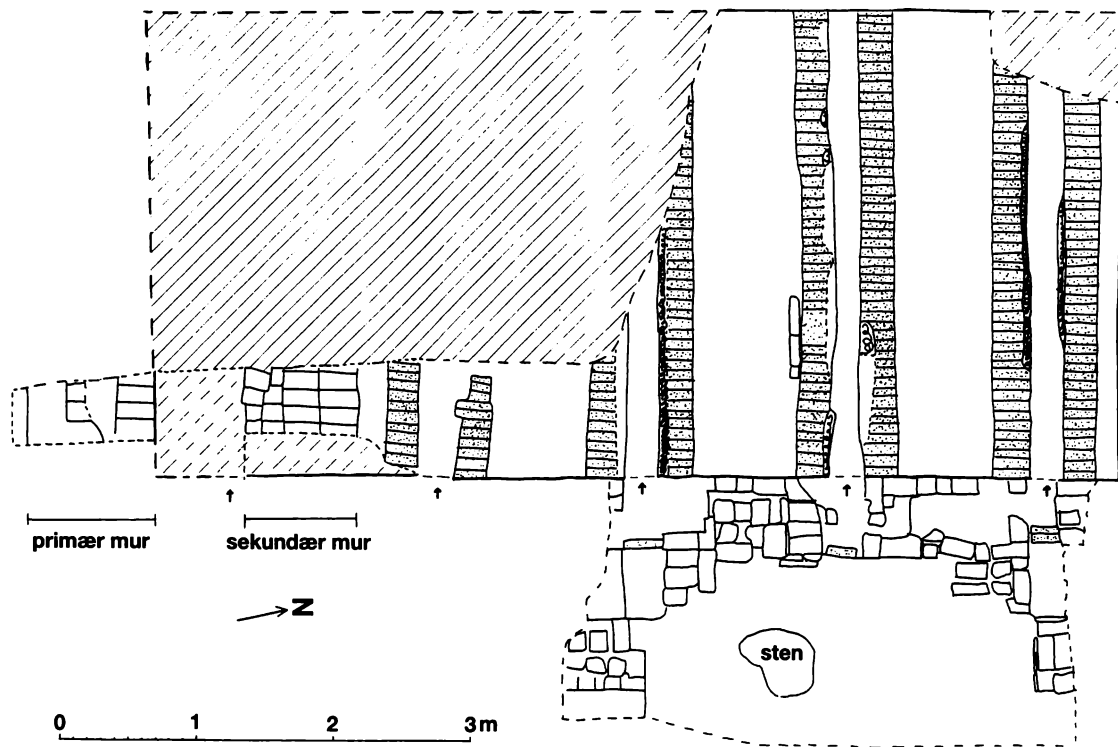
Snit gennem Arbjerg-teglovn, tegnet i 1987 af forfatteren efter Andreas Christensens beskrivelse.

finkornet lerart kaldes fed, fordi den æltet med vand giver en letformelig masse. Sandblandet ler er vanskeligere at forme, men giver stærkere sten. Lermassens vinder 5-7 % ved tørring og brænding, alt efter hvor fed eller mager den er. I ørkenområder har man til alle tider bygget huse af ubrændte, kun soltørrede lerblokke; i Danmark kender vi disse ubrændte sten i indermure og skillerum. Kalkindholdet, som er aflejret sammen med leret i istidens søer og havbunde, er meget forskelligt fra sted til sted. De øverste lag ler under andre aflejringer er tit blevet gennemtrukket af jernforbindelser og kaldes rødler, der ved brænding giver røde sten. Laver man sten af det dybereliggende blåler, får man gule sten, hvis kalkindholdet er stort. Vi finder her på egnen gamle huse af gule sten og andre af røde, men de fleste er flammede, d.v.s. at man har blandet leret i æltekulen, og man har syntes om disse gulrøde sten. Brændte man de røde sten meget hårdt, blev de ofte meget mørke, næsten med dybblå skær. Ved Svendsholm tror vi, at de kalkfattige øverste lerlag er afkalket af overliggende moselag, hvis syre er trængt ned i leret.

Selve udgravningen startede først på

sommeren sammen med Ringkjøbing Museum. Med gravemaskiner blev der lavet en søgegrøft gennem højen, hvor den var lavest, og næsten med det samme var der bid. En lodret bagvæg op til godt 2 m's højde men bygget af halvbrændte sten (nu meget mørnede) kom frem sammen med en knap tre meter høj indvendig gavlvæg øverst af samme slags mørnede sten. Resten blev udgravet med skovel og trillebør. Længere nede var de to vægge opmuret i brændte sten i ca. 30 cm's tykkelse. Til sidst stod vi på en bund med tre parallelle rækker af kantstillede mursten, og vi fandt fundamentet til en 80 cm tyk østmur med meget sintrede bunde af indfyringskanalerne lige ud for de omtalte murstensrækker.

Arkæolog Palle Eriksen fra Ringkjøbing Museum, som har haft tilsyn med vi amatører, har undervejs forsøgt at give bud på alt, hvad der dukkede op. Nogle gange troede vi amatører, at vi stod i en middelalderovn, andre gange en ny produktionsovn, som vi kan betegne den, fordi den ikke er en almindelig bondeteglovn. Vi havner nok omkring 1820 af flere grunde. Sagen er, at vi fra en teglbrændersøn Andreas Christensen (Hvirel) har en beretning om en teglovn i nærheden af Arbjerg, også i Staby sogn, hvor faderen var teglbrænder. Han var født i 1895 og havde leget og gået under hvælvet i Arbjergovnen, som kunne rumme 10.000 sten pr. brænding. Han fortalte om dens udseende, idet den først blev fjernet ca. 1910, altså havde stået ca. 15 år uden at være brugt, om døren ind gennem den østlige mur, indfyringshuller og aftræksrør oppe på den jorddækkede ovn, og at ovnen var som en rund, lang hvælving sat af mursten. Desuden har vi et nulevende vidne Svend Kloster, der som dreng legede ved den lukkede

Grundplan fra udgravningen af teglloven ved Svendsholm. Ovnens indre mure er vist med tyk streg. Den ikke udgravede del er skraveret. De fem indfyrings-åbninger er vist med pile. De to sydligste fyrkanaler var ødelagte. På et tidspunkt er ovnen gjort mindre ved at den sydligste fyrkanal er skilt fra med en sekundær mur. Opmåling ved Palle Eriksen, Ringkjøbing Museum.

tegløvn ved Svendsholm. Han kan huske, at der var en rund indgang i østmuren og også en række fyrhuller med rundmurede overliggere, og han husker, at den på et vist tidspunkt sank sammen. Vi andre kan konstatere, at østmurens mange sten var fjernet omkring 3 fyrhuller og indgangen, som ikke er set ved udgravningen, og at vi måtte grave næsten 2 1/2 m blandet materiale væk fra ovnen, før vi havde frilagt bunden af mere end halvdelen af ovnen. Den sydlige del af østmuren var bevaret i op til 2 m's højde og med to intakte fyrhuller. De to ovne var sikkert identiske. Vore to kilder husker det samme. Andreas Christensen fortalte, at Arbjergovnen brændte sidste gang i 1895. 100% dokumenteret er hvælv og indgang altså ikke, men intet i vore udgravninger modsiger, hvad de to vidner, hver for sig, beretter om de to ovne.

Brændte teglsten var dyre i 1910, og nogen har taget, hvad der var tilgængeligt ved formuren. Af samme grund arbejdede vi hele tiden i brokker og jord, hvilket ikke gjorde arbejdet lettere. Formuren havde været støttet af stræbepiller p.g.a. det store tryk indefra. Vi konstaterede, at der for hver 1,5 m. var et indfyringshul og imellem disse var der bænke eller balken, som de tørre lersten skulle stilles op på, når ovnene skulle fyldes. Vi gravede så fri langs inder-siden af østmuren og fandt på denne måde sydturen, der var ca. 30 cm tyk og lavet af brændte sten. Vi fandt fyrhul nr. 4 og 5, og vi kunne måle deres størrelse og placering. Desuden var der her opmuret en 80 cm tyk tværmur, som måske var en afkortning af ovnen, måske bygget for at understøtte hvælvingen, der ikke mere kunne påvises, men må have været der af flere grunde: Dels vidnet Svend Kloster, dels sydvæggens runde form øverst. I de

lodrette snit gennem den sammensunkne ovn kunne ses et 30 cm tykt og 1,80 meter bredt lag af smuldrede halvbrændte sten i en svagt opadvendt bue, som jeg tror må være rester af en tøndeformet hvælving. Over dette lag af mornede mursten var der ca. 1 m lysere og renere sand, som jeg bedømmer til at være det isolerende lag af hedetørv, som år efter år er blevet tykkere ved efterisolering. Grundfladen var 7 x 3,4 m. Der har været tale om en produktions-ovn, sådan forstået, at man lavede tegl til salg. Måske har man lavet forskellige sten, men vi har en bestemt størrelse, som går igen i Svendsholms lademure, i ovnens murværk og i mange ældre bygninger i sognet: 11,5 x 7,2 x 25,5 cm. Desuden fandt vi stumper af tagsten og af noget, som måske var fra et ituslået trug. Noget som kunne minde om en »prøvekegle«, altså en klat ler på en sten, som teglbrænderen måske kunne iagttage gennem et hul i østmuren, måske øverst i den opmurede dækning i indgangen. Drænrør har man nok ikke lavet her, selv om vi fandt et par af disse; man kan måske forestille sig, at de har været brugt til aftrækskanaler gennem dækningen over hvælvingen. På nordsiden af stuehuset til Svendsholm var der for 25 år siden en udbygning, mejeri og mælkestue, som var bygget af munkesten. Om disse sten kan være fremstillet her, er vanskeligt at udtale sig om; dog ved vi, at man på Vosborg Teglværk har lavet sådanne håndstrøgne sten, idet en enkelt form endnu findes.

Da fyrkanalen i den sydligste afdeling af ovnen endnu er intakt bag den omtalte indvendige tværmur, kunne man måske forestille sig, at her har været brændt særlige teglvarer, som krævede en lidt anden brænding end de massive mursten? Man

Svendsholm-tegløvn under udgravning, set fra sydøst. Fra ovnens bund til toppen af højen er der ved bagvæggen (vestvæggen) 2,4 m. Den nederste del af murene mod vest og nord er bevaret i over en meters højde, da de er muret af hårdtbrændte sten. Fylden i hjørnet mellem de to mure blev ikke fjernet ved udgravningen. Østmuren, som har vendt udad mod beskueren, var der ikke noget tilbage af i denne del af udgravningen. I den har de rundbuede indfyringsåbninger været. De var bevaret i den del af muren, som ligger til venstre for billedet. (Foto: Palle Eriksen, Ringkjøbing Museum).

kender fra andre udgravninger af tegløvne den samme tværmur inde i ovnen, så måske!

Da amatørarkæologerne troede, de var færdige, kom Palle Eriksen for at måle op og fotografere. Han undersøgte længere

end til bunds, idet han fandt ud af, at der mellem de kantstillede parallelle rækker af mursten i bundfladen var en trækkanal under hele fyrkanalen og ud under den tykke østmur. Det fortalte os, at man har kunnet regulere luftindsugningen efter behov i

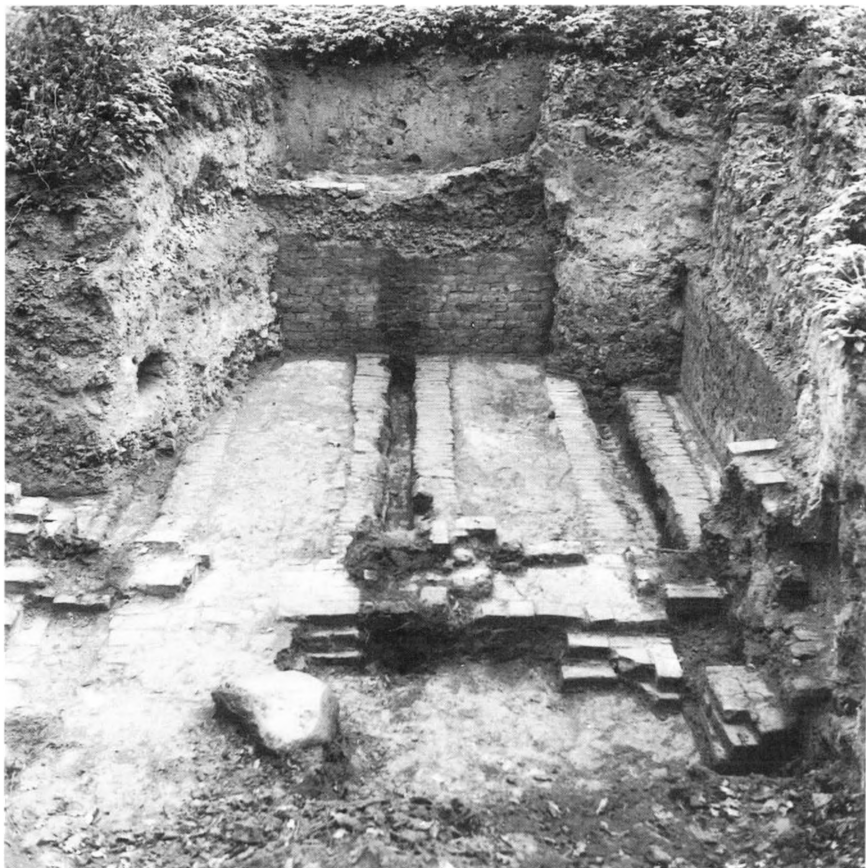
nogle murstensstore huller i det vandrette plan lige uden for østmuren. Fra en beskrivelse af en anden udgravet oven gætter jeg på, at man med vandretliggende mursten har skabt en slags rist over indsugningskanalen. Man har sikkert lavet små mellemrum, så lufttilførslen til brændselet i fyrkanalen har kunnet tilføres jævnt under hele ovnen. Måske har man også lagt et lag brændte sten i bænkenes bund for at fugten ikke skulle trænge op i de nederste kantstillede, fortørrede sten og få disse til at synke sammen under vægten af den tre meter tykke indsatte sten- og tørve-mængde. En dygtig teglbrænder skulle nok bruge to dage til at fylde og tilmure en oven, selvom han fik alt kørt ind af en hjælper.

Det var en meget stor kunst at fylde en oven, at sætte stenene, idet ilden, når den antændtes i fyrkanalerne, skulle brede sig jævnt og hurtigt finde op til aftrækshullerne, som skulle stå åbne, så vanddamp og røg kunne trækkes ud, uden at temperaturen i de første tre dage blev for høj. Den sidste fugt i stenene skulle drives langsomt ud, så man ikke ved den sidste del af brændingen fik sprængte sten, når temperaturen blev sat op til mindst 1100 grader, hvor den skulle holdes på det rigtige sted med regulering af brændsel og luft i andre tre dage.

Teglbrænderen var ikke af tøjet i disse 6 dage. Han fik nok et par timers søvn i det nærliggende knæhus, mens andre holdt vagt og kunne vække ham, hvis noget ikke gik efter hans instrukser. Tit var det hans kone eller hans store børn, der måtte hjælpe; og det var også dem, der skulle sørge for fortæringen til ham i disse spændende dage, hvor mange menneskers indsats gennem sommermånederne skulle give resul-

tat. En teglbrænder var et meget betroet menneske, og mange kom og gik hele dagen og i de lyse nætter; manden skulle holdes vågen og i godt humør. I de sidste tre dage, hvor damp og røg ikke længere stod omkring ovnen, blev det ligefrem et udflugtsmål for nabogårdenes beboere, der selv i efterårsaftenerne kunne hygge sig i varmen fra ovnen enten inde i knæhuset eller under et stykke sejldug, hvor der blev fortalt historier og sunget viser. Man var til »teglovnssojv«. Her fandt mangelen et kærestepar hinanden inden flyttedag 1. nov. Man har en beretning fra Voldbjerg ved Ringkøbing, hvor en teglbrænders ønske om kage og brændevin bliver afvist af husmoderen. Da drengen kommer tilbage med afslaget, bliver den vansmægtende mand vred og siger: »Jeg skal bage hende en kage, som hun aldrig får ud af ovnen!« Han åbner for luft og fyrehuller og fyrer alt for kraftigt. Temperaturen stiger og hele lermassen smelter sammen, hvilket var en katastrofe, idet det var dyrt at lave en ny oven, hvad der var nødvendigt i sådan et tilfælde. Næste morgen var teglbrænderen over alle bjerge, hvilket nok var fornuftigt. Tyendelovene dengang skånede hverken karl eller daglejer.

Vi ved ikke, hvorledes de dengang byggede hvælvingen over teglovnene ved Svendsholm og Arbjerg. Måske som man bygger hvælvinger i en kirke, hvor man har en cirkelrund form på stillads, hvorover stenene bliver kantlagt og muret med bestemte forbandt. Måske har man også, hvor ovnen første gang var fyldt op, brugt opfyldningen som bærer for tøndehvælvet. Man har måske fra vest- til østmur bøjet tynde brede fjæl og derover bygget den solide hvælving. I så fald ville stenene, der kun var soltørrede, jo automatisk blive

Svendsholm-tegloven under udgravning, set fra øst. Den nordlige halvdel af ovnens indre er afdækket. I bunden af ovnen ses de lange smalle fyrkanaler, adskilt af de brede bænke, hvor murstenene har været stablet til brænding. Der hvor fyrkanalerne rammer bagvæggen (vestvæggen) er der et stort sodet parti på grund af den stærke varme. Højden ved bagvæggen er nu 2,4 m. Den nederste del af murene er godt bevarede på grund af de hårdt brændte sten. I forgrunden er kun lidt af østmuren bevaret. Da muren stod, blev ovnen fyret herfra gennem indfyrringsåbningerne. (Foto: Palle Eriksen, Ringkjøbing Museum).

hårdere brændt under første brænding. Alfred Kaae skriver om en sådan overdækning i en almindelig bondetegløvn. Vi ved ikke, om man har haft jernplader foran fyrehullerne. Hullerne skulle kunne lukkes

helt med ikke-brændbart materiale. De sintrede sten i disse fem fyrehuller fortæller om meget høje temperaturer. Man har skullet fyre regelmæssigt i hvert fald i de tre midterste dage. Man kan jo også have

lagt sten op for hullet og tætnet med ler; men jeg tror nu, man har haft en form for ovnplade, som kunne holdes på plads af græstørv og mursten eller på anden vis. Derimod har man kunnet nøjes med mursten og græstørv over aftrækskanalerne, hvor et ca. 1 m tykt lag af hedetørv isolede mod varmetab fra ovnen.

Man havde et begreb: »At vende ilden«, hvilket var et vigtigt og vanskeligt øjeblik for teglbrænderen. Når brændingen var næsten endt, dækkede man helt for aftrækskanalerne; ilden gik tilbage i ovnen. Der skete en renere forbrænding, og dermed fik man pænere og bedre sten, fordi temperaturen i få timer blev højere. Man har brugt det i nyere tid, og der kræves i hvert fald en ovn med hvælving, for at dette kunne gennemføres. Om man så har brugt det ved Svendsholm, kan ingen vide, men begrebet eksisterer på egnen, og indfyriingshullerne var indvendig i ovnene meget sintrede, næsten sammensmeltede, som om ilden på visse tidspunkter havde stået baglæns ud af ovnen.

De fleste bondeteglovne blev helt op til vor tid tømt ovenfra, og dækklaget måtte først fjernes efter afkøling i mindst 2 uger. Her, hvor der var hvælving, kunne man måske sætte temperaturen hurtigere ned ved koldluftgennemstrømning. Når de nybrændte sten blev taget ud af ovnen, blev de sorteret, idet ikke alle kunne være helbrændte og brugbare i ydermur. De mest hårdtbrændte sten blev brugt til gulvbeklægning i bryggerier, skoler og kobåse. Vi har en speciel form i museet, hvori man har strøget helt kvadratiske sten. Vi har stenen, som har stået på højkant netop bagerst i kobåsene, så vi ved, at der også i de gamle ovne blev lavet forskellige teglvarer.

Brændselet til teglovne har været en an-

En af de bevarede indfyriingsåbninger. (Foto ved forf.).

den besværlig arbejdsgang. Man har ikke haft skov på egnen, så her har man måttet grave rigtig mange tørv (klyne) for at kunne gennemføre en brænding, og når det har været vanskeligt at få temperaturen højt nok op med tørv, så har man brugt meget store mængder af lyng, som har været formet i lange tynde risknipper, og man har hentet masser af stumper af træ ved stranden.

Om man efter jernbanens anlæggelse i 1875 også har fyret med stenkul, ved vi ikke, men det er ikke usandsynligt, idet kul hurtigt blev en vare, man kunne købe på købmandsgårdene nær stationerne. Vi har også en kulskovl med langt jernskaf, som kunne have egnet sig til at kaste kul gennem fyrhullerne. Det er heller ikke

Skitse af en æltekule med hestegang omkring æltegravnen. (Ved forf.).

usandsynligt, at man har kunnet købe trækul før i tiden, som så før jernbanens tid må været sejlet til egnene her. Blot ved vi, at der skulle bedre brændsel til, når teglbrænderen skulle hæve temperaturen de sidste tre dage under en brænding.

Vi ved altså, at der var tysk arbejdskraft en tid ved Svendsholm, og det er sandsynligt, at de har hjulpet til på lige fod med gårdens egne folk. Det er også sandsynligt, at de har bygget ovnen og lært fra sig, men da der altså også har været en ældre teglovn, og denne antagelig har været mindre og ældre, så har der sikkert også været en æltegrav, »æ søel«, hvor stude i ringgang trak ælteværket og selv gik i leret. Et hjulpar fra en stiv vogn var blevet forspændt og gjort tungere ved en påbunden flad sten, hvorpå driveren, ofte en dreng, sad og drev med »hjuen« og en pisk. Rundt og rundt gik det, og studene, der førtes af drengen, gik skiftevis yderst og inderst i ringen, så hjulparret kom overalt i æltekulen. Der blev tit tilsat lidt sand, og drengen skulle med en pøs sørge for, at der blev væde nok i lermassen. Æltekulen lå altid ved en grøft, så man havde vand. Det har også været

tilfældet her ved teglgravene i Svendsholm, hvor der så sent som i 1969 stod rester af ælteværkets centraltplacerede tykke pæl i en rundkreds af gyldent græs, der ensartet skilte sig ud fra omgivelserne. Da vi jo ikke i Staby har morænelandskab med små og store sten i overfladen, har man ikke haft en ring af sten yderst og inderst i æltekulen som i andre egne.

Æltemassen af ler, sand og vand måtte holdes fri for muld og andet, hvis stenenes kvalitet skulle være i orden. Materialerne kørt til og fra i vogne, i hvert fald i den her kendte placering. Andre steder har man haft strygebordet lige i nærheden og har kunnet flytte den færdigæltede masse op på strygebordene med en trillebør. Oftest var æltekulens bund belagt med brædder, så man med en skovl kunne flytte den færdigæltede masse. I lergravnen brugte man kraftige firflinede grebe og vel også spader. Man kender også i de meget gamle æltekuler stenpikninger, hvilke nok har været bedst, hvor det var stude, der æltede rundt i kredsen. Efterhånden udviklede ælteværket sig til at blive en slags hestegang, hvor den lange planke fra midterpælen, hvor den drejede rundt om en kraftig jernbolt, blev forlænget ud over æltekulens yderkreds, således at en enkelt hest gik på en fast bane rundt om selve kulen. Ellers var ideen med drivplanken og det tunge par æltehjul den samme. Centralt fra midten af drivplanken holdtes hesten i sin ringbane af et tov. Drengen, som holdt hesten eller studene i gang, havde selvfølgelig tømme til at dirigere, men ved hestegangen have man lavet et sindrigt forskydningssystem, så drengen kunne regulere, at hjulparret kom overalt i æltekulen.

Her på egnen havde man en vandbehol-

der monteret ved kanten af strygebordet, så strygeren hurtigt kunne dyppe og rense sin form. Lermassen kunne bedre slippe træformen, når denne var trykket fast ned i de to formhuller og træet så var vådt. Her på egnen har der nok været brugt to systemer i arbejdsgangen med at stryge og få de nyformede, bløde sten lagt ud på tørrepladsen, der tiest var højereliggende sandarealer nær ovnen. En enkelt mand kunne selv en dag passe strygningen og måtte så selv løbe til tørrepladsen med sin dobbeltform. Men ved Svendsholm og Arbjerg har arbejdet været sat i system, således at ælteværket hver dag lavede en ny portion, alt efter om man nu havde tørvejr. Tiden skulle udnyttes, når vejret var stabilt. De nyformede sten på tørrepladsen tålte ikke megen regn; også for megen sol og varme var dårligt; men man kunne gå mellem stenene og kaste vand på dem, så de ikke tørredes for hurtigt. Formene ved Svendsholm og Vosborg havde ikke bund i dobbeltformen, og strygeren, oftest en kone, kunne løfte sin form fra de nyformede sten og brættet, og store børn kunne gå eller løbe til tørrepladsen, hvor op siden, der netop var strøget flad med en flad liste over formen, blev vendt ned på den fintjævnede bund, der kunne være græs.

På tørrepladsen kunne man en eller to dage efter strygningen stille stenene på kant. Stabilt tørvejr var vigtigt. Snart vendtes stenene, og når de var tørre nok, blev de stablet i lange bænke - altid kantstillede ca. fem lag over hinanden, ligesom man også kunne se det i tørvemoserne under sidste verdenskrig, hvor tørvene gravedes i stort mål. Hvert andet lag var krydsplacert, så »revlernes« forbandt holdt alt på plads. Denne opstabling kunne pludselig blive nødvendig, hvis vejret slog om i regn,

og vi kan forestille os, hvorledes alle børn og voksne fra gården og de omtalte daglejerboliger blev kaldt til. Overdækningen havde længe været klar; dårlige tækkerør var i neg bundet oppe ved toppen, så de kunne vrides ud i to ender, der placeredes øverst over revlerne som et tag. For at holde disse dækneg på plads lagde man græstørv eller måske murbrokker op i kløften. Dækningen skulle holde, til brændingen kunne foregå, så slap man for at bygge knæhuse eller lignende til de tørre sten. En sådan tagrørsdækning ydede en god beskyttelse mod alskens vejr i de sidste sommermåneder. Fra disse fortørrede revler af brændingsklare sten kørtes disse direkte ind i ovnen på lange, flade trillebøره, der kunne passere ovnens indgang; altså ikke bredere end 55 cm. Man har ikke kendt cement dengang, og mørtel var en blanding af ler og sand. Indgangen blev før hver brænding tilmuret og tætnet med mursten og sådan mørtel.

På udgravningens grundplan ser man tydeligt, hvor meget der er udgravet reelt. Jeg tror også, det vil være begrænset, hvad man mere kunne få ud af en totaludgravning. Vi kan danne os et rimeligt klart billede af, hvorledes ovnen så ud som nyopført. Desværre har vi kun lidt skriftligt materiale. Der findes ikke godsarkiver fra Svendsholm og Pallisbjerg, så Landsarkivet i Viborg kan ikke hjælpe os. Fra en enkelt herregårdsovn, nemlig Vosborg Teglværk, er i godsarkivet bevaret regnskabsbøger fra 1812 til 1870, hvor man kan finde mange oplysninger om produktionsmængder og afsætningsområdet, og dette er jo værdifuldt, men for Svendsholm og Arbjerg Teglovne bliver det - forhåbentlig kvalificeret - gæsteri, når jeg sætter tal på. Andreas Christensen nævnte, at en ovn-

fuld var ca. 10.000 sten, hvad vel kan være rigtigt. Ovnens rumfang er over 50 m³, en enkelt sten ca. 0,002 m³ og skulle der så være plads til tørv/mellemrum og indfy-ringskanaler kan tallet være rigtigt. Hvis man var heldig med vejret et år, kunne man måske lave 5 brændinger; altså en årspro-duktion på 50.000 stk. Et er sikkert, at vejrliget har været altafgørende for et års-
resultat (se nedenfor).

I 1833 udgav J. C. Hald for Det kongeli-ge Landhusholdningsselskab en beskri-velse af Ringkøbing Amt. Om teglfrem-stillingen skrives følgende: »Teglværker frembyder en ikke uvigtig binæringsvej, hvis afbenyttelse står åben for enhver bonde og enhver anden landmand, der har til-strækkelig brændsel og tjenligt ler, og den-
ne gavnlige industri kunne altså ligeså let drives i andre egne af Riget, som den nu er blevet udbredt i Ringkjøbing Amt, hvor antallet af teglovne, ifølge officielle beret-ninger, var i året 1832 følgende:« - De enkelte sogne er nævnt med antal teglovne og deres størrelse (indhold af sten pr. bræn-
ding). I alt var der 203 ovne, store og små. Nogle oplysninger om årsproduktionen får vi også, men det bliver svært ud fra oplysningerne at fastslå amtets årsproduktion. Ovnene brændte ikke hvert år og nogle op til 5 gange et år. Dog ved at pusle med oplysninger og tal vover jeg at angive tallet ca. 2 millioner sten.

I Ulfborg-Hind Herreder er N. Vosborg Teglværk det mest produktive. Det oply-
ses, at ovnen kan rumme 15.000 sten, og at årsproduktionen har været 80.000 sten, 300 tagsten og 10 stenkakkelovne. Vi ved, at der solgtes sten herfra til f. eks. Holste-
bro, hvor det gamle rådhus er bygget af røde og gule mursten fra Vosborg teglværk i 1841. Vi ved også, at disse sten blev sejlet

op ad Storåen i flade pramme. Så tunge fragter som mursten var jo langt nemmere og billigere at fragte til vands end på de dengang dårlige veje. Teglovnenes place-
ring såvel i Staby som ved Vosborg i nær-
heden af henholdsvis Klosterhavn og Skærum Bro har været medvirkende til, at man byggede store produktionsovne, hvorfra varerne kunne sejles. Det kunne være spændende, om man kunne finde en af de omtalte stenkakkelovne og vurdere deres kvalitet.

Fra Staby omtales kun to store teglovne, som hver især har kunnet rumme 14.000 teglsten. Her er ikke nævnt nogen årspro-
duktion, men der kan være grund til at tro, at de to ovne er Arbjerg og Svendsholm teglovnene. Dog er her ikke omtalt en ovn-
type med hvælving som beskrevet, selv om der i amtsbeskrivelsen ret nøje gøres rede for bondeteglovnenes funktion og drift. Af herredernes andre sogne er nævnt Hee med 11 mindre ovne, Stadil med 1 mindre
ovn, Ulfborg med 6 mindre ovne, Vinding med 1 lille ovn, Vemb, Timring, Nr. Fel-
ding og Idom med hver en mindre ovn. I indberetningen oplyses også, at ovnene i gennemsnit rummer ca. 5.000 sten, at de oftest er opført at ubrændte sten, hvortil der skulle bruges lige så mange, som en ovn rummede. En sådan lille ovn havde to fyrhuller og under disse fyrkanaler var der render med risteagtig teglstens overdæk-
ning. Der nævnes også, at man ved større værker har stryge- og tørrelader. Dette må nok være oplysninger fra Lønborggård, Vosborg og Bækmark, hvor de største ovne findes i 1833. Der nævnes også, at der på Ulfborgegnen brændtes en del brøndsten, der var konkave, så de kunne danne en cirkel, hvor man brugte 15 til 20 sten. Man mener at mangelen på marksten på egnen

Byg	Ejerskab			
Adams	Jens Christian Pustberg	15,000	15,000	1000 flaen
Staby	N. A. Brandbygdgaard og Bændskolen	12,000	32,000	100
	Jens Christian Skude Jensen Bænd- gaard	13,200	91,200	100
	Anders Oudrup Bændgaard	19,000	70,000	100
	Niels Jensen Akberg	16,000	20,000	1000 flaen 15,000 ca. g

Udsnit af indberetningerne for 1840 om teglovnene i Ulfborg-Hind herreder. Der er spalter til oplysning om sogn, ejer, kapacitet og årsproduktion. (Landsarkivet, Viborg).

er grunden, idet man andre steder lavede brønde af marksten.

Prisen for sten er 2 mark pr. hundrede sten; men fra de små ovne kunne prisen være mindre. I året 1830 steg prisen til 3-4 mark, idet der overalt blev mangel på brændsel, mange almindelige moser var tømte.

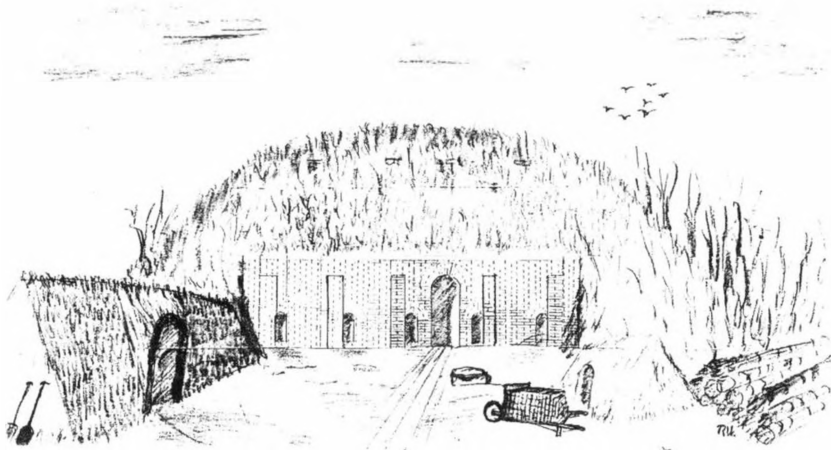
Teglværksejerne, små som store, må aligevel have fundet nye veje til at skaffe brændsel nok, for ved Herredsindberetningerne fra 1840 ser man, at man alene i Ulfborg Hind Herreder fremstiller 1,25 mill. teglvarer. I Staby produceredes 258.200 sten. Svendsholmovnen opgives til at have leveret 52.000 mursten, og Arbjergovnen 30.000 sten og 15.000 tagsten. Et par endnu større producenter var to ovne ved Bændsgård, med hver sin ejer. Den ene fremstillede 91.200 mursten, den anden 70.000. Vi ved nogenlunde, hvor den ene af Bændsgårds teglovn lå, men var ikke

klar over, at den var bygget mellem 1833 og 1840, og slet ikke at den må have været større end de to her mest omtalte ovne fra Staby.

Trap fra 1879 beretter om 5 teglovne i Staby som tilsammen fremstiller ca. 500.000 teglvarer, så vi kan konstatere, at teglfremstillingen har udviklet sig i hvert fald frem til 1880.

Forbruget af mursten til bygning af en vestjysk firlænget bondegård anno 1880 med længelængde på 24 og 30 m er ca. 35.500 sten (351 m² murværk).

Teglovnene er igen en jordhøj; udgravningen er fyldt op. Mange besøgte stedet under udgravningen, bl.a. skoleklasser med emnedage, geologer fra Århus. Bestyrelsen for landets første teglværksmuseum mener at have medvirket til, at nogle sten er lagt bedre på plads, selv om mange ubesvarede spørgsmål stadig venter på svar.

Facaden af ovnen med højen over som den kan have set ud. Man ser døren og de fem fyrkanaler. Under fyrkanalerne var luftkanalerne. (Tegn. ved forf.).

KILDER OG LITTERATUR:

Landsarkivet for Nørrejylland:

Nørre Vosborg godsarkiv.

B.80-301, Ulfborg-Hind Herreder, indberetninger 1840.

J. A. Dyssel: Om Indretning og Anlægget af smaa Teglblænderier ved Landsbyerne. 1772.

Salomon Frifelt & T. Tobiassen Kragelund: Teglstensbrokker i en Plovfure. Om Kragelund By og Teglov. Esbjerg 1936.

R. Mortensen: En middelalderlig Teglov. Vejle Amts Aarbøger 1916, s. 1-20.

Birgith Als Hansen: Middelalderlige Teglovne med udgangspunkt i de senere års fund. Byarkæologiske Studier 1985.

Eskild Arentoft: Radby-teglov. Mus. nr. BL 88. Upubl. udgravningsberetning, Møntergården, Odense.

H. H. Engqvist & Torben Hjelm: Middelalderlige Teglovne. Byarkæologiske Studier 1985.

Alfred Kaae: Staby Sogn. 1972.

Birgit Als Hansen: Teglovne. Arkæologisk Felthåndbog X20. Udg. af Det Arkæologiske Nævn. 7. udg. 1992.

Teglundindustriens tekniske tjeneste: Teglets historie i Danmark. 1964.

Kent Mikkelsen: Vosborg Teglværk. 1986.

J. C. Hald: Ringkjøbing Amt. 1833, genoptryk 1985.

Trap: Danmark. 2. Udgave, 1879.

Rudolf Borgen Uhrer

Lærer

Født 1930 i Tistrup

Landsbyvænget 6

Staby

6990 Ulfborg

»Afgået til Ribe marked for at søge tjeneste«

Af Kirsten Linde

INDLEDNING

I forrige århundrede vandrede nogle hundrede unge mennesker hvert år i juni måned fra vestkysten af Jylland til Ribe folkemarked¹. Langt de fleste havde arbejdet ved fiskeriet i forårmånederne langs den jyske vestkyst, men omkring St. Hans stoppede fiskeriet og de unge begav sig da på vej sydover. Efter nogle dages vandring nåede de til Ribe, hvor det store St. Hans Marked blev holdt sammen med folkemarkedet.

Efter at have indloget sig begav de unge sig hen til domkirken, hvor de stillede sig i små grupper ventende på de tilrejsende bønder fra Sønderjylland. Disse bønder kom for at fæste tjenestefolk til høhøst, tørvegrovning og kornhøst, og på folkemarkedet i Ribe kunne de få fat i arbejdssomme folk. De gik derfor rundt til de små flokke af unge, snakkede med dem og tinglyde lønninger. Blev man enige om lønnen, gik man til Weiss stue og indgik fæstemålet over en dram eller en kop kaffe. Derefter fulgte tjenestekarlen eller pigen med bonden til Sønderjylland og arbejdede der til Mikkelsdag den 29 september. Herefter vandrede de hjem igen til hjemsoget for at deltage i efterårsfiskeriet.

KILDER

Kilderne til disse arbejdsvandring og til folkemarkederne er få og spredte. De bed-

ste kilder til belysning af de tidlige vestjyske arbejdsvandring er præsternes indberetninger, folketællingslister, anmærkninger i skudsmålsbøger og til- og afgangslisterne i kirkebøgerne. Fra alle disse kildegupper kan der samles en broget mosaik, som fortæller en historie om en udbredt og stærk mobilitet blandt den vestjyske ungdom i forrige århundrede.

Husby sogn ved Jyllands vestkyst havde i mange årtier nogle meget skrivelystne præster, som skrev langt mere end det, instruksen pålagde dem². Der vil derfor i det følgende især blive fokuseret på præsternes kildemateriale om Husby sogn for at gå nærmere ind på følgende spørgsmål om arbejdsvandringene: Hvorfor foregik vandringene? Hvorledes indvirkede vandringene på livet i sognet? Hvem var arbejdsvandrerne?

Men for at svare på ovenstående er det nødvendigt at vide noget om sognets ressourcegrundlag. Vi skal derfor helt tilbage til 1768.

PRÆSTEN KLAUS SVENDSEN SKOUGAARDS INDBERETNING

1768

I 1768 sendte Klaus Svendsen Skougaard, som var præst i Sdr. Nissum og Husby sogne, en indberetning til biskop Bloch i Ribe³. Samtlige præster i det vestjyske

skulle på dette tidspunkt svare på spørgsmål om deres sogne og sende dem til biskoppen. Skougaard var meget flittig. Han sendte ikke alene en detaljeret indberetning til biskop Bloch, men vedlagde også to selvtegnede kort over sine to sogne.

På kortet over Husby sogn havde Skougaard tegnet samtlige vandløb og småsøer, præstegården, kirken og samtlige gårde og huse. Alle gårde og huse var tålmodigt indtegnede i forskellige størrelser og med angivelse af, hvad stedet hed: *Wester Ravnborg, Sýnderbýje, Grønne* o.s.v.. Der fandtes ingen egentlige landsbyer, men mange af gårdene og husene lå sammen og kaldtes ved samme stednavn. F.eks.: »disse huuse kaldes Illerborg«. Men kortet skal ses i sammenhæng med indberetningen, hvor præsten giver sin vurdering af sognets økonomiske formåen.

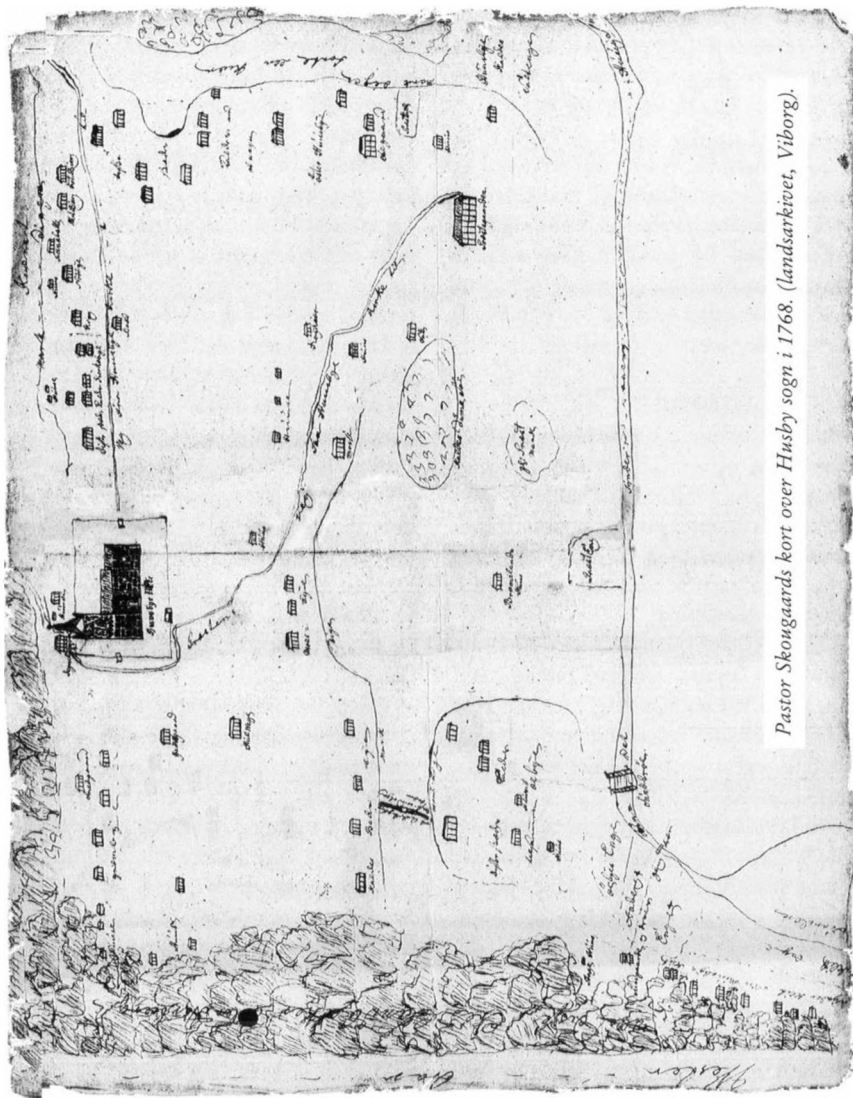
I året 1768 boede der i Husby sogn 252 personer over 12 år. Langt de fleste af disse ernærede sig dels af landbrug, dels af fiskeri, og derudover var der som Skougaard skriver: »nogle bønderskræddere, væversker og grovsmede«. Der var mange jordløse beboere, som ernærede sig ved fiskeriet. Præsten mente endog, at sognet havde fået sit navn fra alle disse jordløse huse, som før i tiden var »jordhytter«.

Naturressourcerne i sognet var begrænsede. Men på trods af, at der ikke fandtes skov, var husene i slutningen af 1700-tallet dog langt fra bygget af jord, men derimod af godt tømmer. Strandingerne langs den jyske vestkyst skaffede en masse tømmer tilveje, som befolkningen købte ved strandingsauktioner. Gårdene og husene var derfor i 1768 efter præstens mening »temmelig velbyggede«.

Værre var det at tilgangen på brændselstørv var dårlig. På kortet har Skougaard tegnet en mængde store klitter i øverste venstre hjørne og skrevet på kortet »Alle disse ere Sandbanker eller Klitter eller saa kaldede hos Indbyggerne Havbierge«. I dette område hentede sognets beboere en smule tørv, men den var både sandet og dårlig. Derfor måtte de køre mange mile ind i landet for at købe brændsel der.

Den vigtige kornavl var ligeledes meget ringe og kunne efter præstens mening ikke forbedres, da al den jord, som kunne opdyrkes, var i brug. Hvis der ved høsten var et lille kornoverskud, solgtes det straks indensogns til de jordløse ejendomme. Beliggenheden ved Vesterhavet gjorde endvidere landbruget ekstra sårbart. Skougaard skriver, at luften er kold, og høsten kunne blive ødelagt af »Havgusen, en tyk tåge der kommer af havet med Nordvest Blæst ... en hvid Materie af couleur og smag som Salt«. Kom havgusen, blev afgrøden ødelagt. Høhøsten havde størst chance for at blive vellykket, men den kunne også blive ødelagt, hvis »Havfloden« skyllede op.

Ud fra Skougaards beskrivelse danner der sig et indtryk af et dårligt og meget sårbart landbrug. Den årlige avling kunne knap dække behovet i sognet og ofte slog høhøsten eller kornhøsten fejl. Brændseltilgangen var desuden yderst ringe, hvad der forårsagede, at beboerne var nødsaget til at købe brændsel i nærliggende hedesogne. Sognets beboere var altså langt fra selvforsynende med helt basale nødvendigheder i datidens bondesamfund. Alligevel var gårdene »temmelig velbyggede«, og der levede en stor mængde beboere i jordløse huse. Grundlaget for sognets erhvervsgrundlag skulle nemlig findes et helt andet

Pastor Skougaards kort over Husby sogn i 1768. (landsarkivet, Viborg).

sted - nemlig ved fiskeriet. Skougaard oplyser, at mange ernærede sig dels af fiskeri og dels af landbrug. De jordløse huses beboere ernærede sig kun ved fiskeriet.

At fiskeriet har haft en så fremtrædende plads i sognets økonomi præger den interne handel i lokalområdet. For at kunne leve af fiskeriet måtte fiskerne nødvendig-

vis have nogle aftagere, således at de kunne købe brødkorn og brændsel. Skougaard oplyser således også, at der blev solgt fersk fisk til nærliggende sogne og købstæder. Mange gårdmænd i sognet var fiskehandlere, som hentede fisken ved stranden og kørte til markeder i Viborg, Holstebro og så langt væk som Fredericia, Kolding, Randers og Ribe. På grund af fiskehandelen var det økonomiske grundlag i Husby sogn i 1700-tallet præget af en udbredt markedsøkonomisk orientering.

FISKERIET I 1768

Fiskeriet havde en dominerende rolle både økonomisk og arbejdsmæssigt i sognet. Skougaard har derfor også en lang redegørelse for arbejdsgangen i fiskeriet, fiskens bearbejdelse og salget af fisk. Hans redegørelse starter med sæsonfiskeriet i forårsmånederne.

Hvert år i april måned begyndte havfiskeriet. Da flyttede fiskerne ned til stranden, hvor de i kanten af klitrækken byggede nogle fiskerboder til at bo i. Skougaard oplyser, at boderne ikke var permanente, men blev taget ned efter endt fiskeri og sat op igen næste år. Forårsfiskeriet varede fra begyndelsen af april til slutningen af juni. Efterårsfiskeriet begyndte i begyndelsen af oktober og varede til henunder jul. Man boede ikke i boder ved stranden i efteråret. Dertil var vejret alt for dårligt, og efterårsfiskeriet var heller ikke så intensivt som forårsfiskeriet.

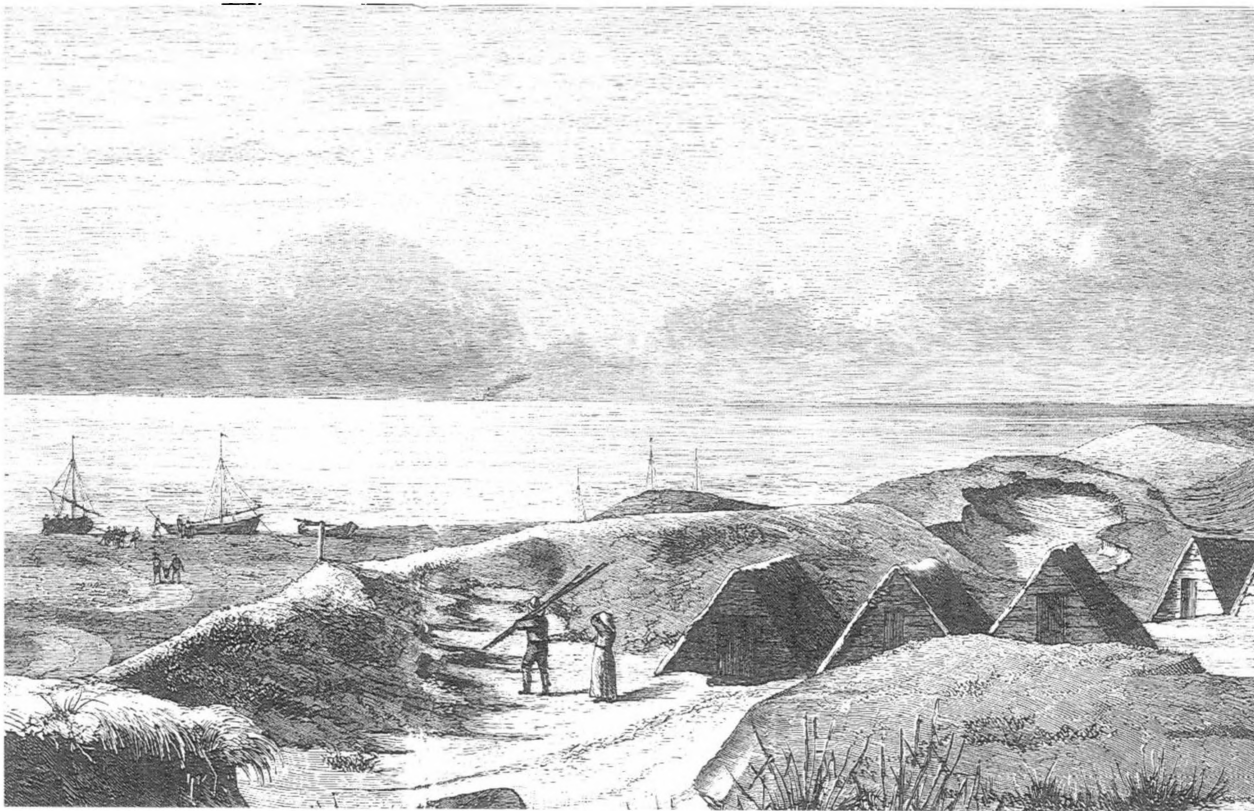
I fiskerboderne boede bådelaftet, som bestod af de ældre fiskere og unge fiskerkarle. Der boede også nogle kvinder, som blev kaldt esepiger. Deres arbejde bestod i at rede fiskelinerne op og sætte mading på krogene. Sidstnævnte arbejde blev kaldt at ese.

Fiskeriet foregik fra åbne både, som blev sat ud direkte fra stranden. Skougaard oplyser, at der til hvert havskib hørte et bådelaft på 6 mand og nogle esepiger. Linerne blev sat ud 3-4 mil fra land, og så ventede fiskerne ca. tre timer, før de tog linerne ind igen. Man fiskede efter torsk, kuller og rocker. En del af fangsten blev solgt fersk til nærliggende sogne og købstæder. En del torsk blev dog flækket og lagt til tørre på sanden. Disse blev kaldt: »stentør torsk«. En anden del blev saltet og op-hængt i stejle og blev kaldt: »salttør torsk«. De forarbejdede fisk blev solgt i omegnen eller så langt væk som ved markeder i Ribe, Fredericia, Kolding og Randers.

Det fiskeri Skougaard fortæller om var efter datidens forhold en rationel udnyttelse af havets ressourcer ud fra de naturforhold, befolkningen var underlagt. I eftertid kan man se, at fiskeriet med skibe fra strandkanten havde sine store begrænsninger.

Uden havnemuligheder i området var fiskerne nødsaget til at lade skibene gå ind og ud fra strandkanten¹. Dette satte begrænsninger for, hvor store skibene kunne være. Landingsforholdene gjorde, at havskibene ikke kunne være alt for store og tunge, man skulle trods alt ved egne kræfter få dem op på stranden og sætte dem ud igen. Skibene måtte derfor nødvendigvis være små og lette, og dette umuliggjorde sejlads langt til havs efter fisken. Man måtte være kystnær, da fiskeriet ellers blev alt for farligt i de små skibe.

Langs den jyske vestkyst er der relativt lavvandet i forhold til Nordsøen. Dette afstedkommer, at der er store temperaturforskelle i vandet langs kysten fra sommer til vinter. Torskefisk går derfor ind til kysten om vinteren og holder sig borte om

Et fiskerleje ved Vestkysten, måske ved Husby. I klitterne i forgrunden ligger eseboderne, d.v.s. spændhuse hvor fiskere og esepiger boede i forårets fiskesæson. På stranden ligger havskeibene. (Illustreret Tidende 1874).

sommeren⁵. For fiskerne betød dette, at de ikke kunne fiske efter torsk om sommeren, da stimerne ikke kunne forfølges ud på de store havdybder med de små havskibe. Fiskeriet havde derfor en travl periode med torskefiskeri i efteråret og i det sene forår, når de værste vinterstorme havde lagt sig. Sommerperioden var stille med noget fiskeri efter røkker.

Det kystnære fiskeri i små havskibe var absolut heller ikke ufarligt. Skougaard fortæller, at et bådelaug på 6 mand kæntruede året før i 1767. Fem mand druknede, og den sjette reddede sig ved at klamre sig til en åre og flyde ind til land. En sådan ulykke berørte mange familier, som både mistede hovedforsørgeren og sønner. Det var derfor godt at have Guds nåde og velsignelse med ved fiskeriet. Skougaard skildrer, hvorledes fiskerne altid, før de tog ud på havet, knælede ned og bad. Vejen fra fiskerlykke til katastrofe var kort, og fiskerne vovede sig ikke alt for langt ud på havet for ikke at blive overrasket af dårligt vejr. At føre skibet ind over revlerne i uvejr var særdeles farligt.

FISKERIET SLUTTER OG ARBEJDSVANDRINGERNE BEGYNDER VED ST. HANS

Omkring 14 dage før St. Hans sluttede forårsfiskeriet hvert år. Derefter begav mange folk sig til Ribe. Efter Skougaards oplysninger tog fiskehandlerne til Ribe for at sælge fisk, og fiskerne og pigerne tog med for at lade sig leje bort til sommerarbejde. Dette sommerarbejde foregik efter præstens oplysninger i »Holstein, Slesvig og i omliggende Sogne ved Ribe, og Ward«.

Der er et interessant moment ved Skougaards oplysninger. Dette foregik på

stavnsbåndets tid og dermed var der hårde restriktioner for den mandlige bondebefolkningens bevægelsesfrihed. Åbenbart har det ikke været nogen hindring for de vestjyske fiskere, de kom jo også tilbage igen omkring Mikkelsdag for at deltage i efterårsfiskeriet.

RIBE FOLKEMARKED

I 1700-TALLET

Der findes meget få kilder til belysning af folkemarkedet i Ribe i 1700-tallet. Den tidligste kilde er fra 1702 og folkemarkedet kan være adskilligt ældre end denne kilde lader antyde⁶. Folkemarkedets tætte forbindelse med det almindelige St. Hans Marked i byen tyder på det. Kilden fra 1702 er en klage til kancelliet i København fra en række godsejere i Jylland om, at en stor mængde kvinder og mænd fra Nørrejylland, Thy og Mors samledes i Ribe ved St. Hans for at lade sig leje bort til høstarbejde i Slesvig og Ditmarsken.

I løbet af 1700-tallet indløb der flere klager til kancelliet over trafikken af unge sydpå. En trafik som ikke lod sig stoppe af stavnsbåndet fra 1733. I 1753 udstedtes en plakat i Tønder, Løgumkloster og Haderslev amter om pastvang for de nørrejyske karle, som agtede at arbejde der⁷. Tilstrømningen af arbejdsvandrere stoppede dog ikke.

Igennem hele 1700-tallet opbyggedes en interessekonflikt imellem godsejerne nord for Kongeåen og bønder og godsejere i Slesvig vedrørende de »nørrejyske tjenestefolk«. Problemet var af et vist omfang i de områder, hvor tjenestefolkene forsvandt fra.

I 1780 tog Gottorfischen Obergericht til genmæle på klagerne i et forsøg på at

Et bådehold ved Hans Aae's boder (esehuse) i Søndervig 1885. (Foto: A. Beiter. Ringkøbing Museum).

beholde og forsvare, at man brugte sæsonarbejdskraften nordfra. I skrivelsen til det danske kancelli udtalte man fra Slesvigs side, at godsejerne i det nørrejske område havde flere folk, end de behøvede, og at det ville være betænkeligt at forbyde disse folk at tjene deres brød i Slesvig for en periode. Man frygtede for, at disse tjenestefolk ellers ville blive tvunget til at forlade hjemstedet permanent. Desuden gjorde man opmærksom på, at høstfolkene var uundværlige i høstperioden i hertugdømmet.

I 1783 kom svaret på denne skrivelse i form af en kundgørelse fra kongemagten om, at alle tjenestefolk fra Nørrejylland, som tog arbejde i Slesvig, skulle have behørigt pas fra deres godsejere. Dette var blot en påmindelse om de regler, som allerede var i brug og som, ifølge de nørrejske godsejere, ikke virkede efter hensigten.

ARBEJDSVANDRINGERNES BETYDNING FOR HUSBY SOGN I 1700-TALLET

I svaret 1780 fra Gottorfischen Obergericht nævnes det, at man kunne frygte, at tjenestefolkene uden indtjeningen fra sommerens arbejde ville blive tvunget til at forlade deres hjemsted permanent. Set i forhold til Husby sogn er dette argument interessant.

Ifølge Skougaard's redegørelse for sognets beskaffenhed var landbrugsressourcerne begrænsede og desuden meget sårbare. En stor del af befolkningen ernærede sig ikke af landbruget. En stor del af indtjeningen foregik ved fiskeriet, hvori en stor del af Husbys befolkning deltog. I de travle fiskerisæsoner kunne man beskæftige lige så mange mennesker, som der var

havskibe til, hvis ellers vejret artede sig godt. Derimod var situationen en anden uden for fiskerisæsonerne. Sommeren igennem indtraf en stille periode, hvor fiskeriet og landbruget ikke krævede særlig mange folk. De unge fiskere og esepiger var en sæsonbetonet overskudsarbejdskraft. Arbejdsvandringerne var forårsaget af sæsonsvingningerne i fiskeriet.

Der til kommer, at de unge havde et sted at tage hen for at tjene penge. I Sønderjylland var der mangel på arbejdskraft til landbrugsarbejdet, som i sommerperioden krævede en stor arbejdsstyrke. Fordi de arbejdsintensive perioder i de to forskellige egne af landet lå forskudt for hinanden, var rammerne skabt for en flytning af arbejdskraften.

Det er rimelig at antage, at netop den indtægt nogle af sognets beboere fik andetsteds om sommeren betød meget for befolkningen i Husby som helhed. I sommerens stille periode var der ikke for mange munde at mætte, og når fiskerisæsonerne kom, var der folk nok til at bemane skibene. Arbejdsvandringerne fik den betydning, at en relativ stor sæsonbetonet arbejdsstyrke kunne opretholdes på trods af svingningerne i fiskeriet.

PRÆSTEN LUDVIG FEILBERG I HUSBY 1843-50

I 1800-tallet bliver kildegrundlaget til arbejdsvandringerne væsentligt bedre end i 1700-tallet. Dette skyldes i høj grad, at præsterne igennem en stor del af 1800-tallet var pålagt at føre lister i kirkebøgerne over tjenestefolkenes til- og afgang.

I 1832 indførtes *Forordning om skudsmaalsbøgers Indførelse*⁸. Før 1832 havde tjenestefolk og andre, som kom til et sogn eller gik fra det, haft meldepligt hos præ-

Fiskere og esepiger fra Hjerting, Oksby, Ho og Langli fotograferet i Esbjerg, før de tog toget til folkemarked i Ribe. Omkring århundredskiftet. (Claus Sørensens Erindringer 1, 1973).

sten, som skulle føre dem ind i kirkebogen. Men med forordningen af 1832 blev det bestemt, at tjenestefolkene skulle medbringe en standardiseret skudsmålsbog, som skulle bruges ved alle flytninger imellem tjenestestederne. Dette var til forskel fra tidligere, hvor man havde brugt løse attester, ustandardiserede skudsmålsbøger og forskellige rejsepas. Med indførelse af de standardiserede skudsmålsbøger blev førelsen af til- og afgangslisterne mærkbart forbedret hos de fleste præster. Det var nu lettere at kontrollere tjenestefolkenes vandringer, og de kunne blive pålagt en bøde, hvis de ikke meldte sig hos præsten.

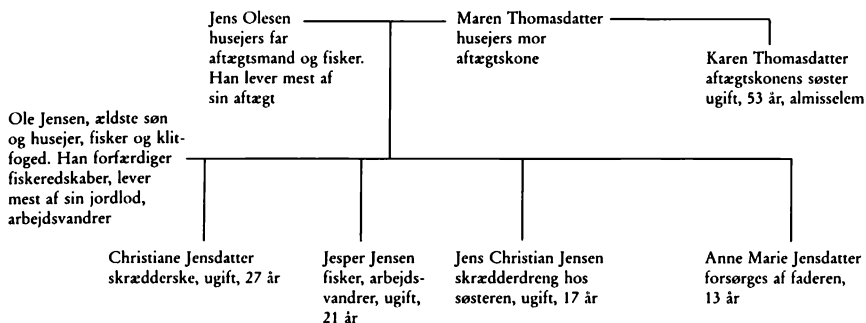
Præsten Ludvig Feilberg var en meget pertentlig præst, som indførte diverse tilføjelser og anmærkninger i kirkebøgernes

til- og afgangslister. Til alt held er folketællingslisten af 1850 fra sognet udarbejdet med samme flid og med Feilbergs tilføjelser af diverse oplysninger⁹. Efter Feilberg fulgte andre præster, som også førte gode men knap så detaljerede lister. Når man derfor sammenligner til- og afgangslisterne fra sognet før og efter folketællingslisten af 1850, får man et grundigt materiale om arbejdsvandrerne, og derved gives mulighed for at besvare spørgsmålet om, hvem arbejdsvandrerne var¹⁰.

HUSBY SOGN 1843-1850

I året 1850 boede der i Husby sogn 536 personer. Der var 47 gårde og 46 huse. Af de sidstnævnte var 39 husmandsteder og 7 jordløse huse. Desuden havde sognet en

En familie på klitten med arbejdsvandrende familiemedlemmer

Kilde: Folketællingslister for Husby Sogn, 1850.

præstegård, en degnebolig og et fattighus. De fleste gårde og husmandssteder i Husby baserede sig på flere erhverv. Landbruget havde kun forbedret sig lidt i forhold til århundredet før, og det var derfor for de fleste familier nødvendigt at have bierhverv. Kun 13 gårdmænd i sognet kunne leve af landbrug alene. Følgende erhvervskombinationer var meget almindelige omkring midten af forrige århundrede:

Gårdmand, fisker og strand- og klitfoged

Gårdmand og fiskehandler

Gårdmand, fisker, håndværker

og strand- og klitfoged

Husmand, fisker og håndværker

Husmand og fisker

Husmand og håndværker.

Om en enkelt står der i folketællingen, at han var både: »Gårdmand, Tømmermand og Rokkedrejer, men lever mest ved sin Gård. Han er tillige Snedker, Strand- og Klitfoged, samt Fisker«¹¹.

HVEM VANDREDE?

Ud fra den meget detaljerede folketællingsliste for 1850 sammenstillet med til og afgangslisterne i Husby i perioden

1844-1875 kan der tegnes et billede af de familier, hvis medlemmer vandrede.

I alt var 54 husstande i denne periode berørt af arbejdsvandring i kortere eller længere perioder. Ud af de 54 familier var 29 husmandsfamilier, 22 gårdmandsfamilier og 4 indsidderfamilier. Næsten alle husstande med arbejdsvandrer var involveret i fiskeriet. Enten direkte som fiskere eller som handlende med fisk. De involverede familier havde alle en meget sammensat erhvervsstruktur, hvor alle familiemedlemmer bidrog via forskellige erhverv og bierhverv.

Som et eksempel på en familie med aktive arbejdsvandrer skal her vises en skematisk fremstilling af en af de berørte familier.

Familien beboede et husmandssted med jord på Husby klit¹². Husstandsoverhovedet hed Ole Jensen og var 32 år. Han var husejer, fisker, klitfoged og lavede fiskeredskeer og drog på arbejdsvandring. Han var endnu ugift. Hans fader Jens Olesen og moder Maren Thomasdatter havde overladt husmandsstedet til ham og levede af aftægt og lidt fiskeri. Moderen Maren

Torvedag i Ringkøbing sidst i 1860'erne. Her sandt Ringkøbings folkemarked sted. Hotel Ringkøbing ses yderst til højre. På huset i baggrunden er en storkerede. (Ringkøbing Museum).

Thomasdatters søster Karen levede også hos familien, hun var almisselem. Ellers boede Ole Jensens fire søskende hjemme. Christiane var 27 år og var skrædderske. Jesper på 21 fiskede og arbejdsvandrede. Jens Christian på 17 år var i tjeneste som skrædderdreng hos sin ældre søster, hvad der var lidt ud over det sædvanlige. Lillesøster Anne Marie var endnu så lille, at hun blev forsørget af forældrene.

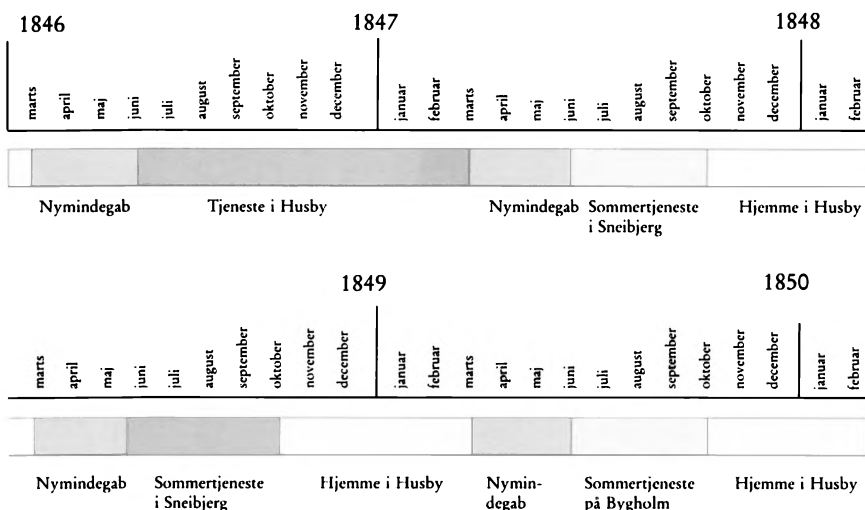
Det var almindeligt at tage tjeneste i den nærmeste omegn, når man var meget ung¹³. De fleste tog tjeneste i nabosognene, når de var i alderen 14 til 18 år. Senere når man blev ældre, rejste man til Sønderjylland eller Østjylland for at tage tjeneste for sommeren. Her var de fleste imellem 19 og 23 år. De fleste unge mænd samt en del af pigerne tog til Ribe folkemarked for at leje sig ud til sommertjeneste. Mange tjeneste-

piger tog til Ringkøbing folkemarked og fik tjeneste på godser i Østjylland, især på Bygholm gods ved Horsens.

Gennemsnitligt tog tjenestefolkene i Husby på arbejdsvandring 4-5 gange i deres ungdom, deraf til Sønderjylland ca. 3 gange. Inden for disse tal er der store variationer fra 7-8 til en enkelt vandring. Ligeledes tog de fleste ikke afsted regelmæssigt hvert år, hvorved vandringerne blev spredt over en periode på mange år for den enkelte. I gennemsnit havde tjenestefolkene en 6-årig periode, indenfor hvilken de vandrede.

Adser Jens Christiansen Klit havde rekorden blandt de unge fra Husby sogn¹⁴. Fra han var 17 år og til han blev 33 år, tjente han i Slesvig 12 gange. Næsten hvert år drog han afsted for at søge tjeneste på Ribe folkemarked, og hvert år kom han tilbage i begyndelsen af oktober.

Tjenestepigen Gjertrud Johannes årsrytme 1846-1850

Kilde: Til- og afgangslister for Husby sogn 1846-1850.

Når familien var involveret i fiskeriet, fik det betydning for årsrytmen i hjemmet. Året blev delt i stille perioder afløst af travle. Efter jul kom en stille periode, fordi vejret var for dårligt til fiskeri. Fra april til St. Hans havde man en meget intensiv og travl periode med forårsfiskeriet. Sommeren var stille med noget landbrugsarbejde. Efteråret blev igen travlt med endnu en fiskesæson. Denne årsrytme fik endnu større indvirkning på de unges liv, idet den betød opbrud, så længe de deltog i fiskeriet og arbejdsvandrede. De fleste unge fra fiskerfamilier havde følgende årsrytme: Forår: Fiskeri og bosted i fiskerboder. Sommer: Tjeneste og bosted på en gård i en anden egn. Efterår/vinter: Fiskeri og bosted hos forældrene.

For mange af de unge var perioden fra jul til april en delvis uvirksom periode,

hvor de gik til hånde derhjemme. Enkelte esepiger syede for folk i denne periode.

Som et eksempel på hvorledes årsrytmen kunne forme sig for en af arbejdsvandrerne, skal her inddrages pigene Gjertrud Johanne fra Husby sogn¹⁵.

Gjertrud Johanne Ferdinantsdatter Kirk blev født i 1820 og kom fra en husmandsfamilie, som boede på stedet Gammelgård. Hun boede hos stedfaderen Peder Christensen og var uægte datter af Trine Marie Jørgensdatter. Gjertrud Johanne havde selv været så uheldig at få en uægte datter. Af økonomiske grunde tog Gjertrud Johanne alligevel tjeneste som esepige og arbejdsvandrede i perioden 1846 til 1850. Imens passede forældrene hendes datter.

I årene 1846 til 1850 forløb hendes år således: Om vinteren tjente hun hos en gårdmand i Husby sogn eller boede hos stedfaderen og moderen. Hvert forår gik

hun til Nymindegab for at deltage i fiskeriet som esepige for fisker Søren Mortensen. Om sommeren havde hun tjeneste på en proprietærgård i Snebjerg sogn og senere på Bygholm gods i Hatting sogn.

De fleste sluttede med at arbejdsvandre, når de blev gift, når de kunne overtage en gård eller et husmandssted fra forældrene eller nedsætte sig som indsidder. Arbejdsvandringerne var en overgangssituation. Det blev en del af ungdomstiden at arbejdsvandre. Kun få blev ved med at vandre, efter at de var blevet gift. I så fald var det ofte en husmand eller en indsidder, som tjente lidt ekstra på denne måde. Kvinder sluttede altid med arbejdsvandringerne, når de blev gift. Men de piger, som havde været uheldige og fået et uægte barn, som Gjertrud Johanne, måtte ofte efterlade barnet hos deres forældre og tage afsted på arbejdsvandring.

FOLKEMARKEDERNE

I 1800-TALLET

I en kilde fra 1816 beskrives folkemarkedet¹⁶.

»I disse Dage have vi her i Ribe det saakaldede - Folkemarked. For dem, der ei kiende denne Skik, kunde det maaske være interessant at vide hvad herved forstaaes. I Juni maaned trække nemlig fra Øerne ved Vestkanten og Nord fra indtil Egnen ved Ringkjøbing Karle og Piger her ind til Byen, og stille sig paa Torvet, hvor da de, der behøve Tjenestefolk, indfinde sig, beser, udsøge og accordere. For de 3 sommer-Maaneder, hvori de udleie sig for at bestride Markarbeidet fik en karl i de seneste Aaringer indtil 24, i Aar derimod 14 (daler); og en Pige henved 10 Daler«.

Folkemarkedet blev holdt i forbindelse med det almindelige St. Hans Marked, som

ifølge *Skriv og Reise-Calender for det Aar efter Christi Fødsel ...* blev holdt hvert år omkring den 14-18. juni¹⁷. Fiskehandlerne og nogle af de tjenestesøgende unge fulgtes ad til folkemarkedet. Vejen sydpå, stude-drivervejen, gik over Ringkøbing, Skjern og Varde til Ribe¹⁸. Et alternativ til denne rute har været at gå langs strandkanten ned over Holmslands klit, lade sig færge over ved Nymindegab, skrå ind over landet til Varde og derfra gå til Ribe. »De unge fulgtes så ad og gik Havside langs syd på til Slesvig som det hed den gang«¹⁹.

I dag er der omkring 100 km ad landevejen fra Ringkøbing til Ribe. For datidens unge tog rejsen normalt 2-4 dage, alt efter hvor mange kilometer de måtte gå, og hvor langt de gik pr. dag. I Husby sogn var det almindeligt at få påtegnet sin skudsmålsbog mellem 1.-7. juni, når man ville drage til folkemarked i Ribe²⁰.

Folkemarkedet foregik over flere dage, hvor de unge, efterhånden som de kom, blev fæstet bort. Det var bedst at komme tidligt til markedet fra fiskeriet eller pladsen derhjemme, idet efterspørgslen efter tjenestefolk altid var størst, når markedet begyndte. Derved kunne man være heldig at få en bedre løn²¹. Ofte kendte tjenestefolkene og bønderne hinanden. Man kunne som tjenestekarl få et godt ry i en landsby og havde derved let ved at få en ny plads²². Ellers tog bønderne efter udseendet: »udvalgte sig en solid og pæn Pige, der så ud til at kunne bestille noget«²³.

Lønnen tingede man om. Tjenestefolkene forsøgte at prutte den op og bønderne tilsvarende ned. Indenfor det generelle lønniveau på folkemarkederne svingede priserne meget. Store og stærke tjenestefolk fik mere end små og spinkle. Aviserne nævnte som regel maksimum og mini-

mumslønningerne, og indenfor disse rammer lå lønningerne²⁴.

Som det synlige symbol på at fæstemålet var blevet indgået, fik tjenestepigen eller karlen fæstepenge og beværtning, i Ribe selvfølgelig på Weiss Stue²⁵. Derefter fulgte tjenestefolkene med bonden hjem, eller man aftalte at træffes senere på aftenen, så den unge også kunne nyde St. Hans Markedet. Markedsdagene i Ribe var nemlig andet og mere end blot indgåelse af fæstemål. I den uge markedet varede, vrimlede Ribe Stiftstidende med annoncer for forskellige forlystelser lige fra dans til karruseller.

Det var ikke alle arbejdsvandrerne fra Husby, som gik til Ribe. En hel del, især tjenestepigerne, foretrak at tage til folke markedet i Ringkøbing, som blev holdt omtrent samtidig i perioden fra den 8.-17. juni²⁶. Her lod man sig fæste af gårdmænd fra omegnen eller forpagtere og mellem-mænd fra godserne østpå²⁷. Efter at fæstemålet var indgået, gik de tilbage til hjemstedet for at forberede turen, og ca. en uge efter drog de afsted til tjenesten²⁸.

Bygholm gods ved Horsens træder frem som en meget stor aftager af tjenestefolk fra Ringkøbing folkemarked efter 1850. »Da jeg var 19 Aar (1885), tog jeg til Folkemarked i Ringkøbing og der blev jeg fæstet af en Mand, som lejede 10 Karle og 7 Piger til Herregaarden Bygholm ved Horsens ...«²⁹. Udover århundredet vandrede flere og flere unge fra Husby mod Bygholm isteden for at tage turen til Ribe. Det kan skyldes, at det følte tryggere at få tjeneste på samme sted som andre, man kendte hjemmefra.

HVORFOR ARBEJDSVANDREDE DE UNGE?

I 1700-tallet lå der stærke økonomiske in-

citamenter bag de unges arbejdsvandrin-ger. På grund af erhvervsforholdene i hjemsoget med arbejdskraftintensive fi-skerisæsoner og efterfølgende stille perio-der søgte den overskydende arbejdskraft til andre egne med ekstra behov for ar-bejdskraft.

1800-tallets bedre kildegrundlag giver anledning til at se nærmere på de økono-miske mekanismer som trak de unge væk fra sognet i en periode af året.

Generelt lå de lønninger, der blev tilbudt på Ribe folkemarked, højere end i andre dele af landet i det meste af 1800-tallet.

Tyendets helårslønninger i forskellige egne 1826-1833

	Tjenestekarl min.-max. Rdl.	Tjenestepige min.-max. Rdl.
Ringkøbing amt nord- lige del	10-16	10-14
Ringkøbing amt syd- lige del	12-14	8-10
Ribe amt	12-16	8-14
Vejle amt nordlige del	12-16	8-12
Vejle amt sydlige del	14-16	10-14

Tyendets sommerlønninger i Ribe amt 1830

	Tjenestekarl Rdl.	Tjenestepige Rdl.
Sommerløn i Ribe amt	10	8

Kilde: J. Hald: Ringkøbing amt s.248-252; C. Dalgas: Veile amt s.202-206; C. Dalgas: Ribe amt s.201-202; Silke Götsch: Beiträge zum Gesindewesen s.72.

Det skyldtes dels, at ansættelserne oftest kun gjaldt for høstsæsonen, hvilket var en spidsbelastningsperiode, hvor bønderne havde brug for ekstra folk, dels at løniveaue var højere i Sønderjylland end i resten af Jylland. Det sønderjyske landbrug var fra 1830'erne til midt i 1870'erne inde i en højkonjunktur³⁰.

Ud fra amtsbeskrivelser fra 1830'erne er det muligt at sammenligne tjenestefolkenes lønninger i forskellige dele af landet³¹. Desværre er der ingen amtsbeskrivelser fra det sønderjyske område, men takket være statistikerens G. Hannsens arbejder fra 1830'erne kan man lave en sammenligning i grove træk mellem lønforholdene nord og syd for Kongeåen³².

I amtsbeskrivelserne for Ringkøbing, Vejle og Ribe amter oplyste man om tyndelønningerne for et helt år, og man opererede med minimums- og maksimumslønninger. Gennemsnitslønningerne for den almindelige pige og karl har ligget imellem disse to yderpunkter.

Ud fra tabellen kan man læse, at Ringkøbing amts sydlige del, hvilket vil sige området fra Nissum fjord og sydover til Ribe amt, havde de laveste lønninger. Fra dette område kom mange af de vestjyske arbejdsvandrere. Sommerlønningerne i Ribe amt lå i underkanten af en hel årsløn for en karl eller en pige i den sydlige del af Ringkøbing amt, altså en ganske høj løn for en kort, men arbejdsintensiv periode. Et stærkt incitament for arbejdsvandringerne må derfor formodes at være de bedre lønninger, som fandtes i denne del af landet. Det var ikke kun erhvervsmæssige forhold i hjemsoget, der tvang de unge afsted på vandring, men også udsigten til en ganske god løn.

VANDRINGERNES DEMOGRAFI-SKE OG ØKONOMISKE BETYDNING FOR HUSBY

I perioden 1845 til 1875 blev der ud fra til- og afgangslisterne registreret 1413 afgange og 1262 tilgange af tjenestefolk til Husby sogn. Tjenestefolkenes fraflytning fra sognet var større end tilflytningen. I løbet af 30 år flyttede 151 tjenestefolk permanent fra Husby sogn³³. Disse blev enten gift og/eller fandt et udkomme i et andet sogn. På trods af denne nettoudvandring fra sognet på 151 personer kan det alligevel konstateres, at langt de fleste af arbejdsvandrerne vendte tilbage til hjemsoget. På trods af at områdets unge havde en meget høj grad af mobilitet, vendte langt de fleste tilbage til hjemegnen.

At de unge ønskede at vende tilbage tyder på, at der var fremtids- og etableringsmuligheder for dem i området. Man tog ikke til Sønderjylland for at skabe sig en ny tilværelse men derimod for at kunne blive i hjemegnen og med tiden få sparet nok op til, at man kunne etablere sig med familie. De høje sommerlønninger har uden tvivl været et tiltrængt supplement både til arbejdsvandrerens familie, til de unges egen opsparing og til opretholdelse af befolkningsgrundlaget i Husby sogn.

NOTER

1. Artiklen er skrevet på grundlag af »*De drog til sønden*« Vestjyske arbejdsvandringer i det nittende århundrede. Speciale i historie. Århus Universitet 1992.
2. Præsterne Klaus Svendsen Skougaard (i Husby 1740-1768) og Ludvig Feilberg (i Husby 1843-50) giver begge meget detaljerede oplysninger.
3. Præsteindberetning for Husby og Sønder Nissum sogne 1768, Præsteindberetninger til Biskop J. Bloch, 1766-1769, Landsarkivet for Viborg, arkivsignatur C4 775.F
4. Bygd 2. årgang, nr 2, Vestkysten fra Blåvand

- til Ringkøbing (red. H. Meesenburg); Bygd 3. årgang, nr 2, A. Hjorth Rasmussen: Erhvervsstruktur og fiskeri på den jyske vestkyst; »At vove for at vinde« Dansk fiskeri skildret af A.J.Smith 1859-63, (dg.Poul H. Moustgaard), Grenå 1987 s.16-20.
5. F. M. Mortensen og A. C. Strubberg: Dansk Saltvandsfiskeri. Kbh.1935.
 6. Ribe Stiftamt, Kopibog over udgæede breve 1702, s.74-75, Landsarkivet i Viborg.
 7. Silke Göttisch: Beiträge zum Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840, Neumünster 1978. s.93-94.
 8. Forordning om Skudsmaalsbøgers Indførelse for Tjenestetyender, den 5te september 1832, Schous Forordninger.
 9. Folketællingslister for Husby sogn 1850, Landsarkivet i Viborg.
 10. Til- og afgangslister for Husby sogn 1843-1875.
 11. Folketællingslister for Husby sogn 1850. Nr. 70 en gård.
 12. Ibid. Hus nr. 2 på klitten.
 13. Oplysningerne i Til- og afgangslisterne er data-behandlet for årene 1845 til 1875.
 14. Til- og afgangslister for Husby sogn 1851-1867, Adser Jens Christiansen Klit.
 15. Folketællingslisten 1850 for Husby sogn; Til- og afgangslister for Husby sogn 1846-1850.
 16. Riber Stifts Adresse-Avis, den 14 juni 1816, Ribe Katedralskole.
 17. Skriv og Rejse Calender paa det Aar efter Christi Fødsel 1800-1900
 18. Om stuedrivervejen se Mads Lidegård: Ravvejen. Kbh. 1988.
 19. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, NEU tyende, spørgeliste nr 16, 1952 under rubrikken »fæstemål og folkemarked« nr. 18221 (Sdr.Nissum).
 20. Afgangslister for Husby sogn 1816-1875.
 21. Ribe Stiftstidende, juni måned 1822-1920, Statsbiblioteket i Århus.
 22. T. Tobiassen Kragelund: Tyendemarker. Esbjerg 1952.
 23. NEU, nr. 13472 (Sdr.Nissum).
 24. Ribe Stiftstidende, juni måned 1822-1920.
 25. NEU, nr. 26587 (Madum), nr 9755 (Seem)
 26. Ibid. nr.9687 (Holmslands klit); Skriv og Rejse Calender for det Aar efter Christi Fødsel 1800-1900.
 27. Niels Hahne: Folkemarkeder i gamle dage. Hardsyssels Aarbog, udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing amt, 46. bind, København 1952; NEU, nr.18437 (Staby).
 28. Afgangslister for Husby sogn 1816-1875.
 29. Salomon J. Frifelt og T. Tobiassen Kragelund: Nabo til Kræn Vester, København 1948, s. 101.
 30. Lorenz Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830, Politikens Danmarkshistorie, København 1982, s.13-20, s.150-156.
 31. Bidrag til Kundskab om de danske Provind-sers nærværende Tilstand i oekonomisk Hense-ende. Foranstaltet, efter Kgl. Befaling, ved Landhuusholdningsselskabet 1826-44. J. Hald: Ringkjøbing amt s.248-252; C. Dalgas: Veile amt s.202-206; C. Dalgas: Ribe amt s.201-202.
 32. Silke Göttisch: Beiträge zum Gesindewesen s.72
 33. Til- og afgangslister for Husby sogn 1845-1875.

Kirsten Linde
 Museumsinspektør
 på Hjerl Hedes
 Frilandsmuseum
 Hjerl Hedevej 14
 7830 Vinderup

Houen sogns store købmand Mourids Jensen

Af Kr. Hvelplund Jensen

I min bog om Houen sogn findes en omtale af flere mænd, der hver på sit felt har været med til at forme sognets historie i sidste halvdel af 1800-tallet; blandt disse er lærer og højskoleforstander K. Kristensen, skovrider Mads Holt og maleren Thomas List. I forbindelse med disse tre betydelige mænd burde også have været nævnt en fjerde, der i mange år var en førende skikkelse i Houen sogn, nemlig sognets første rigtig store købmand Mourids Jensen. Af ydre en høj og kraftig skikkelse med et stort lyst fuldskæg, af åndsevner rig på initiativ og af betydelig dygtighed som forretningsmand, var med alle vegne, hvor der startedes noget nyt, fuld af vovemod og tillid til fremtiden, så han er nok værd at mindes.

Mourids Jensen var med til at få Ørbæk-Grene kanalen anlagt omkring 1870, og han var med, da mejeriet i Ørbæk startedes, og da landboforeningen stiftedes, foruden ved mange andre lejligheder. Naturligvis var han også i sognerådet og en tid dets formand. Det var også ham, der fik sognets første telefon, 1898. Alt dette viser Mourids Jensen som fremskridtsmanden, en mand blandt de første i sit sogn. Men inden vi går videre i hans historie, må vi høre lidt om slægten, der ejede Kirkegård i 3 generationer.

Bedsteforældrene var Mourids Hansen og Kirsten Jensdatter, begge født 1778. De købte Kirkegård i Houen 1808. Gården blev 1857 overtaget af deres ældste søn Jens Mouridsen, f. 1811.

Jens Mouridsen var gift med Ane Mette Kirstine Thomsen, f. 1815 i Grindsted. De fik 5 børn, hvoraf Mourids Jensen var det ældste.

Mourids Jensen, 1840-1916, blev gift med Kathrine Marie Jensen, f. i Sdr. Felling 1841. De fik 2 sønner og 2 døtre.

Om sin barndom fortæller Mourids Jensen i sine efterladte papirer, at han i 6 år var fårehyrde for ca. 100 får i den store hede om til Hårkjær bæk. Han måtte op hver morgen kl. 5¹/₂ og af sted med flokken, bærende sin melmad i en lille kurv. Han kom først hjem ved solnedgang, døsigt og doven.

Han fordrev tiden i heden med at bygge vandmøller i bækken eller med at bygge huse af forhåndenværende hedetørv. Han mener selv, at det lange ophold i heden virkede sløvende på hans åndsevner. I 1849 kom der en dag bud ud til ham, at hjemmet havde fået indkvartering af tyske soldater, og han skulle så drive sin fåreflok hen til Kærhuset for at overnatte der med dyrene. Faderen, Jens Mouridsen, var både gård-

Købmand Mourids Jensen (1840-1916) på hans ældre dage. (Foto: Aage Lefolii, Esbjerg. Privateje.)

mand og handelsmand med lidt købmandsforretning, der måske kan være flyttet op til Kirkegård fra møllen, hvor der vist tidligere har været handlet lidt. Især handlede Jens Mouridsen meget med smør, men datidens meget forskelligartede smør gav ham ofte tab, især var det galt i 1849 på grund af krigen, og i 1852 gik han så i kompagni med en ungkarl fra Grindsted. Denne blev året efter kromand i Billund, og Jens Mouridsen forpagtede derefter forretningen ud til Chr. Nørgård for 120 kr. årlig. Der blev ved denne lejlighed bygget et nyt hus alene til handelen.

Da Mourids Jensen var konfirmeret 1854, blev han karl på gården derhjemme, men det passede ham ikke rigtig. Faderen var noget drikkældig og led af tuberkulose. Han var derfor ofte umedgørlig og streng ved sønnen, der ikke ret magtede arbejdet og blev modvillig.

På Kirkegård brugte man endnu stude som trækdyr, og alle redskaber var af træ, både skovle og grebe m.v., som var uhåndterlige at arbejde med. – Da Jens Mouridsen døde 1858, bestod gårdens besætning af 10 kreaturer og 30 små hedefår, men ingen heste.

1860 blev forretningen drevet af Jens Jacobsen fra Grindsted, der senere blev købmand i Ådum, og Mourids Jensen passede gårdens drift. Højskole eller anden uddannelse blev der ikke råd eller tid til, årene gik med strengt arbejde.

1866 blev Mourids Jensen gift med Kathrine Marie Jensen. Han fortæller nu i sine efterladte erindringer om det strenge arbejde med at drive gården op og med at passe forretningen. Fra 1868 drev han og broderen Thomas forretningen i fællesskab nogle år. 1869 brændte et tørvehus og et par huse, der var bestemt til kartoffelmølle, samt 4 nye vogne. Ildens opkomst forblev ukendt, men det var et stort tab for dem. Mourids Jensen omtaler derefter den store betydning, Houen-Grene kanalen havde for avlingen til Kirkegård, han pløjede hede, merglede jorden og forøgede sin besætning til 3 heste og 24 kreaturer i 1871, og han begyndte at plante ved gården.

Thomas rejste til Lindbjerg mølle, og fællesskabet opløstes 1874, så Mourids Jensen var alene om gård og forretning. I de følgende år er det, vi ser en prøve på hans enorme arbejdssevne. Han stod op kl. 2-3 hver morgen året rundt for at bringe kontorarbejdet fra hånden, hvorefter han med lidt hjælp passede forretningen til kl. 9 aften. Samtidig tilså han gårdens drift i mark og stald bistået af sin dygtige hustru.

Uheld og tab ved kaution blev han ikke skånet for, men han oplevede, at både hans

Forretningen i Hoven. Det meget medtagne billede er måske fra o. 1930, mens J. A. Beyers søn Mouritz Jensen Beyer havde den. (Egved Egnshistoriske Samling).

egen morbroder og sognefogeden tilbød at låne ham penge uden bevis eller pant; så stor tillid nød han.

Folk i sognet havde i høj grad lagt mærke til hans indsats og dygtighed, og fra nu af fik Mourids Jensen det ene tillidshverv efter det andet, så han måtte have mere hjælp både i gård og forretning, men begge dele trivedes og voksede sammen med hans anseelse i sognet, hvor han kom til at nyde sine sognefællers mest ubegrænsede tillid. Mange benyttede ham som bank. De kom til ham med deres penge og fik hos ham almindelig bankrente for dem. Han kunne derfor også ofte hjælpe folk med ret betydelige lån til rimelig rente, når de søgte

hans bistand (fortalt af Laurids Gejl, der købte Kirkegård af ham 1903). 100-årige breve, opbevarede i min slægt, vidner om de nævnte forhold.

I den næste snes år oparbejdede Mourids Jensen en meget stor forretning i Houen med kunder både fra Houen sogn og nabo-sognene, der var i en meget stærk udvikling på den tid. Der blev bygget meget, gamle gårde ombyggedes, og nye mindre hjem grundedes. Mourids Jensen fragtede derfor store mængder træ hjem til sin store tømrerhandel, hvor der indrettedes savværk.

Folketællingslisten fra 1890 fortæller, at der i købmandsgården i Houen opholdt sig 13 daglige personer, deriblandt køb-

Købmandsgården midt i Høven set fra luften sidst i 1940'erne, da ejeren var Karl A. Haahr. Købmandsgården skal være bygget omkring 1890. Huset nederst under trækronerne er Kvindehøjskolens baghus. (Vort Sogns Historie i 100 Aar. Høven Sogn. Herning 1950).

mandens 2 ældste børn og Jens Andersen Beyer, 20 år gammel og medhjælper i forretningen. Det var ham, der nogle år senere blev Mourids Jensens kompagnon og sidst i 90'erne helt overtog købmandsforretningen, som han drev dygtigt i mange år.

Vi ser altså, at Mourids Jensen endnu i første halvdel af 90'erne var i sin fulde kraft og en meget virksom mand, der stadig nød stor tillid i sognet. Hans ældste datter Mette Kirstine var på den tid blevet gift med gårdejer Jens Peder Madsen i Nedergården i Ørbæk, og hans 3 andre børn var alle konfirmerede.

Mourids Jensen fik ved sit giftermål med Kathrine Marie Jensen en ret stor medgift, og det var vel denne, der satte ham i stand til at drive gård og forretning op til det, der blev. Han havde både evner og vilje dertil.

Men ulykkerne ramte også Mourids Jensen, da han endnu var i sin bedste alder. 1894 døde hans hustru, der gennem et 28-årigt ægteskab havde været hans bedste medhjælp. Og dette dødsfald blev vel begyndelsen til det sidste og sværeste afsnit af hans liv.

Efter hustruens død 1894 begyndte vel en linie nedad, skønt han kun var midt i halvtredserne. Hans kræfter led vel et fysisk knæk under 30 års hårdt arbejde, og de nye ideer i tiden med andelsbevægelsen, mejeri og senere brugsforening har nok voldt ham søvnløse nætter. Den driftige mand følte måske, at hans indflydelse i sognet var ved at svinde.

Det er Lavrids Gejl Christensen, altid kaldt Laurids Gejl, som en del i Høven sogn endnu husker, der i sine erindringer fortæller

noget om Mourids Jensens skæbne i disse år. Lavrids Gejl var gift med Ane, datter af Tonnes Møller på Hvelplundgård i Sdr. Omme sogn. Han var landsbyspillemand og drev tillige en omfattende handel med ejendomme, heste, kreaturer, lam, tørv m.m. Han var til sidst afholdsvært i Sdr. Omme. Til ham forpagtede Mourids Jensen sin gård i 1899 og solgte den til ham i 1903. Men allerede året efter byttede Laurids Gejl gården bort mod Lille Kjærgård i Sdr. Omme og fik 10.000 kr. i bytte. Den nye ejer af Kirkegård var Jens Pedersen, der havde været den første mejeribestyrer i Ørbæk. Han var senere sognerådsformand i mange år.

Laurids Gejls erindringer har været of-fentliggjort før, så dem vil jeg gå let hen over, blot meddele, at han og Mourids Jensen blev meget nære venner de næste år, og Laurids Gejl har derfor sine oplysninger fra første hånd. Han fortæller, at Mourids Jensen før sit giftermål en tid havde været gode venner med en pige fra Ølgod, som af en eller anden grund pludselig rejste til Amerika. Da Mourids Jensen 30 år senere blev enkemand, kom hun hjem til ham. Men nu viste det sig, at hun havde været så længe i Amerika, at hun ikke kunne finde sig i at bo i Houen. Til sidst endte det med, at hun forlangte, at Mourids Jensen skulle sælge Kirkegård og forretning og rejse med hende til Amerika eller i hvert fald bosætte sig i Esbjerg. Som nævnt forpagtedes gården ud til Laurids Gejl, og forretningen solgtes til J. A. Beyer, som Mourids Jensen nogle år havde været i kompagni med.

Før Mourids Jensen forlod Houen og blev bogholder i en cementvarefabrik i Esbjerg, holdt han et stort afskedsgilde i Kirkegård den 29/10 1899, hvor en mængde mennesker deltog. Ved denne lejlighed

forestodes madlavningen af Sidsel Køks, der var gift med slagteren i Houen og meget anvendt som kogekone i sognet. Hendes mand hed Johan Smidth, og han var lidt for glad ved flasken. Under festen var han gået om til nogle venner, hvor han måske har fået lidt for meget at drikke. Da han ikke kom hjem, blev en større eftersøgning sat i gang, både om natten og i de følgende dage. Men eftersøgningerne gav intet resultat, og slagteren blev først fundet druknet i åen hen i april måned.

Det kunne vel ikke undgås, at Mourids Jensens ulykkelige forhold drøftedes noget sogneboerne imellem i 90'erne, og mange havde den største medfølelse med ham, men det påvirkede vel også forretningen. Dertil kom så andelsbevægelsen med mejeriet i Ørbæk og tanken om en brugsforening i mejeriets nærhed. Priserne på mange varer kom under debat, og man begyndte at sammenligne de hjemlige priser med priserne andre steder. Mange syntes efterhånden, at købmandens priser lå for højt, og private breve fra denne periode beretter, at Mourids Jensens anseelse i sognet daledede en del. Hele røret førte her som mange andre steder til oprettelsen af en brugsforening i Ørbæk, der nok skadede købmandshandelen i Houen kirkeby, men slet ikke formåede at ødelægge den. Ved den stærke økonomiske vækst i sognet omkring århundredskiftet blev der handel nok til begge parter. Uroen om de to handelssteder var stor og varede i mange år, også efter brugsforeningens etablering; selv i skolen mærkedes det ved, at børnene drillede hinanden med priserne på forskellige varer, om disse nu kostede 2 øre mere det ene sted end hos den anden. Her, som ved skolens opførelse ved kirken i 1846, gjaldt det, at åen stadig kunne binde sognet sammen, men også ved lejlighed dele det i to dele.

Om Mourids Jensen er endnu at fortælle, at han ofte kom på besøg i Kirkegård, hvor Laurids Gejl altid havde et værelse stående parat til ham. De sang meget, når han var der, mest salmer, og Laurids Gejl spillede orgel dertil.

1902 rejste Mourids Jensens kone igen til Amerika, og da han nu blev alene, opholdt han sig mest i Kirkegård. 1903 kom der telegram til ham om, at hans kone var død, og at han omgående måtte sende 2000 kr. til begravelsen. Det gjorde det dybeste indtryk på ham, og han var herefter en nedbrudt mand.

Mourids Jensen byggede sig nu et hus i Houen kirkeby, hvor han boede til sin død.

Der drøftedes mange ting rundt i sognet angående hans forhold, som vi ikke vil lytte til, men et par enkelte ting fra sognerådets protokol kan vel belyse lidt af hans sidste år. I sin ensomhed savnede han arbejde til at udfylde tiden med, og han fandt da på at reparere og male et stakit, der var sat om Dalgas' mindesten, der står i Houen kirkeby. Da han var færdig med arbejdet, gik han til sognerådet med en regning for at få sit arbejde betalt. Men han fik ingen penge, for sognerådet havde jo ikke bestilt ham til at udføre dette arbejde. – Værre for ham var det med det lille hus, der havde

hørt til Kirkegård. Det lå bag ved skolen, og han havde beholdt det, da han solgte Kirkegård til Laurids Gejl, men ved denne handel glemte han at forbeholde sig vejret til huset. Derved var det klemmt inde, og han måtte senere sælge det til sognerådet for 600 kr. Der indrettedes så legeplads med nødtørftus til skolebørnene, der tidligere havde benyttet landevejen og åbne pladser derved som legeplads.

Mourids Jensen døde i 1916. Han var en nat stået op og rejst til Esbjerg, hvor han blev syg og indlagt på sygehuset. Herfra overflyttedes han til Århus, hvor han døde 15/8 1916. På hans gravsten på Houen kirkegård står der: »Cancelliråd Mourids Jensen, f. 27. april 1840 død 15. august 1916«. Til hans begravelse kunne kirken næppe rumme det store følge, der samledes for at vise afdøde den sidste ære. Provst Mouridsen, Lejrskov, der havde været præst i Sdr.Omme-Houen, holdt en gripende tale ud fra bibelordene: »Kom til mig på nødens dag, jeg vil udfri dig og du skal prise mig«. Han talte naturligvis om den afdødes store indsats i Houen sogn, men dvælede mest ved det sidste vanskelige afsnit af hans bevægede liv. Alle følte sig stærkt grebet af den skæbne, der her sluttedes for en af sognets mest kendte mænd.

Kr. Hvelplund Jensen
Lærer i Hover v. Spjald og
Bredal v. Vejle
Født 1895 i Ørbæk ved Hoven
Død 1987 i Vejle
Skrev Træk af Hoven Sogns Historie,
1971 og flere slægtsbøger
Billedet er fra tiden på Winthers
Seminarium i Silkeborg

Læsning på landet

Kollund og Omegns Læseforening 1899-1924

Af *Ulrik Lehrmann*

EN LITTERATURLÆSER FRA DER HVOR »JORDEN ER FLAD SOM EN PANDEKAGE«

I 1890 blev der bygget en ny skole i Kollund med skolestue i den ene ende og lærerbolig i den anden. I skolestuen sad i begyndelsen af 1900-tallet en pige og skrev stil om sin hjemstavn. Hun hed Kirstine Fløe og skrev bl.a., at Kollund »ligger cirka en Mil Sydøst for Herning Station«, og at »der er Jorden flad som en Pandekage. Byen bestaar af femten Gaarde og fem Huse. Desuden er der en meget stor skræd-derforretning midt i Byen«.

I de samme år kom også Jens Chr. Dinesen jævnligt i skolen. Han var en gammel mand på et par og halvfjerds år og tillige medlem af den læseforening, som havde til huse på skolen. Fra barnets og den gamle mands synspunkt har Kirstine Fløe og Jens Chr. Dinesen så at sige fra hver sit århundrede kunnet iagttage, hvordan de moderne tider kom til landsbyen Kollund i årene omkring 1. Verdenskrig – og nok især i mellemkrigstiden. Fra 1914 fik landsbyen sin egen station, eget andelsmejeri, og købmand N. P. Lonnebjerg anskaffede en telefon, som indtil 1924 var egnens eneste.

Den læseforening, som Jens Chr. Dine-

sen var medlem af, og i hvis bestyrelse han sad i en lang årrække, var også en del af de nye tider. Og Jens Chr. Dinesen var en flittig låner. Over fem vintre 1899-1903 lånte han mellem 16-26 bøger hver vinter, og adskillige af de lånte bøger blev båret hjem fra Kollund Skole mere end én gang. Måske har han ikke nået at læse den lånte bog, før den skulle afleveres. Men i betragtning af at der som regel gik 1-2 år mellem genlån af bestemte bøger, skyldtes genlånene nok snarere, at han i særlig grad følte sig tiltrukket af de pågældende bøger. Det gjaldt Carit Etlars *Krybskytten* (1849), som han lånte tre gange. Den svenske forfatter M. S. Schwartz' *Blade af Kvindens Liv* (1866) og Beatus Dodts *To Brødre* (1865) blev også lånt tre gange. De bøger, Dinesen lånte to gange, var historiske eventyrromaner som B. S. Ingemanns *Prins Otto af Danmark* (1835), Alexandre Dumas' *De tre Musketerer* (1846), Viktor Rydbergs *Fribytteren på Østersøen* (1858), H. F. Ewalds *Den skotske Kvinde paa Tjele* (1871). Desuden lånte han bondelivsskildringer af C. A. Thyregod, Bjørnstjerne Bjørnson og Zakarias Nielsen to gange. Hans øvrige lån adskilte sig ikke afgørende fra de nævnte, og for hans boglån som

Kollund skole mellem 1890 og 1916. I baggrunden skolebygningen fra 1890, hvor læseforeningens bøger havde til huse og lærer Nielsen boede. Til højre den gamle skole fra 1853, der i 1916 blev afløst af en ny bygning. (Herning lokalhistoriske Arkiv)

helhed gælder, at de faldt meget godt i tråd med, hvad de øvrige medlemmer af læseforeningen interesserede sig for. Den skønlitteratur, der fandt genklang blandt læseinteresserede personer i Kollund i begyndelsen af 1900-tallet, var således hovedsagelig historiske romaner og bondelivsskildringer udgivet 30-40 år tidligere – også selv om man ikke havde rundet de 70 år.

FOLKEBIBLIOTEKS-

BEVÆGELSEN – OG KOLLUND

Den 11. december 1897 var der møde i Kollund Skole. Den daværende læseforening for Rind Sogn holdt generalforsamling, og det blev besluttet at opløse den eksisterende læseforening for hele sognet. I Rind Sogn havde i flere år eksisteret en læseforening med bøger placeret på skolerne i henholdsvis Lind, Kollund og Køl-kær, men på generalforsamlingen blev det vedtaget at dele den fælles bogbestand på ca.

350 bind og i stedet oprette tre selvstændige læseforeninger. Fra en af disse tre læseforeninger, Kollund og Omegns Læseforening, er der for tiden 1899-1924 overleveret låneprotokoller, bogindkøbsfortegnelser m.m., og det er dette materiale, som udgør fundamentet for denne artikel.

Etableringen af en læseforening på sogneplan i Rind og den efterfølgende opdeling i tre mindre læseforeninger fandt sted i de år, hvor hele spørgsmålet om offentlige biblioteker var godt på vej til at blive en folkelig bevægelse. Gennem hele 1800-tallet havde forskellige oplysningselskaber forsøgt at fremme en læsekultur på landet ved at opfordre præster og lærere til at starte sognelæseforeninger og ved at give bøger til sådanne læseforeninger. De fleste af læseforeningerne fra 1800-tallets første halvdel havde dog en begrænset levetid, men i den sidste trediedel af århundredet, hvor foreningslivet blomstrede inden for

snart sagt alle livets forhold, tog også læseforeningerne på landet et nyt spring fremad. Antallet af landlæseforeninger ser dog ud til at have stagneret eller været i direkte tilbagegang efter 1885 og århundredet ud. Især manglende driftskapital var hovedårsagen til, at mange af læseforeningerne ret hurtigt bukkede under².

Samtidig med at læseforeningerne på landet skrantede, blev der taget initiativ til at bringe hele biblioteksspørgsmålet ind i mere faste rammer. Hovedmanden bag disse bestræbelser var adjunkt A. S. Steenberg (1854-1929) fra Horsens, der i talrige artikler og foredrag i 1890'erne slog til lyd for, at biblioteksspørgsmålet var en offentlig oplysningsopgave, som ikke kun tog sigte på at bibringe bønderne en vis oplysning, men også var et anliggende for bybefolkningen. Udover at agitere for bibliotekssagen var Steenberg også den praktiske konsulent, der havde en finger med i spillet i de fleste af de købstadsbiblioteker, som blev oprettet i årene omkring århundredskiftet. Det er således karakteristisk, at da Foreningen Herning Folkebibliotek blev oprettet i 1903, var det Steenberg, der holdt et foredrag om bibliotekssagen ved det stiftende møde.

Steenbergs m.fl.'s arbejde sigtede mod at skabe ordnede forhold på biblioteksområdet, og oprettelsen af foreningen »Danmarks Folkebogsamlinger« (1905), der fra 1906 udgav *Bogsamlingsbladet*, bidrog således til at lægge grunden til den institutionalisering af biblioteksvæsenet, som blev befæstet med den første bibliotekslov i 1920. I forhold hertil peger opdelingen af sognelæseforeningen i tre mindre læseforeninger mere bagud end fremad med et moderne biblioteksvæsen. Læseforeningen i Kollund er derfor bagsiden af den

moderne biblioteksbevægelse, dvs. den tilstand af »uordentlighed« som biblioteksbevægelsen gerne så lagt i faste rammer. Til trods herfor er der dog næppe tvivl om, at en landlæseforening som den i Kollund i langt højere grad end bibliotekspionerernes ideale forestillinger giver mulighed for indblik i de vilkår for litteraturformidling, som var fremherskende på landet i 1900-tallets første årtier.

Hvad læste de så i de lange vinteraftener i Kollund? Hvad var det for en kulturel horisont, der blev formidlet til bønderne gennem litteraturlæsningen? Hvem var overhovedet de aktive litteraturlæsere i Kollund? Det er nogle af de spørgsmål, der vil blive belyst i det følgende.

Allerede i 1918 foregreb den senere biblioteksdirektør Thomas Døssing på underfundig vis svarene på disse spørgsmål og dermed den foreliggende artikel:

»Hvis den kommende historiker på grundlag af folkebibliotekskataloger, f. eks. fra tiden 1900-1910, ville danne sig et indtryk af, hvilke interesser, der på den tid prægede den danske befolkning, ville resultatet blive med et mildt udtryk misvisende. Han ville måske sige som en jydsk rigsdagsmand fornylig har sagt om sit sogns folkebibliotek: der står Knud Gyldenstjerne i fuld rustning sammen med Gøngehøvdingen og Madsalune, men jeg kan ikke finde en bog om elektricitet. Hovedindtrykket ville blive, at der var en vis interesse for populærhistorisk litteratur, for lettilgængelige levnedsskildringer og for jævn folkelig skønlitteratur; desuden hist og her en antydning af religiøs interesse. Og dog skete der i disse år adskilligt af interesse for den brede befolkning, ikke mindst på landet, og det har også givet sig udslag i litteraturen: den store politiske kamp, agitationen for georgeismen og socialismen. Afholdsbevægelsen og K.F.U.M., gødningsforsøg og fodringsforsøg, maskinernes indtrængning i landbruget – ja listen er uendelig.«

(Døssing 1918)

Lærer Niels Nielsen, f. 1857 i Aulum. Han var formand for Læseforeningen 1897-1920. Før han kom til Kollund, var han i 5 år lærer i Kølkeær. (Herning lokalhistoriske Arkiv)

Døssing har ret i, at der fandtes et nok så vigtigt liv uden for bøgerne på bibliotekernes hylder, som det er vigtigt at have øje for i en samlet vurdering af datidens kulturelle horisont. Men hvor meget lånerne i f.eks. Kollund end har været optaget af tidens sociale og kulturelle bevægelser, så formindsker det ikke værdien af at få kortlagt det kulturforbrug, som kom til udtryk i sognets litteraturlæsning de første årtier af 1900-tallet.

EN ENMANDSFORENING

Lærer Niels Nielsen (f. 1857) blev formand for Kollund og Omegns Læseforening, da den blev udskilt som selvstændig læseforening i 1897. Den øvrige bestyrelse bestod

af Jens Chr. Dinesen (f. 1832) (Søndergård, Stokkildhovedvej 21), Niels P. Madsen (f. 1855) mangeårigt medlem af sognerådet (Lille Stokkildhoved, Stokkildhovedvej 39), Simon Chr. Madsen (f. 1850) (Bakkegård, Kollundbyvej 83) og Kristian Nikolajsen (f. 1860) (Kollundvej 68). To medlemmer af bestyrelsen var på valg hvert andet år, men p.g.a. genvalg var det i realiteten den samme bestyrelse, der var virksom gennem flere årtier. I 1911 blev Jens Chr. Dinesen erstattet af Jens Kr. Gjødese (f. 1871) (Store Stokkildhoved, Stokkildhovedvej 45), der også var en af hovedkræfterne bag etableringen af mejeriet i Kollund i 1917. Den største forandring i bestyrelsen fandt imidlertid først sted i 1920, da foreningens formand gennem alle årene, lærer Nielsen, trådte ud af bestyrelsen. Han afløstes på formandsposten af Jens Kr. Gjødese, mens det blev overladt til det nye bestyrelsesmedlem, lærer Mathea Christensen (f. 1891), at forestå det praktiske arbejde med bogsamlingen samt at være kasserer. Da lærer Nielsens lærergerning i 1922 blev overtaget af Carl M. Nørgaard (f. 1878), indtrådte denne straks i bestyrelsen som formand og leder af udlånsvirksomheden.

Der blev ikke holdt mange møder i læseforeningens bestyrelse. Som regel var ét enkelt møde om året i forbindelse med generalforsamlingen tilstrækkeligt. Formanden var derfor reelt temmelig enerådende, idet han forestod såvel det praktiske udlånsarbejde som bogindkøb. I foreningens love stod der således, at »Læreren forventes at ville paatage sig Ombytningen«, og at »enhver Laaner kan ombytte Bøgerne saa ofte han ønsker det«. I 1898 »overlodes N.P. Madsen og Lærer Nielsen at købe Bøgerne efter bedste Skøn«, men

både i 1899 og 1900 blev det overladt til »Lærer Nielsen at købe flere Bøger efter eget Valg«.

Bestyrelsen havde i de første år ikke mange penge at gøre godt med. Medlemskontingentet på 1 kr (fra 1924 2 kr) indbragte for knap 20 medlemmer årligt ca. 20 kr. Ved siden af medlemsindbetalingerne modtog læseforeningen forskellige former for støtte. I 1899 fik foreningen 50 kr fra Statens Komite for Uddeling af Pengeunderstøttelser for Sognebiblioteker, og i 1901 støttede sognerådet foreningen med 4 kr. Fra 1904 blev denne understøttelse mere regelmæssig. Statens Komite gav 1904-10 og 1914 10-15 kr om året, mens sognerådet hvert år gav 4 kr (fra 1908-14: 8 kr, herefter 10 kr). Hertil kom endelig, at det lokale andelsmejeri fra 1907 årligt støttede foreningen med 10 kr og således i en del år ydede et større bidrag til foreningen end sognerådet. I de første år lå de samlede indtægter på 25-30 kr, men med de mere stabile støtteordninger fra 1907 steg indtægterne efterhånden til 40-50 kr. Hovedparten af de indkomne penge blev brugt til køb af nye bøger samt indbinding af disse. De øvrige udgifter til papir, porto og brandforsikring oversteg ikke 1-2 kr. De faste økonomiske tilskud bevirkede da, at antallet af årlige nyerhvervelser fra 1908 fandt et stabilt leje på ca. 20 bøger, mens antallet af nyanskaffede bøger i de første år havde været meget svingende.

BOGBESTANDEN 1899-1905

Fra de to første år af Kollund og Omegns Læseforenings selvstændige virke foreligger der ingen oplysninger om bogbestand, udlån m.m. Det er dog ud fra den håndskrevne bogfortegnelse muligt at udlede, at læseforeningens bogbestand i 1897 sand-

synligvis har været på 158 bind, og ved starten på udlånsæsonen i november 1899 bestod bogbestanden af omkring 200 bognumre¹. I de følgende år er der så hvert år blevet anskaffet et mindre antal bøger – svingende fra 6 bøger i 1903-04 til 22 bøger i 1901-02. Der er altså tale om en meget lille årlig fornyelse af bogbestanden, som i 1905 bragte bogbestanden op på 281 bind. Disse bind skulle tilgodeses behovet for læsning blandt foreningens medlemmer (i gennemsnit 18 personer).

Selv om bogbestandens størrelse, antal nyanskaffelser og medlemsskaren ikke synes af meget, så er Kollund og Omegns Læseforening ingenlunde atypisk for dattidens læseforeninger på landet. I 1909 blev der foretaget en stor undersøgelse af biblioteksforhold i by og på land⁴, og heraf fremgår det, at Kollund både m.h.t. bogbestandens størrelse og antallet af medlemmer falder inden for den største gruppe. Til gengæld er antallet af årlige nyanskaffelser lidt i underkanten. Det betyder da, at i forhold til de ydre rammer må læseforeningen i Kollund betragtes som værende en *typisk dansk landsognslæseforening i begyndelsen af 1900-tallet*.

Af de 281 bind, der fandtes i læseforeningen i 1905, var hovedparten skønlitteratur (215 bind), og hovedparten af skønlitteraturen var dansk (179 bind dansk litteratur; 36 bind oversat litteratur). I betragtning af at dansk skønlitteratur kun udgjorde knap halvdelen af de skønlitterære udgivelser på det danske bogmarked i årene op til århundredskiftet, er der i Kollund tale om en *klar udelukkelse af oversat litteratur*. Denne udelukkelse understreges endvidere af, at af de 36 bind med udenlandsk litteratur er næsten halvdelen (15 bind) af nordisk oprindelse, så

Fortegnelse

over

Bøgerne i Kolland og Omegns Læseforening

Nr.	Forfatterens Navn	Bogens Titel m. m.
1	B. P. Gygemann	Valdemar Sejf I
2	do	do II
3	do	do III
4	do	Erik Mourslets Barndom I
5	do	do II
6	do	do III
7	do	Kong Erik og de Frødløse I
8	do	do II
9	do	Prins Otto af Danmark I
10	do	do II
11	H. F. Ewald	Kniud Ogdenskjørn
12	do	Valdemarstoget I
13	do	do II
14	do	Nils Brake I
15	do	do II
16	do	Den skotske Kvinde paa Tjelle I
17	do	do II
18	do	Jakobus Falk I
19	do	Jakobus Falk II
20	P. P.	Tordenskjold I
21	do	do II
22	do	do III
23	do	do IIII
24	do	Cecilia Fjeld I
25	do	do II
26	do	do III
27	do	do IIII
28		

en egentlig fremmed kulturpåvirkning har været særdeles minimal. Det, der ikke har kunnet holdes ude eller åbenbart har kunnet accepteres af udenlandsk litteratur, er bl.a. en enkelt titel af Alexandre Dumas, fire titler af Mark Twain, tre titler af Charles Dickens og to titler af Leo Tolstoy.

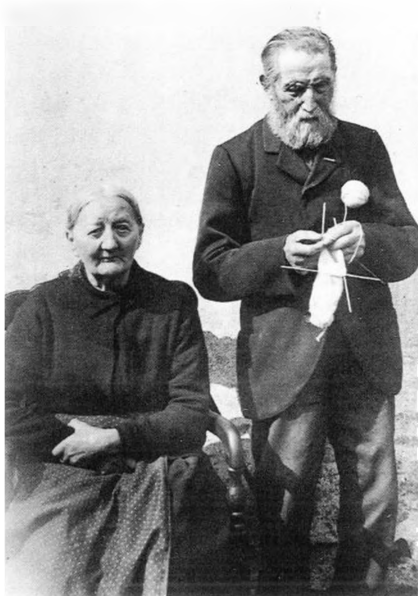
I forhold til bogbestanden i de samtidige købstadslejem biblioteker (Lehrmann 1984), hvor oversat litteratur som regel er dominerende, er Kollunds læseforenings nationale orientering iøjnefaldende. Men netop bogbestandens nationale præg placerer Kollund inden for rammerne af et typisk landlitterært kredsløb (Lehrmann 1989). Den lokale lærer har således typisk ligesom lærer Nielsen i Kollund stået som den moralske garant for læseforeningernes bogindkøb og har herved medvirket til, at læseforeningernes virke også er blevet betragtet som et led i alment oplysnings- og opdragelsesprojekt. Af foreningens love fra 1897 fremgår det da også klart, at foreningens formål var »at tilvejebringe vækkende, oplysende og historiske Skrifter af nordiske Forfattere i fortællende Form«. Lovene er sikkert skrevet af lærer Nielsen, og man kan i ordvalget høre et ekko af hans forankring i den grundtvigianske bevægelse. I forhold til formålsparagraffen er den danske skønlitteratur da blevet vurderet som et både mere moralsk og nationalt set mere velegnet dannelsesmateriale end oversat litteratur.

Det moralske forbehold over for oversat litteratur er også virksomt over for sider af den danske litteratur. Bogbestandens tyngdepunkt er temmelig gammelt, idet knap en trediedel af læseforeningens bøger er udgivet efter 1891, og næsten en fjerdedel er udgivet før 1870. Det indebærer for det første, at den aktuelle litteratur fylder

umådeligt lidt i bogbestanden. For det andet er det åbenlyst, at bestemte sider af dansk litteratur efter 1870 næsten ikke findes i læseforeningen. Af det moderne gennembruds litteratur fra 1870'erne og 80'erne er det således kun Holger Drachmann, der er kommet ind i varmen med *Lars Kruse* (1879) og *Med den brede Pensel* (1887), mens titler af f.eks. Sophus Schandorph, J. P. Jacobsen, Herman Bang, Henrik Pontoppidan, Henrik Ibsen ikke findes i læseforeningens bogbestand før 1905.

Den meget svage repræsentation af det moderne gennembruds litteratur skyldes givetvis moralske forbehold af en lignende karakter, som dem redaktør Niels Th. Jerne fra *Herning Avis* luftede ved Foreningens Herning Folkebogsamlings stiftende møde i 1903. Redaktør Jerne spurgte her, hvordan man ville forholde sig overfor »svinestilitteraturen« (Peter Nansen, Gustav Wied, Carl Ewald, Edv. Brandes). Når den slags spørgsmål dukker op i forbindelse med bibliotekssagen, hænger det sammen med, at folkebiblioteksbevægelsens pionerer ikke i første række opfattede biblioteket som stedet for lystlæsning, men som et led i den almene folkeoplysning. I bibliotekspioneren Johannes Grønborgs vejledning for landsbybogsamlinger opereres der således ligefrem med en ideallæsningsmodel, som er bygget op over en dannelsesmæssig udviklingsstige, der begynder i enkle og overskuelige skønlitterære værker og fuldendes med nationens ypperste fiktionsværker og faglitteratur:

»Den naturlige og sunde litterære Udvikling er den at begynde med Ingemanns Romaner eller Anton Nielsens Fortællinger og saa langsomt bevæge sig frem gennem alle Mellemlid til vore største Digttere og vore bedste oplysende Bøger.«
(Grønborg 1912, s. 28)

Karen og Jens Chr. Dinesen i 1932. Jens Chr. Dinesen (1832-1933) sad i læseforeningens bestyrelse 1897-1911. Han var veteran fra 1864 og blandt de dengang ganske få, der blev 100 år. Billedet er formentlig taget i den anledning. (Herning lokalhistoriske Arkiv)

I overensstemmelse hermed ser Grønborg det som folkebibliotekernes mål at formidle bøger, der kan »fremme og vedligeholde Læselyst samtidig med, at de giver sund aandelig Berigelse og fremmer Læsernes Almendannelse«. Derfor advarer Grønborg på den ene side mod at anskaffe moralsk »rigtige«, men »kedelige« bøger, og på den anden side advarer han mod at falde for massekulturens fristelser:

»Men er det urigtigt at vælge »kedelige« Bøger, saa er det lige saa urigtigt at gaa til den modsatte Yderlighed: at vælge overspændte Bøger. Til saadanne hører adskillige Avisromaner og en stor Part af de meget moderne Forbryderfor-

tællinger. Saadanne Bøger pirrer Fantasien paa andre Evners Bekostning, overfylder Læserne med Forestillinger, som ligger uden for den Virkelighed, de selv lever i. De giver Pulver for Brød, Pirring for Berigelse.

Det maa ogsaa bestemte fraaades Folkebog-samlingerne at forsyne sig med sygelige, slibrige eller umoralske Fortællinger, der fører bort fra det folkeopdragende Formaal ved at fremme aandelig Sygelighed i Stedet for Sundhed, Livs- lede i Stedet for Arbejdslyst.«

(Grønborg 1912, s. 31)

Det er formentlig beslægtede overvejelser, der har været årsag til, at det moderne gennembruds litteratur fra 1870'erne og 80'erne ikke findes i Kollund og Omegns Læseforening. Af 1890'ernes fremtrædende forfattere er det kun Johs. Jørgensen, der er repræsenteret med to titler, som meget betegnende er led i en samtidig religiøs idédebate (*Livsløgn* og *Livssandhed* (1896), *Helvedsfjender* (1898)). Heller ikke »den store generation« af folkelige forfattere fra omkring århundredskiftet (Jeppe Aakjær, Jakob Knudsen, Martin Andersen Nexø, Johs. V. Jensen) er repræsenteret i bogbestanden bortset fra Johan Skjoldborgs romandebut *En Stridsmand* (1896), som på udgivelsestidspunktet snarere blev opfattet som en udløber af den såkaldte skolelærerlitteratur end som led i optakten til en socialt engageret og bredt folkelivskildrende litteratur.

Fraværet af væsentlige dele af den danske litteratur i årtierne op til århundredskiftet indebærer, at bogbestandens litterære tyngdepunkt ligger et andet sted. Det drejer sig for det første om forfattere til en lang række historiske romaner med et mere eller mindre udtalt nationalromantisk præg (B. S. Ingemann, Carl Bernhard, P. P. (Th. Rumohr), Carit Etlar, H. F. Ewald). For det andet drejer det sig om en

meget fyldig repræsentation af skolelærerlitteratur (C. A. Thyregod, Anton Nielsen, L. Budde, Ingvor Bondesen, Jens Skytte, Zakarias Nielsen, Bertel Elmgård). Det er ved hjælp af denne litteratur, hvis vækstcentre ligger 40-60 år før læsetidspunktet, medlemmerne af Kollund og Omegns Læseforening i begyndelsen af 1900-tallet har kunnet afvise evt. kulturel påvirkning fra såvel udenlandsk litteratur som moderne realistisk og socialt engageret dansk litteratur. Bogbestanden er derfor ikke nævneværdig forskellig fra, hvad man kan finde i landlæseforeninger 30 år tidligere (Lehrmann 1989). Det kan man se som udtryk for en form for kulturel overhalethed eller bagudrettethed, men før man lægger sig fast på en sådan vurdering, er det dog værdt at overveje, om ikke den træghed, landlæseforeningernes bogbestande fremviser, skyldes en reel kulturel stabilitet på landet i det pågældende tidsrum. Sidste halvdel af 1800-tallet er ganske vist et tidsrum, hvor livet på landet undergik en række voldsomme og grundlæggende sociale, politiske og kulturelle omformninger, bl.a. formidlet gennem diverse folkelige bevægelser (menighedsliv, politiske bevægelser, andelsbevægelse, højskolebevægelse). Men netop skolelærerlitteraturen var fra 1860'erne bevidsthedsmæssigt medskaber af denne modernisering⁵. Ved århundredskiftet stod den danske bondekultur sejrende over en bred front, og det kan da næppe undre, at den litteratur, der på dette tidspunkt var gangbar på landet, fortsat tog sit afsæt inden for skolelærerlitteraturen. I stedet for at se dette forhold som en form for kulturel sakken agterud er det således mere nærliggende at se det som et tegn på styrke: bondekulturen er i dette tidsrum i stand til at oppebære en

egen og fortsat levedygtig litteratur og kan derfor uden de store problemer afvise pres fra den samtidige bykulturs litteratur (herunder også oversættelseslitteraturen).

I dette perspektiv bliver tilstedeværelsen af de mange historiske romaner i læseforeningens bogbestand også forståelig. Udover at være voldsomt dramatiske og handlingsmæssigt spændende har hovedparten af de historiske romaner også en handlingsramme, hvori den danske nations skabelse eller overlevelse på forskellige tidspunkter i historien står i centrum (f.eks. Ingemanns *Valdemar Sejrs*, Carit Etlars *Gøngehøvdingen*, H. F. Ewalds *Svenskerne på Kronborg*). Også den sejrende bondekultur, ikke mindst i højskolens og den politiske venstrebevægelses forvaltning, så sig selv som skabere af og grundstammen i det moderne Danmark, så det er ikke mærkeligt, hvis de historiske romaner er blevet brugt til at spejle sig selv i. Denne selvbevidsthed og litterære horisont, der kan udlæses af bogbestanden, bliver imidlertid problematisk i det øjeblik, den bliver til en sejrende bondeklasses *stivnede* værdisæt, som ikke rummer tilstrækkelig åbenhed til at forholde sig til sit eget værdigrundlag. Det er givetvis årsagen til, at kritiske bondelivsskildrere som Jeppe Aakjær og Johan Skjoldborg næsten er helt fraværende i bogbestanden. Jeppe Aakjær havde før 1905 udgivet romanerne *Bondens Søn* (1899) og *Vredens Børn* (1904) samt fortællingssamlingerne *Vadmelsfolk* (1900) og *Fjandboer* (1901), og Johan Skjoldborg havde foruden den anskaffede debutroman skrevet romanerne *Kragehuset* (1899), *Gyldholm* (1902) og *Bjærrerogaarden* (1904) samt fortællingssamlingerne *I Skyggen* (1893) og *Almue* (1900). Det er dog ikke disse forfatteres bøger, der an-

Skema 1. Bogbestand, bogudlån og udnyttelsesgrad 1899-1905

	Antal bind	Antal udlån	Udlåns- hyppighed
Skønlitteratur	215	2.213	10,3
Historie & Topografi	16	67	4,2
Landbrugsfaglig litteratur	7	35	5,0
Naturvidenskab	2	12	6,0
Religion	25	206	8,2
Andet	16	109	6,8
	281	2.642	9,4

skaffes i Kollund i de første år af 1900-tallet, men bl.a. genoptryk af C. A. Thyregods fortællinger og Zakarias Niensens og Bertel Elmgaards bøger fra 90'erne.

Foruden skønlitteraturen indeholdt læseforeningen også et mindre antal faglitterære bøger (66 bind). En emnemæssig gruppering af faglitteraturen viser, at religiøst orienterede bøger indtog en særstilling blandt de faglitterære bøger (Skema 1), mens landbrugsfaglig og naturvidenskabelig litteratur er meget sparsomt repræsenteret. Den religiøse litteratur er en skønsom blanding af aktuell pjecelitteratur (Torv. Elmquist: *Til Værn mod Nutidens Vantro* (1900), Henry Larsen: *Hvad skal vor Tid med Religion?* (1900)) og grundtvigske præsters bøger (Vilh. Birkedal, T. Skat Rørdam, P. Aggersborg, H. Begtrup). I betragtning af den religiøse litteraturs dominans inden for faglitteraturen har læseforeningen næppe været stedet for oplysning i mere snæver forstand.

Bogbestanden har således haft tre tyngdepunkter: ældre historiske romaner, skolelærrelitteratur og religiøs litteratur. Bogbestanden i Kollund og Omegns Læsefor-

ening kan for en nutidig betragtning virke egenartet. Det er imidlertid muligt at indkredse, i hvilken udstrækning bogbestanden i læseforeningen i Kollund var et enestående tilfælde ved at sammenligne bogbestanden med de ideale sognebiblioteker, som Landhusholdningsselskabet og Johannes Grønborg havde lavet mønsterlister for i henholdsvis 1902 og 1912.

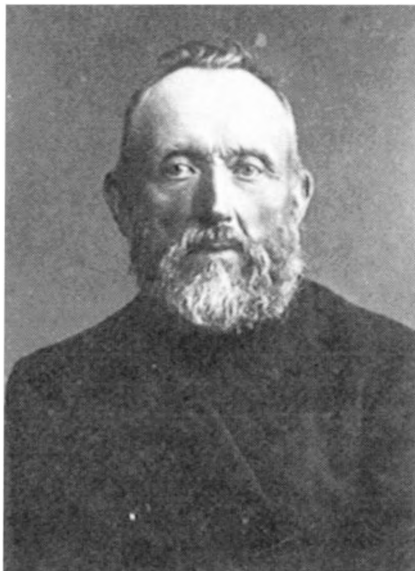
Landhusholdningsselskabets fortegnelse er en vejledning til »brug for Sogne- og Landbrugsbiblioteker«, mens Johannes Grønborgs forslag til en mønsterliste »nærmest for Begynderbogsamlinger« er langt mindre ambitiøs end Landhusholdningsselskabets bogfortegnelse. Til gengæld er hans fortegnelse mere realistisk i forhold til sognebibliotekernes økonomiske formåen. Grønborgs liste indeholder således kun 127 skønlitterære titler, mens Landhusholdningsselskabets liste indeholder 560 skønlitterære titler. I forhold til Landhusholdningsselskabets mønsterliste er det især m.h.t. oversat litteratur, at bogbestanden i Kollund er ude af trit. I sammenligning med Grønborg er der i Kollund et »underskud« af egentlig dannelses-

litteratur, dvs. den del af datidens litteratur, der stadigvæk udgives og værdsættes af den litterære kritik. Men vurderet som helhed er det dog mere lighederne end forskellene, der springer i øjnene ved en sammenligning mellem Grønborgs mønsterliste og bøgerne i Kollund Læseforening. Bortset fra de meget få oversatte romaner forekommer bogbestanden i Kollund Læseforening da *i store træk* at svare til de samtidige forestillinger om et sognebibliotek, som findes i Landhusholdningsselskabets og Grønborgs mønsterlister.

MEDLEMMERNE 1899-1905

Hvert vinterhalvår var knap 20 personer fra Kollund og omegn aktive lånere i læseforeningen. Det var imidlertid ikke de samme 20 personer, som kom igen år efter år. Der var således en livlig udskiftning i medlemsgruppen, hvilket betyder, at i løbet af de undersøgte 6 læsesæsoner var i alt 49 personer fra Kollund medlemmer i én eller flere sæsoner. Kun bestyrelsen holdt ud i alle 6 sæsoner. Hovedparten (33) var imidlertid ikke medlemmer mere end 1-2 sæsoner. Den store gennemstrømning i læseforeningen kan skyldes bogbestandens ringe vækst. Når grundstammen i bogbestanden var ældre litteratur, og når der hvert år blev indkøbt mindre end en ny bog pr. medlem, må det have været svært at få adgang til de nyindkøbte bøger.

Hovedparten af læseforeningens medlemmer var aldersmæssigt i 40'erne og 50'erne og etablerede familiefædre med en børneflokk på 5-6 børn under 14 år⁶. Kun de færreste havde ansat tjenestefolk. Endelig var størstedelen hjemmefødinge, d.v.s. født og opvokset i Rind Sogn. Medlemsgruppen bestod altså af modne, etablerede hedeboender med en husstand, der

Simon Chr. Madsen o. 1924. Han var medlem af læseforeningens bestyrelse fra 1897. Omkring århundredskiftet lånte han hver vinter en 20 bøger – historiske romaner af Ingemann, Carit Etlar og H. F. Ewald, skolelærerlitteratur af C. A. Thyregod og Anton Nielsen m.fl. og aktuel religiøs debatliteratur. (O. Vestergaard: Landsbyen Kollund og omegn. 1978)

som oftest ikke var meget større end familien (typisk husstandsstørrelse 5-7 personer), og hvis erfaringsverdens grænser var bemærkelsesværdigt lig med sognegrænsen.

Det kan undre, at yngre personer er så lidt repræsenteret i medlemsgruppen, at husmænd og tjenestekarle næsten ikke findes i medlemsgruppen, mens på den anden side de solide familiefædre inden for bondestanden udgør medlemsgruppens tyngdepunkt. En forklaring på denne sammensætning af de læseinteresserede i Kollund skal muligvis findes i hedebondens særlige

livs- og arbejdsforhold. Hedebondens liv har endnu omkring århundredskiftet været ekstremt nøjsomt og slidsomt, og især i de unge år har arbejdslivet været altoverskygende. At komme ud på den anden side af kampen for dagen og vejen, at få et tidsmæssigt og psykisk overskud til gennem litteraturlæsning at orientere sig udover sognegrænsen synes da først at have været en mulighed for den midtjyske hedebonde på et relativt sent tidspunkt i hans liv. Først i det øjeblik en lang række umiddelbart påtrængende krav i forbindelse med arbejde, bo- og familiestiftelse ikke har slugt al den rådige tid, har litteraturlæsningen tilbudt sig som en mulig aktivitet i den frie tid. Heri ligger også, at en skriftbunden kultur endnu ikke er selvfølgelig, men først er ved at tage form – bl.a. hjulpet frem af læseforeninger og udbredelsen af aviser.

UDLÅNET 1899-1905

Hvert medlem lånte i gennemsnit 24 bøger pr. sæson, så selv om bogbestanden for en stor dels vedkommende var af ældre dato, har der været tale om en stor udlånsaktivitet. Alle lånte dog ikke lige meget. I særklasse var således 5 bogslugere (Peder Kr. Madsen (f. 1850), Niels Peder Madsen (f. 1855), Svend Kristensen (f. 1853), Chr. H. Pedersen og smedens søn i Slumstrup Niels Lillegaard Frank (f. 1889)), der i gennemsnit lånte henholdsvis 45, 47, 53, 55 og 59 bøger pr. sæson. Med en sådan forslugenhed kunne bogbestanden hurtigt læses op, og det var da også kun Niels Peder Madsen og Chr. H. Petersen, som forblev medlemmer i henholdsvis 6 og 4 sæsoner. Begge fik stort set læst alle bøger og adskillige af bøgerne endog flere gange.

Af de i alt 2.642 boglån i de 6 lånesæsoner 1899-1905 har det været muligt at

identificere 2.584 (98 pct.). I Skema 2 er anført de mest udlånte titler. Her viser det sig, at bogbestandens tyngdepunkter også er udlånets tyngdepunkter. Udlånet domineres af dansk litteratur. Den litterære horisont i Kollund i begyndelsen af 1900-tallet har i udpræget grad bestået af *historiske romaner af ældre dato* (B. S. Ingemann, H. F. Ewald, P. P.). Den anden store gruppe, der har tiltrukket sig læsernes opmærksomhed, er *skolelærerlitteratur* (C. A. Thyregod, Anton Nielsen, Zakarias Nielsen). Hertil kommer så en mindre gruppe af *åbenlyst religiøst præget litteratur* (Harald Stein, N. P. Madsen, F. M. Kingsley, J. Paldan-Müller).

Det bemærkelsesværdige ved denne udlånsfordeling er for det første de meget lånte bøgernes alder. Ingemanns historiske romaner er fra første halvdel af 1800-tallet, og hovedparten af H.F. Ewalds historiske romaner er 20-30 år gamle i forhold til læsetidspunktet. Det samme gælder C. A. Thyregods fortællinger. I forhold hertil har Zakarias Nielsens romaner været den mest aktuelle blandt den mest udlånte litteratur i Kollund.

For det andet er det bemærkelsesværdigt, at den lånte litteratur fremviser et enhedspræg. Det kulturelle bagland for den lånte litteratur er 1800-tallets biedermeierkultur opblandet med de folkelige og religiøse bevægelser. Højskolebevægelsen er et samlingspunkt for denne kultur. I hvor høj grad højskolerne har været i stand til på den ene side at fremme et bestemt livs- og værdisyn og på den anden side at lukke uønskede kulturformer ude, får man et levende indtryk af i den mangeårige redaktør af *Højskolebladet*, Helge Skovmands, erindringer om ophold 1901-1903 på den ledende højskole, Askov Højskole:

<i>Skema 2. De mest udlånte bøger i Kollund og Omegns Læseforening 1899-1905</i>			
Forfatter	Titel	Udg.år	Udlån
B.S. Ingemann 1789-1862	Valdemar Sejv. Bd. I Bd. II Bd. III	1826	49 44 35
H.F. Ewald 1821-1908	Johannes Falk. Bd. I Bd II	1865	43 47
Harald Stein	Hvad vil »Indre Mission«? Otte Foredrag	1876	44
H. F. Ewald 1821-1908	Den skotske Kvinde paa Tjele. Bd. I Bd.II.	1871	39 40
P. P. (Th. Rumohr) 1807-84	Tordenskjold. Bd. I/II Bd. III/IV	1864	40/36 31/30
B. S. Ingemann 1789-1862	Erik Menveds Barndom. Bd. I Bd. II Bd. III	1828	35 37 23
H. F. Ewald, 1821-1908	Knud Gyldenstjerne	1875	31
B. S. Ingemann 1789-1862	Kong Erik og de Fredløse. Bd. I Bd. II.	1833	28 29
B. S. Ingemann 1789-1862	Prins Otto af Danmark. Bd. I Bd. II	1835	27 29
H. F. Ewald 1821-1908	Valdemarstoget. Bd. I Bd. II	1884	27 29
H. F. Ewald 1821-1908	Niels Brahe. Bd. I Bd. II.	1877	25 29
Carit Etlar, 1816-1900	Krybskytten (oprindeligt Jeanne Tyon)	1849	27
P. P. (Th. Rumohr) 1807-84	Grevens Fejde. Bd. I/II Bd. III/IV	1877	22/26 19/7
C. A. Thyregod 1822-98	Udvalgte Fortællinger. Bd. I/II Bd. III/IV	1898	18/17 22/19
N. P. Madsen	I Herrens Skole. Fortælling	1898	20
Zakarias Nielsen, 1844-1922	Den store Magt	1898	19
H. F. Ewald, 1821-1908	Anna Hardenberg	1880	17
Viktor Rydberg sv. 1828-77	Fribytterten paa Østersøen. Bd. I Bd. II	1858	17 11
F. M. Kingsley, am., 1859-1937	Titus. Fortæll. fra Kristi Tid	1898	16
P. P. (Th. Rumohr) 1807-84	Fortællinger. Bd. I. Bd. II.	1874	13 16
J. Paludan-Müller	Set og tænkt. Fortællinger og Skitser	1900	16
C. S. Thomaskjær, 1841-1919	Alwe aa Sjøw fræ Silkebaarre Skow	1900	16
M.S. Schwartz sv. 1819-94	Blade af Kvindens Liv. Bd. I Bd. II/III	1866	15 14/13
Anton Nielsen, 1827-97	Skolemesterliv	1897	15
P. E. Benzon, 1857-1925	Svovl. To Fortællinger	1894	15
H. F. Ewald, 1821-1908	Christian den Anden	1898	15
Charles Dickens, eng. 1812-70	Streng Tider	1854	15
Zakarias Nielsen, 1844-1922	Kilderne	1990	15

Forsegnelse

over

Bogindlaant til Medlemmeme
 Høllend og Omegns Læseforening i
 Regnbøksbønder 1/11 1902 - 3/10 1903

Behalt 1. N. P. Madam

~~237. 251. 222. 240. 252. 277. 187. 239. 241. 244. 250~~
~~250. 246. 239. 247. 214. 229. 234. 246~~
~~212. 227. 244. 247. 188. 2. 215. 11~~
~~2. 217. 128. 6. 7. 7. 11. 15. 16. 17~~
~~213. 249. 188. 189. 22. 21. 22. 23. 27. 178~~
~~162. 225. 67. 164. 167. 43. 42~~

Behalt 2. Simon Kr. Madam

~~222. 224. 243. 188. 21. 25. 217. 176~~

Behalt 3. Kristian Nicolajsen

~~221. 220. 188. 237. 238. 18. 176. 244~~
~~243. 229. 219. 188. 170. 144. 88. 51~~
~~188. 223. 139. 167. 11. 11. 225. 116~~

4. Jens Kr. Dinesen

En side af foreningens udlansprotokol 1902-03. Ved udlån blev bogens nummer noteret og atter overstreget, når bogen blev afleveret. (Herning lokalhistoriske Arkiv)

»Der var tavshed ikke alene om realismens periode, men også om den reaktion, der fulgte på, den som 90ernes lyrik, om end stadig påvirket af realismen, betegner. Der var også tavshed om den ny strømning, der træder frem omkring århundredskiftet med Johs. V. Jensen, Jakob Knudsen, Aakjær, Skjoldborg og Andersen Nexø.«
(*Skovmand 1976, s. 62*)

Selv om Kollund og Omegns Læseforening organisatorisk pegede bagud i forhold til de igangværende bestræbelser på biblioteksområdet, så har den mest lånte litteratur i læseforeningen i vid udstrækning været typisk for, hvad der blev læst på landet i begyndelsen af 1900-tallet. Fra 1901-02 foreligger der udlånsundersøgelser fra henholdsvis Rodskov-Eskerød Læseforening og Hillerød Folkebibliotek. Selv om der er forskelle, er der et grundlæggende værdifællesskab mellem den mest udlånte litteratur i Kollund og Rodskov-Eskerød. Derimod er berøringsfladen med udlånet i købstadsbiblioteket Hillerød Folkebibliotek langt mindre. Det tydeliggør, at vi i Kollund står over for et typisk *landlæse*publikums foretrukne litteratur. Der er således tale om adskilte litterære kredsløb med kun få overlapninger mellem den litteratur, der var gangbar henholdsvis på landet og i provinskøbstaden i begyndelsen af 1900-tallet. I et videre perspektiv er disse forskelle samtidig et symptom på vægtige modsætninger mellem datidens land- og bykultur.

BOGBESTANDEN CA. 1910-1924

I en statusopgørelse over det danske biblioteksvæsen betonede Thomas Døssing i 1927, at »det vil være rigtigst at bruge udtrykket nydannelse i stedet for udvikling« om den reorganisering af biblioteksvæsenet, der fandt sted i århundredets første årtier. Hermed satte han et skarpt skel mel-

lem de gamle »almuebiblioteker, beregnede for underklassen« og de nye folkebiblioteker, som han karakteriserede som »almemblioteker for oplysning i alle samfundslag«. Modsætningen mellem disse to biblioteksformer var påfaldende m.h.t. målgruppe, de underholdnings- og informationsbehov, bibliotekerne tilgodeså, lokaleforhold, ja endog den måde bøgerne fremtrådte på (henholdsvis »slidt og snavset« og »solidt indbundne«). Til grund for disse modsætninger lå ifølge Døssing en fundamental forskel i holdningen til folkeligt oplysningsarbejde:

»Efter det gamle synspunkt deler man - bevidst eller ubevidst - folket i to klasser, de, der er tilgængelige for det højere åndsliv, som det ytrer sig i videnskabens arbejde og kunstens frembringelser, og de, der enten er ganske utilgængelige eller som i hvert fald skal have åndslivets frugter tilbudt i en særlig form, som ikke bliver bedre, fordi den ofte benævnes med ordet »folkelig«. Dette synspunkt er forældet, og det er falskt. (...) synspunktet er falskt, thi de, der praktiserer det, kan ikke undgå at forveksle åndelige skillelinier med økonomiske og sociale (...). Åndelige udviklingsmuligheder findes i alle befolkningslag, og opdragelse skal drage opad og ikke være jævn marsch på stedet.

I ly af den her skitserede opfattelse har en stor i kunstnerisk henseende fuldkommen ligegyldig litteratur fået lov til at præge vore folkebiblioteker og fået prædikaten »god folkelig læsning«.
(*Døssing 1927*)

Kollund Læseforening tilhørte afgjort den almuebibliotekstradition, som Døssing som repræsentant for det moderne folkebibliotek efter engelsk-amerikansk forbillede tog afstand fra. Den udviklingsoptimisme på det kulturelle område, Døssing talte for, har således haft dårlige vækstbetingelser i Kollund og omegn. Det bliver især tydeligt, når man undersøger hvilken litteratur, der blev anskaffet i Kollund ca. 1910-1924.

Fra 1910-1924 blev der anskaffet 270 bind. Den altovervejende del af disse bøger var skønlitteratur af dansk oprindelse. Den oversatte litteratur omfattede kun 42 bind, og af disse var de 20 af nordisk oprindelse. Så læseforeningen i Kollund videreførte 1910-24 den stærke forankring i dansk (nordisk) skønlitteratur, som også var fremherskende 1899-1905.

De nyanskaffede bøger var efter 1910 langt mere samtidige end i begyndelsen af århundredet. Af de 270 bind var 166 (62 pct.) udgivet i indkøbsperioden, mens 60 (22 pct.) stammede fra 1900-1909. Aldersfordelingen i læseforeningens bogbestand blev således væsentligt forynget i dette tidsrum. Det afgørende spørgsmål er imidlertid, i hvilken udstrækning denne foryngelse bidrog til en ændring af bogbestandens karakter.

Et første karakteristisk træk ved nyanskaffelserne 1910-1924 er, at tidsrummets centrale dannelseskulturelle forfatterskaber glimrer ved deres fravær. F.eks. blev Henrik Pontoppidans *De Dødes Rige* (1912-16) ikke indkøbt. Det samme var tilfældet med Johs. V. Jensens *Den lange Rejse* (1908-22), Marie Bregendahls *Billeder af Sødalsfolkens Liv* (1914-23), Martin Andersen Nexø's *Ditte Menneskebarn* (1917-21). Thit Jensen og Karin Michæelis eksisterede ikke i læseforeningen, mens kun en enkelt bog af Agnes Henningsen fandt vej til Kollund. Af Skjoldborg anskaffedes kun *Nye Mænd* (1917). Lidt bedre stod det til med Jakob Knudsen med 3 romaner, givetvis fordi den kristne idédiskussion i hans romaner var tættere på lånernes verden. Jeppe Aakjær er også pænt repræsenteret. *Jens Langkniv* (1915) og *Hvor der er gjørende Kræfter* (1916) blev anskaffet på udgivelsestidspunktet, og samtidig blev bogbestanden suppleret

med fortællingssamlingerne *Vadmelsfolk* (1900) og *Fjandboer* (1901). Denne som helhed sparsomme anskaffelse af betydningsfuld aktuel litteratur sættes i relief af, at folkene i Kollund havde et sikkert blik for andre former for aktuel litteratur. To romaner af Morten Korch blev således anskaffet få år efter deres udgivelse.

Et andet karakteristisk træk er en vis åbning overfor dele af datidens populærlitteratur repræsenteret ved forfattere som Anna Baadsgaard, Christoffer Bock, Børge Janssen, Ingeborg Marie Sick, Ingeborg Vollquarts. Af disse forfattere blev der dog ikke anskaffet mere end 1-2 bøger af hver.

Mest iøjnefaldende er dog den massive orientering mod en litteratur, der udgør en slags mellemlid mellem 1800-tallets skolelærerlitteratur og hjemstavnlitteraturen i mellemkrigstiden. De mest indkøbte forfattere 1910-24 var Ludvig Bøgeskov (1853-1914), Anders J. Eriksholm (1870-1944), Jørgen Falk Rønne (1865-1939), Marius Møller (1869-1928), Zakarias Nielsen (1844-1922), Ingvor Bondesen (1844-1911). Zakarias Nielsen og Ingvor Bondesen tilhørte begge skolelærerlitteraturens anden generation med debut i 1870'erne, mens de øvrige aldersmæssigt var jævnaldrende med århundredskiftets bondeforfattere og først debuterede omkring år 1900. Det er dog nok så meget bindingen til skolelærerlitteraturen, der også kendetegner de fire sidstnævnte forfattere. I *Politikens* nekrolog over Anders J. Eriksholm karakteriseredes hans forfatterskab »som den sidste Udløber af Skolelærerlitteraturen«, og Marius Møller udtalte i et interview i 1917, at Zakarias Nielsen havde været ham »til stor Opmuntring som Forfatter, og han har ogsaa paavirket mig stærkt«.

Mosegården i Kollund o. 1914. Alle beboere er stille op til fotografering. Fra venstre Anne Kathrine Vestergaard med Anna, Maren og Marinus Vestergaard (gårdejeren) med Karen imellem sig, en hyrvedreng og Thomas Vestergaard. Maren Vestergaard var datter af Karen og Jens Chr. Dinesen. Ejendommen ser ud til at være bygget o. århundredskiftet. (Herning lokalhistoriske Arkiv)

Fælles for disse forfattere var deres tilknytning til de folkelige bevægelser på landet. De havde næsten alle sammen på et tidspunkt i deres liv været (fri)skole- eller højskolelærere, og en enkelt af dem (Jørgen Falk Rønne) var præst. Denne baggrund mærkes i deres bøger, hvis handlinger som regel udspilles i et bonde- og præstegårdsmiljø, og hvis undertitler afgiver utvetydige signaler som »Skildringer af Menighedslevet i Vendsyssel« eller »Fortælling fra Grundtvigske Egne«.

Det kan være fristende at opfatte bogindkøbene i Kollund som fuldstændig ude af trit med datidens litteratur. Der er dog en del, som tyder på, at litteraturlæsningen på landet mange steder ikke har været væsensforskellig fra den litteratur, der blev læst i Kollund. I 1915 udgav foreningen »Danmarks Folkebogsamlinger« en artikelsamling, *Vore Folkebogsamlinger*, og heri findes en artikel om, »hvad der læses paa Landet«. Her omtales 1870'erne og

80'ernes modsætning mellem på den ene side den moderne naturalistiske fritænkerlitteratur og på den anden side den opbyggelige skolelærerlitteratur som en fulgyldig aktuel modsætning:

»Hvor meget af den moderne Litteratur – den naturalistiske – der gennem Folkebogsamlingerne er ført ud til det jævne Folk, ved jeg ikke; men jeg tror ikke, det er ret meget. Der spørges i Almindelighed ikke efter disse Bøger. (...) Gustav Wieds saftige Historier eller Herman Bangs mere eller mindre sære forvredne Noveller vejer saare lidt overfor dette, at det store Flertal enten ikke kender dem eller i hvert Fald ikke ønsker dem.« (Kæstel 1915, s. 66)

Heroverfor fremhæves da den litteratur, der værdsættes på landet:

»Det er Folk som Thyregod, Anton Nielsen, Emanuel Henningsen, Zakarias Nielsen i Forbindelse med Carit Etlar, Blicher, Ingemann, og af de yngre, Navne som Ingvor Bondesen, Edv. Egeberg, vor Landbefolkning staar i dyb og følt Gæld til. Og det er den Dag i Dag disse Bøger, den store Part af vore Bogsamlingslaanere griber allergladest«.

(Kæstel 1915, s. 65 – min fremhævning)

MARIUS MØLLER

Marius Møller var den af de nævnte forfattere, der blev anskaffet flest bøger af i Kollund efter 1905, hvorfor en kort præsentation af hans forfatterskab kan tjene til at indkredse karakteren af den meget anskaffede litteratur.

Den grundtvigsk prægede bondekultur indrammede Marius Møllers barndom, ungdom og voksenliv. Forældrene var gårdmænd, der tilhørte Bering Valgmenighed. Som ung kom Marius Møller på Ollerup Højskole og senere på Gedved Seminarium. Efter afsluttet lærereksamen i 1892 var han to somre på højskolelærerkurser på Askov Højskole. Indtil 1898 var han ansat ved forskellige friskoler og højskoler. Fra 1898 til 1916 var han forstander for Dalbynder Højskole ved Randers, hvorefter han 1916-22 var redaktør af den moderate venstreavis *Samsø Folketidende*. Marius Møllers liv var således indfældet i to af bondebevægelsens centrale kulturformidlende institutioner: Højskolen og venstrepressen, og det er også herfra hans forfatterskab henter sine emner. De to bærende strenge i forfatterskabet forholder sig dels til en grundtvigiansk farvet kristen moral, som dog overalt fremstår uden faste konturer, dels til det politiske liv og dets værdisæt (splittelsen inden for Venstre, arbejderbevægelsens sociale utopi).

Det var ikke alene i Kollund, at Marius Møller var værdsat. I 1905 fik han statsunderstøttelse, og ud fra en positiv vurdering af hans bøger »sædelige og opdragende Indhold« kom han i 1912 på finansloven. I *Højskolebladet* omtalte en anmelder Marius Møllers bøger som »meget yndede«⁸, og i 1917 var hans bøger kommet i et samlet oplag på henvend 40.000. Marius Møller beskrev selv sit forfatterskab på denne måde:

»Mit Omraade som Forfatter har jo været den solide Bondejord, særlig hvor Højskolebevægelsen og Andelsbevægelsen saeede sin Sæd. Men jeg har ogsaa med en ret skarp Kritik været inde paa Indremissionens Felt, og i et Par Bøger har jeg stillet ensidig Bykultur op mod ensidig Bondekultur«. (*Politiken* 18.10.1917)

Hovedparten af Marius Møllers romaner er bygget op over et kærlighedsforholds etablering, men inden man når så langt, har de unge elskende været igennem en alvorlig krise. Krisen er som regel forårsaget af den mandlige hovedperson, der på et tidspunkt i romanen er lige ved at vælge eller vælger 'forkert' i valget mellem to kvinder. I både *Jakob Rank* (1909) og dobbeltromanen *Folkets Lovgivere* (1912)/*Under Ansvar* (1913) repræsenterer de to kvinder henholdsvis land- og bykultur. Landkulturens kvinde skildres som traditionsforankret, ærlig og kristen, mens bykulturens kvinde fremstår som overfladisk, uberegnelig og erotisk fristende. Krisen belærer imidlertid den mandlige hovedperson om det 'rigtige' valg, dvs. den sunde og opofrende bondepige. Konflikten mellem land og by og opskrivningen af bondekulturens værdi styrer således skildringen af romanernes kærlighedsforhold. I sammenhæng hermed er det betegnende, at bykulturen som sådan fremmanes i truende luderbilleder. Byen rummer »dæmoniske Kræfter«, har »Fangarme« og sammenlignes med »en utro Elsker, der gøgler med varme Favntag og gyldne Løfter og lader sit Offer tilbage med Rusen og Græmmelsen og en tom Pung« (*Jakob Rank*, s. 18).

Marius Møllers romaner har kunnet læses som kærlighedsromaner, men de er samtidig aktuelle problemdebatterende romaner – undertiden på grænsen til renlivede tendensromaner. Derfor tegner

manernes handling bestandig under vægten fra aktuelle, men temmelig abstrakte idédiskussioner. De aktuelle problemer, som inddrages i romanerne er bl.a. forholdet mellem det indremissionske og det grundtvigske kristendoms- og livssyn (*Præstefruen*); forholdet til arbejderbevægelsen/sociale spørgsmål (*Præstefruen, Jakob Rank, Folkets Lovgivere/Under Ansvar*); bondekulturens forvandling til snu kræmmermoral (*Jakob Rank*); den moralske opløsning inden for det politiske liv (*Folkets Lovgivere/Under Ansvar*).

Marius Møllers behandling af de aktuelle problemer er skåret over samme læst. Tidens opløsningstendenser og amoral ses som forårsaget af den samfundsmæssige moderniseringsproces og henføres til bykulturens ekspansion, ensidig materialisme, svindel og spekulation. Disse tendenser gør sig ifølge Marius Møller gældende inden for det politiske liv, hvor Alberti-skandalen i 1908 samt splittelsen i Venstre, der i 1905 førte til dannelsen af Det radikale Venstre, udgør den historiske baggrund for skildringen i *Folkets Lovgivere/Under Ansvar* af det politiske liv som styret af uhæderlighed, taktik og leflen for stemmer. Arbejderbevægelsen satser for ensidigt på forbedring af arbejdernes materielle forhold, men mangler et højere mål. Også bondekulturen har sine brådne kar. I *Jakob Rank* skildres således møderne i en avlsforening, hvilket tjener til at demonstrere, hvordan bøndernes organisationskultur er gennemsyret af økonomisk spekulation. Endelig fremholdes Indre Mission som en form for fuskteri inden for det religiøse område.

Op imod al denne elendighed rejser Marius Møller så et moralsk værn, hvis mål er at afbøde de værste følger af moderni-

seringen. Dette værn er imidlertid i romanerne omgærdet af en indforstået mumlen, hvilket bevirker, at romanernes positive værdier som oftest fremstår temmelig tågede. Et eksempel herpå er politikeren Harald Borup i *Folkets Lovgivere/Under Ansvar*, som på toppen af sin politiske karriere frasiger sig muligheden for at blive statsminister. Efter en lang psykisk krise formulerer han sit nye politiske ståsted på denne måde:

»Friheden har sejret nominelt (systemsiftet i 1901); men vi maa begynde forfra een Gang til, indtil den har sejret reelt. Saalænge Friheden ikke tager Helheden, Sandheden og Ærligheden med som sine Drabanter er den kun Talmajestæt«. (*Under Ansvar*. Kbh. 1913. s. 141)

For en nutidig læser er det svært at få formuleringer som disse til at sige ret meget. Men det udelukker ikke, at de samtidige læsere i deres læsning kan have levendegjort den meget lidt levende fremstilling med viden fra aviser, aktuelle politiske modsætningsforhold samt ikke mindst erfaringer fra deres eget liv.⁹

På tilsvarende vis kan den ærkekonservative bonde Jakob Ranks forsøg på at oprette en moralsk barriere mod bykulturens fremmarch forekomme noget abstrakt:

»Jeg hader ikke Fremskridtet, som de tror, og jeg vil ikke have de vidunderlige Lys slukket; thi du har jo sagt, min Gud, at vi skal gøre os Jorden underdanig; men jeg vil, at hver af dine Gaver skal blive til Lykke og *kun* til Lykke for Samfundet.

Højere Kultur maa jo betyde højere Menneskelykke. Men de Mennesker, der lader Kulturstrømmen løsrive sig fra den faste Grund og lader sig forvirre i den vilde Hvirvel, de naar ikke Lykken og faar ikke den sande Glæde af dine Gaver«. (*Jakob Rank*. Kbh. 1909. s. 180)

Bagom denne mumlende jamren over tidens rodløshed ligger da et (højre)grundt-

vigsk livssyn, som sjældent formuleres, men en enkelt gang får lov til at tone fuldt ud. Det sker i *Præstefruen* (1907), hvor en grundtvigsk højskoleforstander løser alle romanens konflikter med disse ord:

»Det grundtvigske Livssyns store Fordel ligger deri, at det har den største Evne til at skabe Himmerig paa Jord, idet det giver Menneskene Lov til at tage alle Guds Gaver i Brug. (...) Jorden er ikke bestemt til at være en Jammerdal, men til at være en Del af Himmerig. Vel er Jordelivet kort i Sammenligning med det evige Liv; men vi Mennesker maa ikke gaa Glip af selv den mindste Del af Himmerigsglæden. (...)

Man har givet den grundtvigske Kristendom Spottenavnet den glade Kristendom. Men gives der da sandere Betegnelse for Kristendommen end den glade? Jesus kom jo dog til Jorden for at gøre Menneskene glade, ikke blot for noget, der skulde ske med dem engang i Evigheden, men for alt vidunderligt, Gud har sat i Verden.

— — —

Mennesker vil allerhelst være glade, de danske Arbejdere ogsaa; men de bliver det først, naar Aand og Kød nyder samme Ret. Derfor nøjes vi ikke med at give dem et Par Kroner mere om Dagen, men vi giver dem tillige en dansk Oplysning, der lærer dem at værdsætte sig som danske Mennesker, og en dansk Kristendom, der passer for dem, fordi det er glad Kristendom«. (*Præstefruen*. Kbh. 1907. s. 166)

Nærmere kan man vist ikke komme på den sejrende bondebevægelses grundtvigsk farvede, selvsikre optimisme, der med én stor armbevægelse kan lægge låg på enhver anfægtelse af religiøs (Indre Mission) og social (arbejderbevægelsen) art.

LITTERATURLÆSNINGENS SKJULTE DANMARK

Selv om Thomas Døssing sikkert ville have betragtet Kollund og Omegns Læseforening som et almuebibliotek (se ovenfor), så havde foreningen fremgang. Fra 1919-30 steg det årlige antal af lånere til ca. 30, og i 1930'erne tiltrak foreningen hvert år ca.

40 lånere. Men nu forsøgte læseforeningen da også at tilpasse sig de nye vilkår for biblioteksdrift, som den første bibliotekslov i 1920 affødte. På den årlige generalforsamling i marts 1925, der blev afholdt i forlængelse af andelsmejeriets generalforsamling, blev det vedtaget »at omdanne Læseforeningen til en Biblioteksforening, for paa den Maade at opnaa Statstilskud«. Beslutningen blev fulgt op på et bestyrelsesmøde i september samme år, »hvor forskellige Forhold vedrørende Bogsamlingen drøftedes bl.a. de ny Love med gratis Udlaan. Det vedtoges at anskaffe trykte Kataloger, og at forhøje Brandforsikringen til 2.000 kr. Der udrangeredes en Del gamle Bøger, som det vedtoges at sælge ved en Auktion, naar en passende Lejlighed blev givet«. En ny tids vind blæste også i Kollund.

Hvad læserne i Kollund har stillet op med Marius Møllers og ligesindede forfatters moralske oprustning, kan man desværre kun gisne om. Men i betragtning af at Marius Møller er en typisk repræsentant for de forfattere, som der blev anskaffet flest bøger af 1910-24, taler meget for, at Marius Møller og de øvrige meget indkøbte forfattere har haft lydhøre og indforståede læsere blandt medlemmerne af Kollund og Omegns Læseforening. Det er ikke en litteratur, der har overlevet sin egen tid, men i de første årtier af 1900-tallet har den åbenbart formået at indfange og anslå typiske forestillinger og værdier hos et landlæsepublikum.

Jørgen Bukdahl, der i mellemkrigstiden var en central skikkelse inden for den danske forsamlingshus- og højskolekultur, blev aldrig trætt af at fremhæve, at der ved siden af det moderne gennembruds righoldige litteratur fandtes et lige så rigt »skriftløst Aandsliv, der blev Baggrunden for Bondestandens Kamp for aandelig og so-

Sandgård i Kollund o. 1908. Ejeren var Palle Kristensen Fløe, i mange år medlem af læseforeningen. Gården putter sig lidt ved en bakke, hvor fotografen står. Landskabet er endnu åbent, men træer er begyndt af dukke op flere steder. Til venstre ses en del lyse bunker – mergel. (Herning lokalhistoriske Arkiv)

cial Frigørelse« (Bukdahl 1942, s. 278). I opposition mod den herskende bykultur påpegede han eksistensen af et sammenhængsskabende trægt kraftfelt i dansk kultur, et skjult Danmark, hvis centrum var 1800-tallets folkelige gennembrud med rødder i den grundtvigske højskolebevægelse. Spørgsmålet er da, om ikke en læsekultur som den kollundske udgør en slags litteraturlæsningsens skjulte Danmark. Bukdahl fandt selv, at generationen af bondeforfattere o. 1900 (Jeppe Aakjær, Johan Skjoldborg, Jakob Knudsen, Marie Bregendahl) udgjorde det folkelige gennembruds omsætning i litteraturen. Men låneaktiviteten og boganskaffelserne i Kollund tyder på, at disse forfattere havde svært ved at vinde indpas. I et læsningshistorisk perspektiv skal litteraturlæsningsens skjulte Danmark derfor nok især findes blandt 'lavere' forfattere, som stort set upågtet af de dominerende smagsretninger og den litteraturhistoriske forvaltning har forsynet landbefolkningen med en æstetisk set temmelig klodset, men til gen-

gæld socialt effektiv brugslitteratur. Den rolle, som Morten Korchs forfatterskab i mellem- og efterkrigstiden har spillet som tilbagevendende slagmark for debatter om litterær kvalitet, folkeoplysning og folkelig kultur, spejler så at sige kun toppen af isbjerg for denne tradition.

LITTERATURLISTE

- Bukdahl, Jørgen, 1942: *Mellemkrigstid*. II. Kbh.
 Døssing, Thomas, 1918: 'Vore Landsbybiblioteker' i *Bogens Verden* 1. årg. s. 111-118.
 Døssing, Thomas, 1927: 'En Nydannelse indenfor det folkelige Oplysningsarbejde' i *Nordisk tidsskrift for vetenskap, konst och industri*. Ny serie, 3. årg. s. 298-310.
 Fortegnelse over Bøger passende for Sogne- og Landbrugsbiblioteker. Tillæg. Kbh. 1902.
 Grundtvig, Vilh. og Emil Fog, 1911-12: 'Statistiske Oplysninger om Folkebogsamlinger udenfor København' i *Bogsamlingsbladet* 6. årg. s. 131-134.
 Grønborg, Johannes, 1902: 'Hvad der læses i Folkebogsamlingerne' i *Højskolebladet* 27. årg., nr. 35. sp. 1105-1108.
 Grønborg, Johannes, 1912: *Vore Landsbybogsamlinger*. Kbh. (Udgivet af Udvalget for Folkeoplysnings Fremme).
 Grønborg, Johannes, 1915: 'Vore Landsbybogsamlinger' i *Vore Folkebogsamlinger. Deres nytte og*

- nødvendighed*. Udgivet af Foreningen Danmarks Folkebogsamlinger. Kbh. s. 20-23.
- Hartyani, Marton de, 1985: 'Sognebiblioteksundersøgelsen 1885' i *Bibliotekshistorie* 1. s. 49-73.
- Høirup, J. N., 1911-12: 'Folkebogsamlingernes Brugstal og Udlaan af Oplysningslitteratur' i *Bogsamlingsbladet* 6. årg. s. 105-111.
- Kæstel, Louis, 1915: 'Hvad der læses paa Landet' i *Vore Folkebogsamlinger. Deres Nytte og nødvendighed*. Udgivet af Foreningen Danmarks Folkebogsamlinger. Kbh. s. 62-66.
- Lehrmann, Ulrik, 1984: 'Læseforening og lejebibliotekelementer af skønlitteraturens formidlings- og forbrugshistorie i de fynske købstæder ca. 1870-1900' i *Fortid og nutid*. Bd. XXXI. s. 103-128.
- Lehrmann, Ulrik, 1989: 'Underholdende og belærende Lecture'. Litteraturlæsning i Himmelev, Lidemark og Rye i 1860'erne og 1870'erne' i *Fortid og nutid*. Bd. XXXVI. s. 161-179.
- Petersen, P., 1902: 'Hvad der læses i Folkebogsamlingerne?' i *Højskolebladet* 27. årg., nr. 34. sp. 1071-1076.
- Schmidt, Povl, 1979: *Litteratur for menigmand*. Odense.
- Skovmand, Helge, 1976: *Et hjem, en skole, et blad*. Kbh.
- Steenberg, A.S., 1900 a: 'Folkebogsamlinger' i J. Carlsen m.fl. (red.): *Danmarks Kultur ved Aar 1900*. Kbh.
- Steenberg, A.S., 1900 b: *Folkebogsamlinger*. Kbh.
- 'sidste Indkøb', hvilket kan være en henvisning til sidste indkøb før den gamle læseforenings opløsning. Af de årlige generalforsamlingsreferater fremgår det, hvor mange bøger der er blevet indkøbt det pågældende år.
4. Undersøgelsen er offentliggjort i *Bogsamlingsbladet* 6. årg. 1911-12.
 5. Skolelærereforfatterne C. A. Thyregod, Anton Nielsen og Mads Hansen er analyseret i dette lys i Povl Schmidt 1979.
 6. Af hele medlemsgruppen på 49 personer har det været muligt at finde knap to trediedele (31 personer) i folketællingen fra 1901 (Rigsarkivet). De anførte generelle udsagn om medlemsgruppen bygger derfor kun på denne begrænsede gruppe.
 7. Nyerhvervelserne i dette tidsrum er opført i læseforeningens protokol. Det er ud fra protokollens angivelser muligt at tidsbestemme indkøbene, idet læseforeningen fra 1910 hvert år anskaffer den årlige udgave af Hardsyssels Årbog. Fra dette tidsrum eksisterer der ikke udlånsprotokoller, idet foreningen i 1905 fik udarbejdet et trykt katalog. Fra 1905 er udlånene blevet registreret i en selvstændig protokol, som ikke eksisterer længere.
 8. *Højskolebladet* 1915 sp. 1602.
 9. At Marius Møllers romaner har en langt mere konkret baggrund, end det er muligt at give dem i dag, fremgår bl.a. af et indlæg af Marius Møller i *Højskolebladet* 1910. Heri beklager han sig over tonen i en artikel i *Højskolebladet* om politikeren J. C. Christensen og føler 'det som en dyb Beskæmmelse, at vort offentlige Liv saaledes er blevet tilsløet de sidste Par Aar, som det er blevet det ved den systematiske Nedrakning og Haan og Forfølgelse, som er bleven J. C. Christensen til Del'. Det er givetvis i konkrete iagttagelser af denne karakter, romanens skildring af det politiske liv har sit afsæt. Et afsæt, som datidens læsere også har været bekendt med.

NOTER

1. Arkivmaterialet vedrørende Kollund og Omegns Læseforening befinder sig på Herning Lokalhistoriske Arkiv.
2. Se f.eks. Marton de Hartyani 1985.
3. Afgrænsningen af bogbestandens størrelse i 1897 bygger på et skøn ud fra bøgernes udgivelsesår og på det forhold, at der efter bognr. 158 er skrevet

Ulrik Lehrmann
Lektor ved Institut for Litteratur,
Kultur og Medier,
Odense Universitet.
Født 1952.

Cyklestien Ringkøbing-Søndervig

Af Rigmor Kryger

»Den en gang saa øde og ensomme jyske Vestegn er nu blevet et kendt og skattet Sommeropholdssted for danske. Dette Land er som Vestjyden siger: »Rigt paa store Vidder, paa det frie Udsyn, paa stærke egenartede Linier i Landskabets Fysiognomi, det er rigt paa Vestenstorme, paa Flyvesand, paa glitrende Sol og paa Søluft og Hav, og det ejer den Vestjyske, som altid er bleven forherliget af de fremmede«. (*Turistforeningen for Danmark – Aarbog 1928*).

I foråret 1993, nærmere betegnet d. 16. maj, indviedes i Danmark 3000 km sammenhængende cykelruter. Det var 101 år efter, at vi her i landet fik vores første cyklesti, som var anlagt i København. I foråret 1918 – under 1. verdenskrig – drøftede Turistforeningen for Ringkøbing og Omegn en plan om at anlægge en c. 9 km lang cykle- og gangsti, som skulle løbe på den nordlige side af Ringkøbing Fjord mellem Ringkøbing og Søndervig. Den blev den første cykelsti i egen tracé, d.v.s. med egen linieføring, ikke i forbindelse med gade eller vej.

Idag har cyklestien nr. 4 og er første etape af cykelruten Søndervig-København, som er 300 km lang.

Lad os se nærmere på, hvad der fik Tu-

ristforeningen til at anlægge en cykle- og gangsti på det tidspunkt.

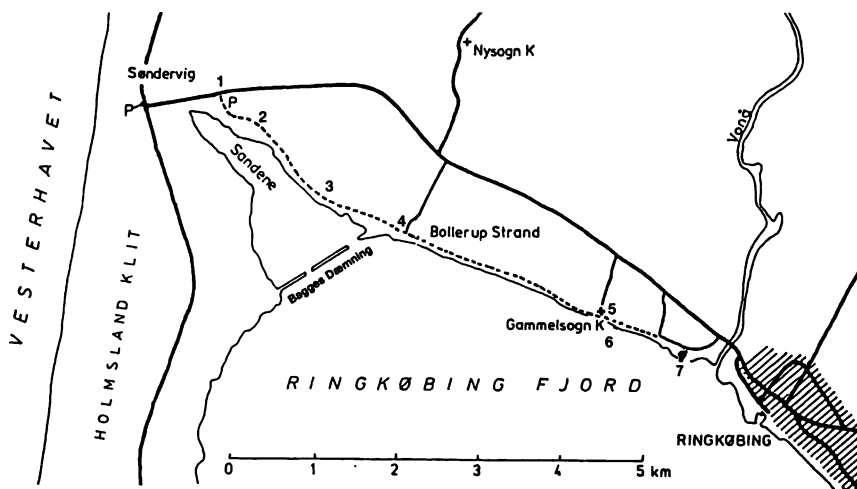
Allerede i begyndelsen af dette århundrede var Danmark det land, hvor cyklen var mest udbredt. I København alene var der 80.000 cykler. I 1892 oplevede Ringkøbing for første gang, at en dame på bicycle jog gennem byens gader. En holmslandsbonde havde også erfaret, at damerne var begyndt at cykle (i 1890'erne), og nu afdøde lærerinde frk. Marie Nielsen havde hørt ham sige: »A vel da så sandelig et hov en sku opløw å sie si ejen dæter mæ en hvi forklee o, eller sie hin o en cykkel« (jeg vil da så sandelig ikke håbe en skulle opleve at se sin egen datter med et hvidt forklæde på eller se hende på en cykel).

Samme år, 1892, holdt Aarhus Bicycleklub et bicycleløb fra Aarhus over Silkeborg til Ringkøbing, ialt 32 $\frac{1}{4}$ mil.

Sidst i 1890'erne besøgte Århus Cykleklub Søndervig. Mathias Klokke, første cykelhandler i Ringkøbing, var kontrollør ved dette besøg.

At cyklen var en seværdighed kan måske ses deraf, at en kendt Ringkøbingborger i 1895 skrev sig ind i fremmedbogen på Søndervig Badehotel som: »J. P. Laursen, Cyklist«.

Søndervig Badehotel blev bygget i 1884, og på det tidspunkt lå der kun ét eneste

Cyklestiens rute langs Fjorden. 1. Parkerings- og rasteplads. 2. Fugletårn. 3. Pumpestation. 4. Bombuset. 5. Gammelsovn Kirke. 6. Spejderhytterne. 7. Her stod Gammelsovn Mølle.

sommerhus derude. Senere kom der gang i byggeriet, da det blev anset for helsebringende at opholde sig der og bade i Vesterhavet. I 1918 var der skønmæssigt 25-30 sommerhuse i Søndervig.

Der var andre muligheder for at opholde sig i Søndervig eller deromkring, da flere af gårdene lejede værelser ud til turisterne. På en af gårdene var det en tidligere aftægtsbolig, der blev lejet ud til bl.a. en købmansfamilie fra Ringkøbing. Købmanden cyklede så frem og tilbage til sit arbejde hver dag.

Johannes Smith skriver i *Nede og bade*: »Det er hen på eftermiddagen nu, en del cyklister på vej til eller fra Søndervig passerer broen« (over Vonå). Johannes Smith var barn i Ringkøbing omkring århundredskiftet.

Ikke alle havde råd til en cykel. Prisen var i marts 1918 på 175-225 kr., men den

kunne erhverves på afbetaling. Der var også mulighed for at leje en cykel. En politibetjent ansat i november 1916 havde i 1918 en årløn på 1600 kr. En arbejder på cyklestien havde i 1919 en timeløn på 145 øre.

I *Styret* fra 1918 er en svensk humorist fremkommet med en betragtning over danske cyklister. Han skriver bl.a.: »Alle danskere cykler, gamle Folk af begge Køn, spæde Børn og unge Mennesker, Rentierer og Arbejdsmænd, Bønder og Lensgrever – alle ... Et dansk Barn lærer at cykle, inden det kan gå. Jeg er næsten overbevist om, at Fremtidens danske Børn aldrig vil lære at gå ... Fremtidens danske Børn vil uden tvivl komme til Verden med krogede Arme og Ben og en tilpas udviklet Bagdel.«

Cykeltrafik var der i Danmark, også mellem Ringkøbing og Søndervig, men nogen bekvem vej for cyklisterne på den

Rastepladsen øst for Søndervig med indkørslen til cyklestien.

strækning fandtes ikke, de måtte benytte landevejen, en grusvej med ca. 20 sving. Anlagde man en cykle- og gangsti langs Fjorden, kunne man foruden en naturskøn oplevelse også få en betydelig bedre vej. Langs Fjorden var der allerede en vej eller rettere to hjulspor, som tidligere var blevet benyttet som transportvej for mergel og klyne (tørv) til de omkringliggende gårde.

Anlæggelsen af en cyklesti havde også det formål at virke tiltrækkende på turisterne. En rutebilforbindelse mellem Ringkøbing og Søndervig var endnu ikke etableret.

Der var således god grund til for Turistforeningen for Ringkøbing og Omegn at tænke på at anlægge en cykle- og gangsti i det naturskønne område, men helt problemfri skulle opgaven ikke vise sig at være.

STIENS ANLÆGGELSE

Turistforeningen gik så i gang i marts 1918 med de nødvendige forberedelser. Amtsvejinspektøren foretog en besigtigelse og beregnede omkostningerne til at blive c. 1000 kr., hvilket skulle vise sig at være et stort fejlskøn. Den reelle pris blev på c. 37.000 kr.

Jorden, den skulle anlægges på, tilhørte 33 lodsejere, som alle først skulle spørges. Gårdene langs Fjorden har lange smalle parceller, som strækker sig ned til Fjorden.

Samtlige lodsejere blev indkaldt til et møde med Turistforeningens bestyrelse, hvor de fleste af dem var til stede. De stillede sig gennemgående velvillige overfor anlæggelsen af en cyklesti, dog var 6 af de tilstedeværende imod den, da de mente, at færdselen på stien ville virke forstyrrende på det frie badeliv, hvad bestyrelsen ikke rigtig kunne se. Men det var blufærdigheden, de tænkte på.

Turistforeningen forventede i 1919 at blive opfordret til at overtage den økonomiske side af stiens gennemførelse, hvilket den var villig til, mod at den kunne få ret til at opkræve bompenge, og at der blev givet turistforeningen frie hænder til opgavens gennemførelse. Turistforeningen meddelte byrådsudvalget, at de var parat til forhandlinger, så snart det måtte ønskes.

På et møde i november samme år mellem Turistforeningen og Ringkøbings byråds forskønnelsesudvalg angående en »Cykle- og Gangsti fra Gammel Sogns Mølle til

Tagrør klar til afhentning.

Søndervig langs Fjorden« vedtoges det at nedsætte et Forretningsudvalg for Cyklestien til Søndervig. Opgaven var at sørge for at erhverve det nødvendige jordareal, tilvejebringe pengene og tilrettelægge og udføre anlægget. Forretningsudvalget kom til at bestå af: Overbanemester H. J. Knudsen, sygehuslæge A. J. Fogh-Nielsen og redaktør N. F. Marcussen valgt af Forskønnelsesudvalget, samt bogtrykker Louis Rasmussen, købmand Peder Noes og landinspektør P. Ryge Hasselbalck valgt af Turistforeningen. Som formand for udvalget valgtes énstemmigt Peder Noes, som beklædte formandsposten, indtil arbejdet blev overdraget Turistforeningen 20 år senere. I udvalgets 20-årige levetid afgik to af medlemmerne ved døden og én flyttede fra byen, uden at nye indvalgtes, så i 1939 bestod udvalget kun af Louis Rasmussen, Peder Noes og P. Ryge Hasselbalck.

Det lykkedes ret hurtigt for udvalget at få udfærdiget en deklaration, som samtlige lodsejere underskrev d. 10. december 1919.

Deklarationen bestemte bl.a.:

»Vi underskrevne Ejere af de Jordlodder, der er beliggende fra Holmslands Bro langs Fjorden til Dæmningen ved Søndervig tillader herved, at der paa Ejendommens Tilliggende anlægges en Cykle- og Spaseresti (sic!) paa nedennævnte Betingelser:

1. At Deklarationen udstedes til Ringkøbing Kommune.

2. At Stiens Bredde ikke overstiger 6 Alen ...

3. At Stien saavidt muligt anlægges langs Fjordskrænten ovenfor denne, men med en saadan Beliggenhed, at man sikrer sig imod Oversvømmelser ...

4. At Stien skal være forbeholdt Cyklist og Fodgængere. Hunde maa ikke medtages...

5. At al Forulempelse af Sognets Beboere under disses Færdsel over og ved Stien og speciel under disses Badning i Fjorden er strængt forbudt og vil blive straffet efter Lovene.

Fugletårnet hvorfra der er udsigt over Sandene og de mange fugle i området.

6. At Færdsel udenfor Stiens Område uden Ejerens Tilladelse ikke er tilladt.

7. At der angaaende Punkterne 4, 5 og 6 anbringes Opslag ved begge Ender af Stien.

8. At Ringkøbing Kommune paatager sig fuld Erstatningspligt overfor de Skadelidte i Tilfælde af, at medbragte Hunde skulde skam- eller ihjelbide et eller flere af Lodsejernes Faar eller Lam ...

9. At der opstilles 2 à 3 Plankeværksdækninger til Brug for de af Holmslands Beboere der ønsker at bade i Fjorden, saaledes at Af- og Paaklædningen kan foretages ugenert af Færdslen.

10. At samtlige Lodsejere, samt disses Hustruer, Børn og Tyende til enhver Tid skal have Adgang til vederlagsfri Færdsel ad Stien ...

11. At Ændringer i Bestemmelserne ... kun kan ske med Samtykke af samtlige Lodsejere.

12. At Arbejdskørselen imod lige Tilbud fortrinvis tilbydes de af Lodsejerne som ønsker samme.

En Færdselsret som ovennævnte er vi og fremtidige Ejere af de paagældende Ejendomme pligtige at respektere og skal om fornødent taale, at nærværende Deklaration thinglæses paa Ejendommene som servitutstiftende...

Holmsland den 10. December 1919.
(Underskrifter)«

Så var lodsejernes pligter og rettigheder i orden, men Gammel Sogns Kirke skulle også give sit tilsagn om at afgive jord til stien. Både kirkeværgerne og provsten ville give sagen den varmeste anbefaling hos øverste myndighed.

28 ud af de 33 lodsejere skænkede jorden, mens de resterende 5 ønskede vederlag. De fik sammenlagt en erstatning på 1500 kr. Jørgen Johansen, Strandgården, Gammel Sogn fik langt den største erstatning – 500 kr. – da han havde langt det største jordstykke at afgive. Stien gik umiddelbart op til hans gård, og han var ny mand på gården.

Nu var nogle af vanskelighederne over-

Bomhuset stod forrest til højre i billedet. Vejen til højre går op til landevejen, mens cyklestien fortsætter lige ud.

stået, men de havde været så store, at forretningsudvalget til tider havde mistet troen på, at det skulle lykkes.

Forretningsudvalget gik nu i gang med at skaffe de nødvendige penge til stiens gennemførelse gennem indsamlinger, tilskud fra private og det offentlige samt afholdelse af en basar. Ringkøbing kommune bevilgede 6.000 kr. Ved de private indsamlinger indkom der 13.000 kr., nettoindtægten ved basaren var på godt 11.000 kr. Restbeløbet blev fremskaffet ved lån i bankerne mod udvalgets kaution. Udgifterne fordeltes således:

Erstatning for grund	1.500,00
Alm. arbejdsløb	11.467,60
Alm. arbejdskørsel	1.141,43
179 $\frac{1}{2}$ favn ler	11.301,00
Udspredning og jævning	3.500,00
58 favne grus – køb og kørsel	2.837,50
Harpning, hakning, spredning	3.700,00
Diverse udgifter	321,05
	<hr/>
	35.768,58

Hertil kommer trømling, forrentning af lån og skilte, så beløbet blev ca. 37.000 kr.

I foråret 1920 påbegyndtes arbejdet med anlæggelse af cyklestien, efter at landinspektør Hasselbalck og overbanemester Knudsen havde foretaget udstikning. Stien skulle anlægges med 4 cm ler og 4 cm grus i en bredde af 3 m. Arbejdsstyrken var 12 mand, og overbanemester Knudsen ville sørge for en tilsynsmand, som hver dag 2 à 3 timer ville lede stiens bygning.

Murer Sivertsen forærede stien en vej-tromle, som blev modtaget med tak. Det må stærkt formodes, at det er den tromle, som idag befinder sig på Strandgårdens jord. Tromlen er forsynet med træktøj i begge ender. Stængerne, som de 4 heste blev forspændt med, er væk nu. Tromlen er hugget ud af én stor granitsten, som er hulet på midten, for at gøre stien højest på midten. Den var for tung til at kunne vendes, så når der skulle tromles den anden vej, blev hestene spændt for igen på den anden side. Den bliver jævnlige brugt i dag.

Der blev udfærdiget regler for stiens administration, som skulle træde i kraft, når den var færdig. Såvel Ringkøbing kommune som Turistforeningen havde rettigheder og pligter. Kommunens pligter gik ud på at sørge for overholdelse af den deklaration, som lodsejerne havde underskrevet. Kommunen havde ret til at forlange kontingent for stiens benyttelse samt at kræve stien vedligeholdt på fuldt forsvarlig måde og at udvælge revisorer.

Turistforeningens pligt var ved bestyrelsen eller et dertil nedsat udvalg at administrere stien og til at holde den i god og forsvarlig stand, således at den kunne siges at være velegnet til cykelkørsel. Det var foreningens ret at administrere stien og beslutte, på hvilken måde indtægter til vedligeholdelsen skulle fremskaffes, f.eks. ved opkrævning af bompeng. Skulle nettoindtægten efter samtlige udgifter overstige 1.000 kr., skulle beløbet henlægges til en reservefond.

Opløsning af overenskomsten kunne ske både fra kommunens og Turistforeningens side. Såfremt Turistforeningen ønskede at ophæve samarbejdet, kunne det kun ske ved 4/5 flertal på en lovligt indvarslet generalforsamling, og det betød, at Turistforeningens rettigheder og pligter skulle overgå til kommunen. Skulle kommunen ønske at overtage stien, var der intet til hinder herfor, den skulle så overtage Turistforeningens rettigheder og pligter.

I sommeren 1921 var anlægsarbejdet tilendebragt, og stien kunne tages i brug.

Allerede i foråret 1922 begyndte det at knibe med at skaffe de nødvendige penge til stiens istandsættelse, efter at isen havde ødelagt den vinteren i forvejen. Overbarnemester Knudsen havde særskilt indsam-

let 130 kr. til stien. Desuden gav borgmester Jens M. Hammersøe 60 kr. og bogtrykker Rasmussen 50 kr. til samme formål. Redaktør Marcussen ville forsøge at skaffe frivillig arbejdskraft til istandsættelsen. Forretningsudvalget ansøgte i 1923 Ringkøbing byråd om 500 kr. til vedligeholdelse. Udvalget for nødhjælpsarbejde indstillede at yde 500 kr., som kun måtte bruges til vedligeholdelse og ikke til forrentning og afdrag. Der var langtfra enighed blandt byrådsmedlemmerne om bevillingen. Redaktør og senere borgmester Vilhelm Nielsen var imod, da han mente, at Ringkøbing kommune havde ydet tilstrækkeligt med tilskud til stien med de 6.000 kr. – i realiteten 7.000 kr., den allerede havde ydet, og at byrådet ikke kunne blive ved med at tage følgerne af private foretagender, der slog fejl. Stien havde allerede kostet tilstrækkeligt, og han havde ingen tro på, at den i længden kunne opretholdes. I det tog Vilhelm Nielsen ganske fejl! Købmand Ole Glistrup var også imod, af samme grund som Vilhelm Nielsen. Jørgen Jørgensens argument for at stemme for var, at stien havde en ideel beliggenhed, og at byens borgere følte sig trygge ved at benytte den, thi det var nu ved at være farligt at cykle ad Holmslandsvejen med den stærke biltrafik. H. Bech Nielsen fandt, at stien var til gavn for byen og til fremme for turismen, og at de penge, der blev givet ud her, kom igen. Marcussen mente, at stien burde have været anlagt af Ringkøbing og Holmslands kommuner i fællesskab, fordi den var af kommunal interesse. Udvalgets forslag vedtoges med 7 stemmer for og 2 imod, 1 undlod at stemme. De første penge til stiens vedligeholdelse var i hus.

BOMMANDEN

Fra de første tanker om cyklestien og senere, da stien var taget i brug, var det største problem at skaffe de nødvendige penge til renter og afdrag og vedligeholdelse. Jævnligt diskuterede man at opkræve betaling for at benytte stien.

I 1923 fik formanden Peder Noes den opgave at finde en egnet kontrollør. Det blev Laurids Bøndergaard, som fik hvervet med at opkræve bompeng og samtidig være med til at holde den i orden. Ansættelsesbrevet lød:

»Jeg underskrevne Laurids Bøndergaard, Øster Strandgade og medunderskrevne P. Noes paa Cyklestiens Vegne indgaar herved følgende Overenskomst:

Laurids Bøndergaard overtager Kontrollen med Færdselen paa Cyklestien i Tiden fra og med Paaske og indtil 1 Oktober saaledes at Bøndergaard kontrollerer hver Formiddag fra senest Kl. 10 og hver Eftermiddag og opkræver de fastsatte Færdselstakster.

Bøndergaard oppebærer herfor:

50 % ... af Indtægterne alle Hverdage for solgte Billetter.

20 % ... for Indtægterne alle Søn- og Helligdage samt af alle solgte Sæsonkort enten han eller Foreningen sælger disse.

Samtidig med Kontrollen forpligter Bøndergaard sig til at arbejde på Stien i den Tid som ikke er optaget af Billettering og Kontrol saaledes at Stien ... søges holdt i bedst mulig Stand.

Saaftremt Bøndergaard vier Stien sin særlige Interesse og lægge et godt Arbejde for at holde den, bevilges der ham 100 kr ... extra naar Sæsonen er forbi. Afgørelsen heraf er forbeholdt Bestyrelsen.

Ringkøbing 4.4.1925«. (Underskrifter).

Bommanden Laurids Bøndergaard. Ukendt år.

Laurids Bøndergaard, i daglig tale kaldet Laust, blev født på Holmsland i 1859 som søn af en landmand. Han ejede gården Bøndergaard lidt øst for Kloster. Foruden at drive gården kørte han mælketur. Gården solgte han i 1920 og flyttede med sin familie til Ringkøbing, hvor han købte ejendommen Øster Strandgade 17, og der boede han til sin død i 1941, 81 år gammel.

Det var kun i sommerhalvåret, at der skulle kontrolleres på cyklestien. Arbejdsdagen var fra kl. 10 formiddag. Laust cyklede hver dag fra Ringkøbing og ud til Bomhuset, da han ingen fridage havde i sæsonen. Cyklen blev parkeret bagved huset. Han cyklede sjældent derfra før ved solnedgang.

Bomhuset lå på cyklestien ca. 6½ km fra Ringkøbing og ca. 3 km fra Søndervig ved den vej, der fører op til landevejen. Billedet viser, hvor Bomhuset i sin tid stod.

Det var et meget lille træhus, Laust havde som opholdssted. Det var c. 1½ m² i grundareal. Højden var, så en voksen mand kunne stå oprejst i det. To små vinduer på 10 x 10 cm mod øst og mod vest gjorde det muligt for ham at holde øje med trafikken inde fra huset. Inventaret bestod af et fast bord og en stol. Bomhuset var placeret på en bro over et vandløb, der løb på tværs af cyklestien. I dag er vandløbet næsten tilgroet, men kan dog anes. I sin tid var det c. 1 m bredt. Der var muligvis også et skilt: »BOM STOP«. Stien ind-snævrede, og der stod så Bommanden og opkrævede bompengge af trafikanterne. Der var ingen bom tværs over stien. Bommanden var klædt i mørkt tøj med kasket på hovedet og træsko på fødderne og havde ofte en tændt pipe i munden.

Forretningsudvalget fastsatte billetterne til 15 øre for børn og 25 øre for voksne tur-retur. Et sæsonkort kostede 1 kr. for børn og 2 kr. for voksne. Desuden var der mulighed for at købe et familiekort til 8 kr. Sæsonkortene kunne også købes hos Turistforeningen. Trafikanterne fik udleveret datostemplede billetter, som blev stemplet derhjemme af Bommanden af-tenen før, af og til hjulpet af et barnebarn. Slap de stemplede billetter op, havde Laust ustemplede billetter samt datostemplet med i lommen. Bommanden afregnede én gang om ugen med Turistforeningen. Foruden at opkræve bompengge bestod hans arbejde i at skuffe og lappe stien.

På en almindelig september-søndag i 1921 passerede 600 cyklister iflg. en optælling foretaget af spejderne.

Lodsejerne, deres familier og tyende

kunne færdes frit på stien, hvilket især børnene havde stor fornøjelse af, de skulle jo ikke betale for at færdes der. For nogle, især børn og ganske unge mennesker, var det lidt af en sport at forsøge at slippe for at betale bompengge, som for en del af dem var et stort beløb.

Flere Ringkøbing-borgere har fortalt mig, hvordan de bar sig ad med at undgå at betale. Et par helt unge mennesker skulle en dag en tur til Søndervig ad cyklestien. Den ene af dem havde et gevaldigt snakketøj, og han snakkede så længe med Bommanden, at han helt glemte at opkræve de 15 øre, det kostede. Andre prøvede at liste forbi bomhuset, når de mente, at han tog sig en lille lur. Men den gik ikke hver gang. Når man kom fra Ringkøbing og kørte på stien mod Søndervig, var der en lille bakke før Bomhuset. Og fulgte man et par hjulspor, kom man ind i marken bag om Bomhuset og så igen ud på stien efter Bomhuset. Over vandløbet var der lagt et par brædder, som de kunne færdes på. Når så Laust så nogle forsvinde den vej, stod han på den anden side og snuppede dem. Han var meget nidkær i sit arbejde og gik ikke af vejen for at anråbe trafikanterne, men han fik jo også procenter. En familie fra Ringkøbing var en dag på vej hjem fra Søndervig faldet i snak med Bøndergaard, da en flok unge piger kom cyklende forbi uden at stoppe op for at vise deres billetter. Selv om han vidste, at de havde billetter, udbød han lidt harm: »A vil respekteres!«. En sætning som moderen i familien brugte jævnligt sidenhen.

I en sølvbryllupssang fra begyndelsen af 1940'erne skrevet af børnene mindes de i et af versene »ham, der skulle have mønt« – Bommanden. Alle historier er fortalt mig i 1992-93, mere end 50 år efter at man var

Bommanden Laurids Bøndergaard ved Bomhuset. De unge mennesker er Astrid Dueholm, ... Fomsgaard (der læner sig til skiltet med »BOM STOP«) og Gunner Fomsgaard. O. 1930.

holdt op med at opkræve bompenge. Bommanden er åbenbart gået hen og blevet en institution, som har gjort et uudsletteligt indtryk på mange af os, der var børn eller unge dengang.

I vinterhalvåret gik Laust til hænde i sin søns vognmandsforretning. I de sidste år af hans liv kneb det for ham at tage cykelturen til Bomhuset, når det stormede, og så påtog sønnesønnen Arne Bøndergaard sig hvervet med opkrævning af bompenge. Sådanne dage var der ikke mange trafikanter på stien, så dagen kunne godt føles lidt lang.

Opkrævningen af bompenge stoppede i 1939 eller 1940, og Laurids Bøndergaard bestred hvervet som bommand lige til det sidste.

CYKLESTIENS FORLÆNGELSE

Cyklestien mandede og munder stadig ud i landevejen Ringkøbing-Søndervig, så cyklister, der skulle helt til Søndervig, måtte og må stadig krydse landevejen og cykle de sidste par kilometer ad vejen. Fru Gravesen, Søndervig Badhotel tilbød i 1933 Turistforeningen et stykke af grunden langs sydsiden af vejdæmningen, hvilket Turistforeningen tog imod med tak.

Turistforeningen havde ikke pengene til forlængelsen og besluttede så at afholde en basar samme efterår. Basarens overskud blev c. 5.000 kr., men det var langt fra nok. Det ville koste 17.000 kr. at anlægge stien på landevejens sydside og 8.300 på nord-siden. Udvidelse af vejdæmningen ville koste c. 40.000 kr., hvortil man forventede halvdelen fra staten. Når Turistforeningen

bidrog med 5.400 kr. blev sognerådets udgifter på c. 14.600 kr., men denne plan syntes sognerådet ikke at ville gå med til.

Spørgsmålet søgtes løst i 1934 ved at få fremmet et påtænkt vejprojekt med en cementvej med cyklesti langs Fjorden. Stien skulle fortsætte over dæmningen. Jens Holm og Louis Rasmussen så helst den daværende landevej rettet ud og cyklestien bevaret som før og videreført over dæmningen. Redaktør Vilhelm Nielsen påtog sig at rette henvendelse til FDM om evt. bistand til at gennemføre en ny vej med cyklesti langs Fjorden.

Arbejdet blev stillet i bero i 1935, men motororganisationerne interesserede sig for planen om den nye vej. Holmslands sogneråd syntes ikke interesseret i at forlænge stien helt til Søndervig. Konsul Glistrup, Ringkøbing lagde et godt ord ind for forlængelsen af stien, men i 1936 havde Turistforeningen stadig ikke midler til stien. Det lykkedes heller aldrig, selv om det ville have været en fordel for cyklisterne også i dag, hvor de må cykle på en meget smal asfaltstribe. Med den stærke biltrafik kan det være faretruende.

CYKLESTIENS VEDLIGEHOLDELSE OG TILHØRSFORHOLD

Foruden den naturlige slidage på stien var isen med til at ødelægge den, og før slusen i Hvide Sande blev bygget i 1931, kunne der forekomme oversvømmelser.

Lodsejerne var af og til slemme til at pløje stien for nær, og i enkelte tilfælde at pløje på tværs af den. Turistforeningen mindede dem gentagne gange om, at det ikke var tilladt iflg. deklarationens pkt. 4. Desuden blev der af og til kørt med vogne på den. Alt sammen noget, der gjorde den svær at holde og kostede mange penge.

I sommeren 1945 var skaderne særligt store, da den tyske besættelsesmagt havde beskadiget stien ved kørsel med motorkøretøjer. Istandsættelse var en nødvendighed, og tilvejebringelse af de nødvendige penge blev hvert forår drøftet på Turistforeningens møder.

Som tidligere omtalt ydede Ringkøbing kommune i 1923 500 kr. til vedligeholdelsen, og nogle private midler blev foræret til formålet. Ringkøbing kommune sørgede i enkelte tilfælde for at betale arbejdskraften.

Fra slutningen af 30'erne og frem til 1945 påtog hotelejer Olofsson, Søndervig Badehotel og Hotel Ringkøbing, at forestå den nødtørftige istandsættelse og opsætning af skilte. Pengene blev taget af cyklistifonden og af basarpengene.

Et entreprenørfirma udførte fra 1946 og flere år fremover de nødvendige reparationer mod behørig betaling. Ringkøbing kommune gav et år et læs myremalm til spredning på stien, og Holmslands kommune bevilgede et andet år 500 kr.

I slutningen af 1940'erne var cyklestiens pengekasse ved at være tom, men Turistforeningen mente dog, at stien skulle bevares, selvom man nu havde fået en fortrinlig forbindelse til Søndervig med den brede, brolagte vej, der nu blev flittigt benyttet af cyklisterne. Der var flere grunde til, at man ønskede at bevare cyklestien, og det var af hensyn til de ældre cyklister og børnene, der cyklede til havet, og bilitsterne, som følte ængstelse ved at køre i den store flod af cyklister, samt den enestående naturoplevelse, hvad enten man kørte mod øst eller vest.

Adskillige gange udtrykte Turistforeningen ønske om, at det offentlige ville overtage stien, da det økonomisk blev

Cyklestiens tromle står på Strandgårdens jord.

mere og mere uoverskueligt for foreningen. Men først i 1971 overtog Holmslands kommune cyklestien som offentlig sti for en 5-årig forsøgsperiode, for i 1976 at overtage den som varig offentlig sti. Og sådan er det i dag, hvor det er Holmsland kommune, der har det fulde ansvar for stien, efter at Turistforeningen havde haft det i 50 år.

Cyklestien endte som Turistforeningens store smertensbarn, men var dog til stor glæde for mange af os, som var børn og unge i 30'erne og 40'erne. Vi mindes de mange gange, vi tog turen til Søndervig ad Fjordstien, som en dejlig oplevelse.

Nu afdøde pastor Ejnar Fledelius, Ringsted, søn af sognepræst Chr. Fledelius, Ringkøbing, skrev en sang til sit 50-års skolejubilæum, hvori han spurgte, om mange af de ting, han huskede fra sin tid i Ringkøbing, stadig eksisterede, deriblandt cyklestien. Han skrev: »hvad med vor elskede cyklesti, som førte fjordlangs i gamle dage?«. Jo, den var der endnu, da

han besøgte byen i anledning af sit skolejubilæum.

Der var også andre, der havde glæde af den, bl.a. en sygeplejerske, som på et tidspunkt havde to dårlige patienter, én i Søndervig og én i Gl. Sogn, som skulle tilses jævnligt. Hun har udtalt, hvor dejligt det var, at der var en cyklesti, for så gjorde det ikke så meget, hvis øjnene »faldt i«.

En pensioneret lærer fra Ringkøbing observerede for en halv snes år siden en tysk turistbus, som satte turister af ved parkeringspladsen ved Søndervig. De begav sig ud på en spadseretur ad stien helt til Gl. Sogns mølle, eller rettere hvor den stod. En lille bil kørte også den vej og satte drikkevarer af i små depoter ved stien, så turisterne havde noget at læske sig med på turen. Bagefter kørte den så turen igen for at samle tomme flasker op. Han har iagttaget noget lignende flere gange.

Rigtig mange har haft og har stadig stor glæde af den sti, som Turistforeningen

gjorde et stort arbejde for at bevare, selvom den voldte store kvaler.

FORRETNINGSUDVALGETS OPHÆVELSE

Turistforeningen sendte i sommeren 1939 en skrivelse til formanden for Forretningsudvalget for Cyklestien til Søndervig, Peder Noes, hvori den anmodede om at få overladt samtlige papirer og regnskaber vedrørende cyklestien, bl.a. for at få adkomstforholdene til stiens jord endelig fastslået.

Ved et møde var købmand Peder Noes, landinspektør P. Ryge Hasselbalck og bogtrykker Louis Rasmussen til stede. Læge Fogh-Nielsen og redaktør N. F. Marcussen var døde, og overbanemester Knudsen forlængst flyttet fra byen. Forretningsudvalget besluttede at ophæve sin virksomhed, da stien nu var gældfri, og der yderligere var en formue på 2.105,32 kr. Samtidig fralagde forretningsudvalget sig ethvert ansvar for formuens videre anvendelse. Samtlige papirer, regnskaber, kassebeholdning og videre administration blev overdraget til Turistforeningens formand Louis Rasmussen.

Det var nu henvend 20 år siden, at lodsjerne havde underskrevet deklARATIONEN, hvor de afgav jord til cyklestien, men forholdet var endnu ikke tinglyst. Det skulle Ringkøbing kommune sørge for og betale for. Turistforeningen havde flere gange i årenes løb drøftet at få adkomstpapirerne bragt i orden, men uden resultat. OriginaldeklARATIONEN var på en eller anden måde bortkommet, hvilket dermed umuliggjorde en tinglysning, som ors. P. Grove havde lovet at sørge for vederlagsfrit. I 1939 var Grove død. Forretningsudvalget efterlyste i 1937 deklARATIONEN både hos

Groves eftf. og på kommunekontoret, men den fandtes ikke noget af stederne. Da det i 1939 var 20 år siden, at deklARATIONEN blev udfærdiget og underskrevet af samtlige lodsejere, kunne reglen »om at vinde hævd« tages i brug, og dermed ansås en tinglysning for unødvendig. Cyklestien er stadig ikke tinglyst.

BASARER

Når Turistforeningen manglede penge, først til anlæggelse af stien, senere til forlængelse af den og til vedligeholdelse, kom det ofte på tale at afholde en basar. Der blev ialt afholdt tre basarer til fordel for cyklestien, i 1921, 1924 og 1933, men det er kun fra basaren i 1921, at der findes papirer med en nøjagtig beskrivelse af forberedelserne.

Basaren blev afholdt på Hotel Ringkøbing, hvor hele hotellet blev inddraget til formålet. Den blev afholdt i begyndelsen af april og varede i tre dage.

Forretningsudvalget tog initiativet til at nedsætte en basarkomité, der skulle varetage alle opgaver forbundet med basar og revy. Peder Noes blev enstemmigt valgt til formand. Basarkomiteen bestod af 23 mænd, hvoraf langt de fleste var selvstændige erhvervsdrivende i Ringkøbing. Borgmesterinde Hammersøe var eneste kvinde.

Formålet med basaren var helt og holdent at skaffe penge til cyklestiens anlæggelse. Forretningsudvalget blev bestyrelsesudvalg, der skulle censurere fremkomne udkast, idéer, forslag o.s.v. Der var tale om kvinder i arrangementet, men den eneste kvinde, man ønskede skulle være med, var fru Hammersøe. Hun dannede en komité af damer, der skulle indsamle gevinster til en tombola.

Flere udvalg blev nedsat. Et tombo-

laudvalg med Valdemar Lange som formand; dets opgave var at planlægge den tekniske side af tombolaen, sørge for rekvizitter, tryksager, registrering, indkøb af gevinster, etc. En indsamlingskomité med Jens Holmsom formand skulle forestå indsamlinger hos byens forretningsfolk og næringsdrivende. En »rigtig kro« med Alfred Christensen som »krofar« og unge damer som opvarter skulle der også være, samt en roulette, hvor der kunne spilles om penge, f.eks. 24 x 25 øre = 6 kr. ind og 3 kr. ud i gevinst. Et museums- og raritetskabinet. Et karikaturgalleri med lokale godartede karikaturersom tilskærer Palm, Niels Thomsen og Peder Noes stod for. En »elektrisk attraktion«, f.eks. en skål vand med en vedlagt mønt; denne skål vand skulle elektrificeres, når man forsøgte at

tage mønten op; Aage Hansen ville anstille forsøget. Der skulle også indrettes en kaffe/the/kage-restaurant med Niels Thomsen som formand hjulpet af Ejnar Noes.

Børnene var der også tænkt på med indretning af en attraktion a la fiskedam. Musikken skulle bestå af et balalaika orkester med 6 mand fra basarkomitéen.

Der skulle opføres en Ringkøbing-revy, hvor et af numrene var »Da cyklestien blev beregnet til at koste 1.000 kr.« Alle Forretningsudvalgets 6 medlemmer skulle ind på scenen på en dekoration forestillende en 6-sadlet cykel, og som baggrund havde de udsigt til begge badehoteller og klitterne. Brdr. Hindø påtog sig at fremstille dekorationerne. Til lejligheden var skrevet en prolog, hvoraf et par vers lyder:

»Her ser De Cyklestien, som til Vesterhavet gaar,
Nu er den fiks og færdig, tromlet baade jævn og haard,
Her findes ingen Bakker, og for Huller er den fri,
Og Stien gaar den lige Vej herfra til Søndervi',
Her er man fri for Landevejens mange Krumninger og Sving.
Her faar de ej punkteret Deres dyre Cyklering.
Og Køer og Lastens Biler træffer her De ikke paa.
Og de, der ej kan cykle, kan paa Stien rolig gaa.

Nu har vi Cyklestien, ja, men tænk Dem hvor fatalt,
Endnu staar der en lille Post, som ikke er betalt,
De penge sku' vi gerne tjene ind ved vor Basar,
Derfor vi be'r Dem, glem at Tidens Løsen hedder: »Spar«,
Her kan De godt la' Mønten rulle, her er chance for Gevinst.
I Tombolaen faar De nok et Orgel – allermindst,
Og ind' i Kroen faar De baade Øl og Sjus og Vin,
Hvis ikke De forinden over Værten dør af Grin«.

Gl. Sogn kirke ligger øverst på strandvolden. Sådan så fotografen den fra cyklestien i 1931. (Grimstrup Foto).

Tombolgevinster: Hovedgevinsten var en grund ved stien nær Søndervig, en flyvetur var 2. gevinst. Fru Gravesen, Søndervig gav nogle gevinster i form af 8 dages fuld pension på Søndervig Badehotel.

Entréafgiften var 1 kr. for voksne, 50 øre for børn, partoutkort til alle dage 2 kr. for voksne og 1 kr. for børn.

Kontrollen og billetteringen foregik ved afstempling med et lille stempel på hånden for hvert mandligt medlem, ny farve hver aften, mens damerne fik udleveret almindelige billetter. Der var kønsforskel dengang!

Basaren blev et stort tilløbsstykke. Der var stuvende fulde huse hver aften. Især revyen var det helt store trækplaster. Ringkøbingborgerne mindes stadig de festlige dage, som basarerne var årsag til. At det

var en stor succes afspejles i overskuddet, som blev på godt 11.000 kr., hvilket var en betydelig hjælp til anlægsudgifterne, som beløb sig til mere end 37.000 kr.

CYKLESTIEN ANNO 1993

Lad os se nærmere på, hvordan cyklestien ser ud i dag og hvilke forandringer, der er sket siden dens anlæggelse i 1921.

Vi starter ved lyskrydset i Søndervig. For at komme til stien til Ringkøbing følger vi vejen over dæmningen og videre ad landevejen. Efter et par kilometer viser et skilt på højre hånd til Ringkøbingstien. Ved indkørslen til stien er parkeringsplads og rasteplads. Ved stiens begyndelse er et skilt med »Al uvedkommende motorkørsel og knallertkørsel forbudt«. Stien er i dag anlagt som en

Gl. Sogn mølle fotograferet fra cyklestien i 1931. I baggrunden Ringkøbing. (Grimstrup Foto).

grussti, og enkelte steder er der en græs-rabat i midten.

Flere steder ved Fjorden finder rørskår sted. Rørene bruges til tækning. Lidt længere fremme er der en lille plantage med forskellige træer, som muligvis er plantet ved stiens anlæggelse.

For en 3-4 år siden lod Ringkøbing Amtskommune opføre et fugletårn på fjordsiden af stien. Et skilt gør opmærksom på, at al færdsel i og omkring tårnet er på eget ansvar. Oppe i tårnet er der en storslået udsigt over Sandene, en lavvandet vig af Fjorden, og over store dele af Søndervig. Sandene er et vigtigt yngle- og rasteområde for mange fugle. I 1980 foretog Ornitologisk Forening en undersøgelse af, hvilke fugle der kunne ses i området. Der er observeret 7 forskellige arter af ænder, hvor hvinanden er den hyppigste. Mange andre arter er også set, såsom musvåger,

dværgfalk, ryler og sanglærke. Sjældnere fugle som rovterne, hærfugl, vandrefalk og trane ses kun i enkelte tilfælde.

2-3 km længere fremme på venstre side er en af de pumpestationer, som via en kanal er med til at afvande markerne der omkring. Vandet føres ud i Fjorden. Landmændene fik derved forvandlet deres jord fra et vådområde til frugtbar mark. Tidligere var området meget fugtigt om sommeren og kunne kun bruges til græsning. I vintertiden var det ofte oversvømmet, og når det frøs til, løb børnene på skøjter der.

En kilometer længere fremme kommer vi til den vej, der fører til Ringkøbing-Søndervig landevejen, og på hjørnet af stien kan der ses et cementfundament, som muligvis er resterne af Bomhuset. Det stod i hvert tilfælde her. Herfra er udsigt til Bagges dæmning bygget i 1865.

Langs Fjorden ligger flere både fortøjet.

KFUM-spejdernes barakker.

De fleste af dem tilhører lodsejerne langs stien. Bådene benyttes af fritidsfiskerne, der især fanger flyndere (skrubber). Der foregår jagt langs Fjorden, mest andejagt. Jagtretten tilhører lodsejerne, mens fiske-riet er frit.

En tur ad stien giver gode muligheder for at nyde den flotte udsigt over Fjorden, uanset om den ligger blank hen eller den i blæsevej er iklædt »skjortezærmer«, d.v.s. med små skumtoppe på bølgerne. Nr. Lyngvig fyr rager op over klitrækken, der danner baggrund for udsigten. På nordsiden af stien kan man se flere af de gamle, grundmurede rødstensgårde med stråtag, som er karakteristiske for egnen.

Et par km før cyklestien munder ud i den gamle landevej, ses den tromle, som igennem mange år blev benyttet til at tromle cyklestien. Den ligger på jord tilhørende Strandgården, som ses på venstre side lige efter den »plantage«, man straks efter kommer til. Turisterne er velkomne til at slå sig ned på plænen i »plantagen«, men et skilt fortæller, at overnatning ikke må finde sted.

Cyklestien munder ud i den gamle landevej lige vest for Gl. Sogn kirke. Straks efter kommer vi til kirken, der ligger på toppen af en gammel strandvold. Kirken har stået færdig omkring år 1170. Den nære beliggenhed ved vandet skyldes sikkert, at klitboerne, før de fik deres egne kirker, sejlede til Holmsland for at gå i kirke. Ved restaureringen i 1967-71 blev kalkmalerierne, der nu kan ses i kirken, afdækket.

Længere fremme til venstre for stien ses et par barakker, som tilhører KFUM-spejderne i Ringkøbing. Ud mod stien var der tidligere rester af strandvolden, men jorden skulle tyskerne bruge til et par bunkers, som de havde bygget ved Vesterkær i Ringkøbing. Jorden blev kørt dertil på tipvogne, men sporene er for længst væk. Spejderhytterne er anbragt på det område, hvorfra jorden er fjernet. Den store hytte er en tidligere tyskerbarak. Den blev flyttet fra Røgind øst for Ringkøbing til sin nuværende plads i 1947-48. Den lille hytte er en tidligere husvildebarak, som har stået ved Kongevejen i Ringkøbing. Den benyttes i dag som sovesal. Begge har spejderne fået foræret.

Beplantningen i området er udført af Anders Grimstrup, tidligere spejderfører for KFUM-spejderne i Ringkøbing. Han cyklede rundt i omegnen og fandt små buske, som han gravede op og plantede i Gl. Sogn.

Længere fremme på den anden side af vejen ligger resterne af Gl. Sogns mølle, som blev revet ned i 1949. Flere forsøgte at redde den, da de syntes, at den var bevaringsværdig og prøvede at skaffe de nødvendige midler dertil, men forgæves. Interessen var der, men ikke pengene.

Folkedanseren Ragna Tang i Sønderby på Holmsland har fortalt mig følgende: Hun underviste både i gymnastik og folkedans i Ringkøbing og cyklede selvfølgelig frem og tilbage. Gl. Sogns mølle kastede hun altid et blik på for at se vindretningen. En dag på vej hjem fra Ringkøbing cyklede hun over Vonåbroen og kiggede som sædvanligt efter møllen – den var væk. Møllen kunne i dag have stået som et smukt vartegn for cyklestien.

Det sidste stykke indtil Vonåbroen følger stien Jagtvej.

I dag benyttes den nu 75 år gamle cyklesti flittigt af både cyklister og gående. Stien er velegnet til både motions- og fornyelsesstur, men til egentlig cyklesport er den mindre god.

PS: Det er bevidst, at jeg bruger stavemåden »cyklesti« og ikke »cykelsti«. Det er den stavemåde, som er brugt i de papirer, jeg har læst.

KILDER OG LITTERATUR:

Bennedsen, Bernhard: En vestjysk by. Ringkøbing 1978.

Beyerholm, Jørgen: Dansk Bicycle Club's Historie 1881-1941.

Cykelguide – Danmark rundt på cykel.

Cyklister – Dansk Cyklist Forbunds medlemsblad. Ringkøbing Amts Dagblad 1923, 1992 og 12.2.1993.

Rasmussen, A. Hjort (red.): Holmslands og Klittens historie 1-2, Ringkøbing 1974, 1981.

Jørgensen, Jørgen: Ringkøbing, Holmsland og Klitten. Ringkøbing 1957.

Nielsen, Carl Lindberg: Ringkøbing Købstads Historie. Ringkøbing 1943-64.

Smith, Johannes: Nede og bade ved Ringkøbing. Styret – cykle- og autoindustriforeningens fagblad 1918.

Synspunkt vedr. anlæggelse af cyklestier, cyklestriber og gangstier. 1938.

SIF: Søndervig Badehotel 1884-1934.

Forhandlingsprotokol for Forretningsudvalget for Cyklestien til Søndervig.

Mødeprotokol for Turistforeningen for Ringkøbing og Omegn.

Beskikkelsesbrev for politibetjent O. P. M. Petersen.

Tak til:

Arne Bøndergaard for oplysninger om bommanden, Egon Heldgaard, Ringkøbing lokalhistoriske Arkiv, Ringkøbing Amtskommunes Teknik- og Miljøforvaltning, Holmslands tekniske forvaltning, Ornitologisk Forening og alle andre, der har hjulpet med oplysninger.

Rigmor Tandskov Kryger
1985-91 studeret
europæisk etnologi
ved Københavns Universitet
Født 1928 i Ringkøbing
Zoffmannsvej 15
4600 Køge

Ligsynsmænd

Af Johs. E. Sønderby

Et af de mere specielle og ikke videre attraktive borgerlige ombud, man førhen kunne blive udpeget til, var at være *ligsynsmand*.

Ifølge lov om ligsyn skulle ethvert sogn på landet have to officielt udnævnte ligsynsmænd, der, hvis en afdøds nærmeste familie eller evt. værge ønskede det, skulle syne afdøde og udstede dødsattest.

Ligsynsmandshvervet blev indført af Frederik d. 6. Den 13. januar 1832 kundgjorde han følgende til at hindre det mulige tilfælde af skindødes begravelser m.m.:

»§ 1. Intet Lig må jordes, førend det med behørig Attest er godtgjort, at sikre utvivlsomme Tegn på Døden have viist sig ...

§ 2 ... Til at udføre sådanne Forretninger bliver fornemmelig Skolelærere, Sognefogeder og Fattigforstandere at udnævne, men Øvrigheden kan også udnævne andre paalidelige Mænd, som dertil ere at formaee«.

Som hjælp for ligsynsmændene, der skulle udpeges af politimesteren og udnævnes af amtmanden, blev der udarbejdet en omfattende vejledning eller anvisning.

Medvirkende til lovens tilblivelse lå en heftig debat om, at skindøde i nogle tilfælde skulle være blevet begravet. Afsløringen af, at nogle gravrøvere på Assistens kirkegård under deres røvertogter skulle have stødt på lig, som havde rejst sig efter

plyndringerne, gav næring til rygterne. Hvem husker ikke den store mediebegivenhed fra 1953, hvor retsstatsmanden dr. Viggo Starcke under verdenspressens bevågenhed åbnede sin oldemors tantes grav for at få bekræftet eller afkræftet, om hun (Giertrud Birgitte Bodenhoff – en af Københavns rigeste enker), som historien netop fortalte, havde rejst sig op i kisten og tryglet gravrøverne om nåde og barmhjerlighed, men i stedet brutalt blev slået ned med en spade efter at have fået alle sine smykker fjernet.

Min specielle interesse for ligsynsmandssagen kommer af, at min far, Marius Sønderby, Pederstoft i Idom i 1928 blev udpeget til at være den ene af Idom sogns to ligsynsmænd. Det var ganske vist ikke meget, han fortalte om arbejdet, men ud fra den smule, der engang imellem faldt af, når snakken gik under roehakningen eller kartoffeloptagningen, og ud fra de efterladte attester og vejledninger, har jeg prøvet at samle lidt om det, nogle nok vil kalde et ret så makabert job, men som jo bare var en del af dagligdagen og kulturen på en egn, hvor man var vant til at klare sig selv og uden indblanding af øvrigheden at tage vare på hverdagens begivenheder.

Ligsynsloven var blevet underkastet nogle få ændringer i 1875, bl.a. blev der

Marius Sønderby, født 1898 i Gjellerup ved Herning. Havde »Peders-toft« i Idom fra 1921 til han døde i 1965. Var kortvarigt medlem af sognerådet, brand- og snefoged og bestyrelsesmedlem/formand for Idom Hestbjerg brugsforening.

på grund af smittefaren indført den passus, at det var forbudt at bruge skolelærere til hvervet, og at ingen mod sin vilje kunne pålægges at være ligsynsmand.

Vejledningen af 1832 forblev uændret, og med den i hånden skulle ligsynsmændene, forinden de måtte underskrive dødsattesten, sikre sig, at følgende tegn var til stede:

- a) Er der dødsstivhed?
- b) Er der ligpletter?
- c) Er der liglugt tilstede?
- d) Er der grønfarvning af underlivet?
- e) Er der tegn på videre fremskreden forrådnelse?

Af disse punkter skulle i det mindste de fire første være til stede.

Ligsynet måtte først foretages tidligst 3 dage efter dødens indtræden. Ved dødfødte børn, selvmord, mistanke om drab, eller ved alvorlige epidemiske sygdomme skulle øvrigheden underrettes, inden ligsynsattest måtte udstedes.

Attesterne skulle rekvireres og afleveres hos den stedlige sognepræst.

For at understrege alvoren i arbejdet indeholder vejledningens punkt 8 et afsnit, der med en løftet pegefinger henviser til lov om ligsyn § 7, hvori det bl.a. hedder: »Overtrædelse af denne Lov straffes med Fængsel eller Bøder, forsaavidt Gjærningen

ikke efter sin Beskaffenhed maatte medføre større Straf ...« For arbejdet skulle der i 1872 erlægges 1 rigsdaler til deling mellem ligsynsmændene.

At de tog deres arbejde seriøst, bekræfter Villy Abrahamson, Søvsøvej 15, Dautbjerg. Engang måtte hans bedstefar, der var ligsynsmand i 30'erne, vente på døds-tegnene og vende tilbage dagen efter for at syne et lig endnu en gang.

Foruden at hindre begravelse af skindøde havde legalt ligsyn også betydning for statistikken over dødsårsagerne. Det siger sig selv, at denne statistik måtte aflæses med nogen usikkerhed. Hvordan skulle lægmænd kunne bedømme årsagen til et pludseligt dødsfald? Sygdomme som kræft, tuberkulose og andre lignende lidelser blev almindeligvis nævnt under fællesbetegnelsen: *tæring*. Eksemplet herunder i dødsattest over Ane Andersdatter af Sneftrup bruger da netop også benævnelsen: *En hentærende sygdom*. Var det et kortvarigt sygdomsforløb hed det: *Galopperende tæring*.

I årenes løb har der adskillige gange været stillet forslag om, at alle ligsyn skulle foretages af læger. Det blev naturligvis bakked kraftigt op af Den alm. Danske Lægeforening, men også Den danske Præsteforening stod bag forslaget. I Kaj Munks skuespil *Ordet* fra 1925 er en af slutreplikkerne: »Ligsynsmandsinstitutionen skal afskaffes«. Det var sikkert ikke en tilfældigt anbragt replik, men et lille hip til den standende debat.

K. F. L. Nielsen skriver i 1922 om Gjellerup sogn: »I sognet findes som i andre landkommuner en del kommunale og andre »Mænd«. Vandsynsmænd, brandsynsmænd m.fl. beholder vi formodentlig endnu i mange år, derimod håber jeg, at den skik, at man har et par mænd til

Dødsattest, udstedt af Ligsynsmænd.

Fulde Navn: *Ane Anders Datter*
 Alder (o: fulgte Aar; for Børn under 1 Aar: Maanedet eller Uger). *58*
 Ugift; gift; Enkemand; Enke: *Gift*
 Egen eller Forældres Stilling og Næringsvei: *Husmands Kone*
 Bopæl: *Snestrup Sogn, Ørre* By: *Snestrup*
 Dødssted: *Snestrup*
 Dødsdag: *14 Februar 1886*
 Formodet Dødsarsag: *en kventrende Sygdom.*

Svar paa Spørgsmaal med Hensyn til Dødsstegnene:

- 1) Er der Liglugt tilstede? *Ja*
- 2) Er der Dødsstuge? *Nej*
- 3) Ere Dinene brune? *Ja*
- 4) Er der Ligpletter? *Ja*
- 5) Er der grøn Farvning af Underlivet? *Ja*
- 6) Er der Ægn paa videre fremstreden Forraadnelse? *Nej*

Snestrup den *19 Februar* 1886

Undertegnede, erklære hermed at vi
 selv have synet Liget af Ane Anders Datter
 og fundet sikre og utvilsomme tegn paa
 virkelig Død tilstede nemlig: Liglugt,
 brustne Øjne, Ligpletter, og grøn
 Farvning af Underlivet,
Livindt Christensen *Kristen Sørensen*

Ligsynsmand.

Ligsynsmand.

veid om.

Nr. m. Det bemærkes, at Stilleken skal fætte med en frisklig Gullæring faldende; Undertegnede erklære hermed, at vi selv have synet Liget af N. N. og fundet sikre og utvilsomme tegn paa virkelig Død tilstede, nemlig:

Dødsattest over Ane Andersdatter, død i Snestrup i Ørre sogn 14. februar 1886. (Herning lokalhistoriske Arkiv)

at gå rundt og syne de døde, snart selv må afgå ved døden og ligsynet overlades til lægerne«.

Ser man på statistikken over, hvor i landet man mest brugte ligsynsmænd, viser det sig, at i 1920 foretoges i de sjællandske

landdistrikter 97% af ligsynene af læger, i de fynske amter 86%, hvorimod det i Thisted og Ringkøbing amter kun var 59%, der blev udført af læger.

Hvor mange lig min far har været med til at syne, har jeg ikke tal på. Han snakkede som sagt ikke meget om det, og han var fuldt ud klar over den tavshedspligt, der var knyttet til hvervet.

Agnethe Markvorsen, Karby på Mors fortæller, at hendes far, møller Otto Kristensen, Øster Jølby var ligsynsmand i 30'erne, og at hun og hendes søskende var flove eller forlegne ved faderens arbejde. De følte sig blandt kammerater lidt som »rakkerens børn«. Det sidste lig, min far var med til at syne, var engang i første halvdel af 40'erne. En varm augustdag måtte han og hans kollega forlade det travle høstarbejde, trække i det pæne sorte tøj og så af sted hen for at syne en gammel bedstemor, der lå lig i et lille kammer på under 6 m². Det har nok ikke taget ret lang tid at konstatere, at alle dødsmærker var til stede.

Signe Madsen, Hundsballevej 5, Holstebro kan huske, at på Resen alderdomshjem, hvor hendes forældre var forstandere, brugte man ligsynsmænd i 1951-52, men ikke senere end 1955.

Jeg har ved gennemgang af Idom sognerådsprotokol forsøgt at finde ud af, om min

far på et eller andet tidspunkt har bedt om afløsning eller ønskede at holde op med arbejdet. Det står der intet om. Skikken er lige så stille gledet ud. Så formelt var han ligsynsmand, til han døde i marts 1965.

Mig bekendt har lægmandsligsyn været tilladt på skibe og på visse udsteder på Grønland og Færøerne, indtil det ved lov af 26. maj 1976 blev endeligt fastlagt, at ligsyn kun måtte foretages af en læge.

Som et kuriosum til den indledende snak om frygten for at blive begravet som skindød, indførte de københavnske kirkegårdsledere i 1808 en regel om, at lig, der stod i kapellet, skulle have en snor forbundet fra hånden til en alarmklokke i grave-rens bolig. Den skik eksisterer den dag i dag på vore sygehuskapeller, fortalte patologen Max Vetner i et interview i Radio Midt-Vest d. 10. marts 1994 i anledning af premieren på filmen *Nattevagten*.

ANVENDTE KILDER

- Salmonsens Konversationsleksikon.
- Vejledning for ligsynsmænd.
- Lov om ligsyn af 13. januar 1832, 4. januar 1871 og 26. maj 1976.
- Idom sognerådsprotokol 1921-1971.
- Firti kriminalsager fra ældre tid. Politikens dokumentarserie 1958.
- K. F. L. Nielsen: Fra studekørsel til motordrift. Eget forlag 1922.
- Herning lokalhistoriske Arkiv.
- Radio Midt-Vest.

Johs. E. Sønderby
Født i »Pederstoft«
i Idom i 1940.
Siden 1968
lærer/skolebibliotekar
på Lind skole, 7400 Herning.

En kajakklub startes

Erindringer fra Struer Kajakklub 1941-50

Af Ove Høyer

Struer Kajakklub fyldte 50 år den 24. marts 1991, og med lige så mange år som kajakroer vil jeg se tilbage, fortrinsvis på de første 10 år af klubbens historie. Det er fordi jeg synes, det er en interessant tid. Nu skal jeg dog ikke glemme de til tider frygtelige tilstande under krigen, som vi oplevede her efter klubbens start. Med interessant mener jeg den forhåbningens tid, det var. Tiden med indestængt udlængsel var det også, og så den opfindsomhed der blev lagt for dagen. Kajakken var et af de få midler, der på den tid lå inden for mulighedernes grænse og som kunne råde bod på disse forhold. Det at eje en kajak var en fantastisk ting. At fremskaffe den krævede både penge, snilde og gode forbindelser. Men havde man først kajakken, ja, så kunne man komme på langture eller dyrke konkurrenceroning og det kun med brødmotoren som drivkraft. Ikke sært der var stor glæde og påpasselighed med den. Der fremkom da også de mest mærkelige fremtoninger af hjemmelavede kajaker.

Jeg blev først medlem af Struer Kajakklub i 1942. Inden da havde jeg prøvet at ro i et par kajaker. En skolekammerat, Leo Andersen (Krølle), kirkebetjentens søn, var ikke medlem af klubben men hav-

de en kajak til at ligge udenfor klubhuset på Vralden. Her ude var der nogle små strandsøer, som vi lå og plaskede lidt rundt i. Det var nu næsten umuligt at ro i hans kajak, for bunden på den var i en fuldstændig spids vinkel. Så en værre væltepejer var den. Vi var flere klassekammerater, som her i 15 års alderen interesseret fulgte byggeriet af kajakhuset.

Det var med små midler og medlemmernes egne kræfter, klubhuset blev bygget.

Anton Pedersen, Svend Åge Andreassen og jeg startede med samme forudsætninger, da vi begyndte byggeriet af 3 langturskajaker af typen »Nap«. Det foregik først på loftet og senere i kælderens hos Anton Pedersen i Venøgade. De blev bygget på en bedding og var med egetræsspanter, ribber af fyrretræ og betrukket med lærred. De fleste kajaker var dengang betrukket med lærred, hvilket så blev malet for at blive tæt. Træet gik det nogenlunde med at skaffe, værre var det med lærred, messingskruer og maling. Vi var dog heldige med, at Sv. Åge's søster var forlovet med farvehandler Børge Neergård, så her bjergede vi malingen. Lærredet var sammensyet lagenlærred, som med møje blev fremskaffet.

Klubbens medlemmer byggede selv klubhuset på Vrald Odde nord for byen. Fra venstre Ellen Kobberup Andersen, Anny Kobberup Andersen, Sv. Helge Kobberup Andersen, Carl Zuschlag og Johan Fr. Kobberup Andersen.

Vi fulgte stadig spændt, hvad der kom af nye kajakker i klubhuset. Der var »H.M.1.«, »Nova«, »O.K.V.« og andre fra byggerierne i Brabrand, Odense og Nordborg. Gudrun Kobberup og Inge Lund roede i »H.M.1.« Kajakkerne, de havde, var jo flotte og glatte på grund af et tykt lag spartelmasse. Vi selvbyggere havde et problem, for selv om lærredet blev strammet godt, blev det alligevel bulet, når vi smurte maling på. Gik der hul på en kajak dengang, ja så malede man bare et stykke lærred på. Johan Bech Andersen havde en bred sødygtig »O.K.V.«. Ellers var det mest »Nova«, der blev roet i. Formanden for klubben, Karl Zuschlag, byggede selv en »Nova«. Sv. Helge og Frederik Kobberup fik snart henholdsvis en »Laksen« og en »Hajen«. Det var racerkajakker, som de kaldtes dengang. De var med finerbund

betrukket med lærred. Kaj Nielsen købte også en fin og dyr racerkajak. Den var samlet af smalle trælister i bunden og kun med lærred på dækket. Træet var af den fineste sort. En flot kajak var det, men utæt som en si, og han havde en masse vrøvl med at få den ordnet. Svend Christensen fik en kajak med det flotte navn »Fantomet«. Den havde imidlertid ikke de rigtige byggelinier. Den var torpedolignende og lidt fyldig fortil, og så havde den et helt smalt agterskib. Den smed ham af en dag og gav ham en svømmetur ude fra sejlrenden og ind til Vralden.

Stolte var vi tre selvbyggere, den dag vore skibe blev søsat ude ved Øster Strand. Vi kikkede spændt. Flyder de lige? Jo, det gjorde de. Inden vi var kommet så langt, var der dog opstået en beregningsfejl. Enten var kajakkerne større, end vi havde

Standerhejsning på det nye klubhus. Formanden Carl Zuschlag byder velkommen, og Gudrun Kobberup Andersen hejser standen.

regnet med, eller også var vinduet, de skulle ud af, for lille. En liste i vinduet måtte i hvert fald vige pladsen. Men så var Struer Kajakklub også blevet forøget med tre nye langtursbåde og tre langtursroere. Else Pedersen, Anton's søster, havde interesseret fulgt byggeriet af kajakkerne, dog med en lille afbrydelse dengang jeg skulle have en klump kit i en dåse med vand og så ved en fejltagelse kom til at bruge en af hendes dukkekjoler til at pakke kittet ind i. Langt om længe tilgav hun mig dog. Siden hen tog hun arbejde på B&O, og det var med det formål: At få en kajak.

De første år i klubben var det langture, det gjaldt for os tre. Afprøvet blev bådene også. I tidernes morgen havde vi kajakroere en dårlig vane. Roningen foregik som regel tværs over fjorden, og det selv om det var en brandstorm. Pauser i roningen huskes tydeligt. Det var de strenge isvintre under krigen, som bandt fjorden. Hårdt var det ved os. Vi gik og klappede på de her nybyggede kajakker og længtes efter at komme ud at ro, men isen kunne ligge helt frem til april-maj. Tiden blev så brugt til med snor at måle 10 km kaproningsbanen ud. Den gik fra Vralden og over til Livbjerggård Strand. Nøjagtig skulle den jo være. Når så endelig en hård nordvestenstorm sendte isen over til Salling, og fjorden blånede, ja, så var lykken fuldbragt, udflugtslængslerne kunne få frit løb.

Udflugtslængsler må den tyske soldat også have haft, da han en stormende dag med fralandsvind havde stjålet en kajak, som lå uden for klubben, og med et bræt som roredskab var kommet så langt ud, at han ikke kunne kæmpe sig ind igen. Svend Åge Andreassen og Anton Pedersen var imidlertid kommet ud til klubhuset. Der så de en anden tysk soldat, som fortvivlet hamrede løs på en jernkæde med sin bajonet for at få en båd fri, så han kunne komme ud og redde sin kammerat. Selv om her var krig, og vi hadede tyskerne, så roede Anton og Svend Åge alligevel ud og fik den arme mand bjærget ind. Soldaterne ville bag efter give dem ure og andre værdigenstande som tak, men Anton og Svend Åge skulle ikke have noget. Et tidens tegn var det, at Anton og Svend Åge bagefter ikke turde fortælle til nogen, at de havde reddet en tysker.

Mindre dramatisk var det, når vi langtursroere i fint vejr tog på tur. Vi sad be-

Kajakroerne fra Struer er vel ankommet til Lemvig i 1944. Det gik fint med »gengas«-bilerne ned ad bakkerne, men det kunne knibe opad. Personerne er fra venstre Anny Kobberup Andersen, Ellen Kobberup Andersen, ukendt, Sv. Helge Kobberup Andersen, Johan Fr. Kobberup Andersen, Ove Høyer, ukendt, Arne Høyer.

hageligt på vort kapokbælte (redningsbælte). Det blev samtidig sat op mod bagkanten af cockpittet (lugekarmen, som den benævntes). Så var her fint rygstød. Benene kom godt nok til at sove, når vi roede de lange ture. Salonroere blev vi kaldt. Vores pagaj (eller paragaj, som en i klubben kaldte den) var samlet på midten med et messingrør, og så var der to gummiringe (dråbefangere) på dem. Det var for ikke at få vand på hænder og arme. Overtræk (sprøjtetæk) var af lærred, som var ferniseret for at blive vandtæt. Det var noget stift at have på. Kajakkerne, vi havde, var meget sødygtige og rummelige, så vi kunne have fuldt lejrudstyr med på de lange ture. En sommerferie roede Sv. Åge Andreasen og

jeg til Fur i det fineste sommervej, og det var med store mexikanerhatte på.

I 1944 begyndte vi at ro til kajaknåle, og interessen for kaproning var vakt. Det første stævne jeg var med til, var i august 1944 i Lemvig. Her fik jeg en andenplads i 600 m drengeløb. Sølvpladen, jeg fik, blev, som det var almindelig, sat på lugekarmen i min kajak. Transport af kajakker og folk til stævner foregik som regel med lastbil. De høje sider var sat på ladet, og ovenpå dem var et stativ til kajakkerne. Vi sad så nede på ladet. Lastbilerne kørte med gasgenerator dengang under krigen. Når kajakroerne fra Lemvig skulle til stævne her i Struer, skete det sommetider, de roede hertil, og når de havde roet de forskellige

Det nye klubhus på indvielsesdagen. Der var plads til 24 kajaker. Huset havde kun kostet 1200 kr. Blandt gæsterne var 9 kajakroere fra Holstebro.

løb, ja, så roede de hjem igen. Her ved stævnet i Lemvig var der mødt 700-800 tilskuere. Der blev imidlertid 2½ times luftalarm. Luftalarm var ellers ikke noget, vi kajakroere tog os af, når vi herhjemme roede på fjorden. Vi blev bare ude på vandet. Men denne søndag huskes som den fineste klare sommerdag, hvor vi så de engelske maskiner komme højt oppe. Det var den skæbnsvangre søndag, hvor flere tog imellem Struer og Esbjerg blev angrebet, og hvor der omkom flere mennesker. De sagde, englænderne havde taget fejl, og troede de var over Nordtyskland. En lokofører Anker Jensen fra Struer omkom. Han kørte et tog, som min far efter planen skulle have kørt. Skæbnen ville, at far ved ombytning i stedet var kommet til at køre et tog fra Skive til Glyngøre. Jo, krigen var i fuld gang, men den formåede dog ikke at tage modet og det glade livssyn fra en på 18 år.

Kaproningsinteressen var også vakt hos min lillebror Arne. Han sneg sig ud og stjal min kajak, når jeg var på arbejde. Der er mange beretninger om vor kørsel med lastbil til stævnerne. Mange gange var vi

ude at tage »Pagaj«-roerne med, når vi skulle længere hen i landet. Vi hentede sommetider halm ude på Kvistgård i Vejrum, det blev så lagt i bunden af bilen som et blødt underlag. Turene var skønne, særlig når Alfred Christensen fra Holstebro var med, for han spillede altid på sin harmonika. Det var mest de svenske valse han spillede, men også andre sange, som vi skrælede med på. Tit blev det sent, inden vi kom hjem, undertiden først henad morgenstunden. Der var som regel bal efter stævnerne, så det skete, man gik lige på arbejde efter hjemkomsten mandag morgen. Engang på sådan en tur til Odense, bælgmærkt var der under presenningen på lastbilen, nogle sov og andre lå og spiste, så lyder det pludselig fra Børge Påskesen fra Holstebro. »Er der nogen, der har set et stykke med asier?«

Min bror Arne kom i kajakklubben i 1945, men han kom ikke med til danmarksmesterskaberne i Guldborgsund. Han har siden fortalt mig, hvor ked af det han var, da vi glade og forventningsfulde vinkede farvel til ham nede i brobuen ved havnen. 1946 var Arne og jeg danmarksmestre i

ynglige i toer. Dengang var det nok mig, der trak det store læs. Nogle år senere til jyllandsmesterskabet var billedet vendt, så det var Arne, der trak mig med til et mesterskab. 1947 var vi i Bærum i Norge. Vi kørte i Holger Noesgårds lastbil. Primitive forhold var her jo stadig efter krigen, og turen var heller ikke uden problemer. I Frederikshavn var turen nær stoppet. Topstykket på bilen var revnet, sagde Holger Noesgård, og der var kun een i hele Danmark, der kunne svejse det, og han boede i Salling. Humøret var på nulpunktet. Nå, det viste sig dog kun at være en ny topkledning, der skulle til, og vi fortsatte så glade og spændte. Turen blev da også vældig god. Det var en storhed dengang sådan at komme til udlandet. Vi boede i Bærum Kajakklub i et fælles lokale. Om aftenen, da vi skulle til ro, blev der foretaget forskellige forberedelser. Nogle kridtede sko til næste dag, andre børstede tænder til natten. Det var altsammen i halvmørke. Pludselig råber en: »Hvem har taget min tube med skohvidt?« Så lød der en eksplosionsagtig hosten, spytten og harken nede fra håndvasken i den anden ende af rummet, og Gerhard Sørensen råbte. »Jeg synes nok, det her tandpasta smagte så underligt«. En af oplevelserne for os var, efter alle krigsårene, at få en banan igen. På hjemturen viste det sig, at Svend Petersen havde mistet sit pas (der var jo pas mellem de nordiske lande dengang). Nu var gode råd dyre. Det blev så besluttet, for nemheds skyld, at smugle ham ud af Norge og ind i Danmark. Han blev så stoppet ind bagi lastbilen, ind bag bagagen og alle kufferterne, og det gik da også glat igennem tolden.

1946 var året, hvor jeg for alvor gik ind i kaproningen. Kajakkerne var blevet bed-

re. Jeg roede i en type, der hed »Uredd«. Den var med finerbund og lærredsdæk. En ret fin båd. Vi var dog meget duperet af svenskerne, når de kom til landskamp i Holstebro med deres kaproningskajakker, »Vestkusten« hed de. Det var betagende for os at se ned i en kajak, hvor der hverken var ribber eller spanter, bare en stor glat flade. De første kaproningskajakker vi havde, var vanskelige at få vand og sand ud af. Svenskerne passede på deres kajakker. Når de blev fragtet, så lå de i et violinkasselignende futteral, en over- og en underpart af krydsfiner.

Gerhard Sørensen og Sv. Helge Kobbepup var nu også begyndt at eksperimentere med bygningen af finerbåde. Den første spæde begyndelse foregik i vognmand Bertel Viums garage i Danmarksgade. Her var vi nogle fra klubben, som hjalp dem. Noget besværligt blev de første kajakker fremstillet. En underpart var støbt i cement, og en tung tilsvarende overpart blev sænket ned i den med finerlag imellem. Bådene kom da nu til at se meget fine ud. Bertel Vium, som var en flink mand, var skam en opmærksom tilskuer til sceneriet, og han kom da også med sine rosende bemærkninger. Det var med hans sædvanlige ord. »Ja-ja det er da så møj u-ma-ake – ja, men det er da så møj knippel« Jo, Bertel var skam ikke den mand der tog modet fra nogen. Vi var nogle medlemmer, der ret hurtigt kom ud af det vordende verdensfirma. Jeg tror, der var for lidt arbejde i os. Andre blev der noget længere. Blandt dem min bror Arne. De fik hver en fin kajak som belønning. Fine var kajakkerne – bare ikke ret længe. For tyskerne spøjte stadig i landet. Det vil sige, det var de tyskere, man i snedkersproget kalder de buler, der fremkommer, når ikke vandfast krydsfiner

Otte kajakker på linie ved klubhusets indvielse. Fra venstre Ellen Kobberup Andersen, Børge Påskesen, Verner, Svend, Henri, Orla Christensen, Finn Rasmussen, Kaj Nielsen, Peder, Carl Zuschlag. Orla Christensen faldt 5. maj 1945 i kamp med Hipo-folk i Odense.

kommer i vand. Kajakkerne lignede på det nærmeste røgede sild. Herefter faldt de så fra hinanden. Limen, der blev brugt, var ikke vandfast. Men så kom tokomponentlimen frem, og der blev hermed givet grønt lys for kajakbyggeriet. En anden skabelon ændrede nu også byggemåden. Oven på en form, som lignede en kajak, blev finerlagene nu lagt, og med nogle pladebånd med påsvejsede bolte blev bunden af kajakkerne nu spændt i facon. Med denne fremstillingsmåde lignede det hele nærmest et kæmpe bæltedyr. Jeg fik overdraget arbejdet med at svejse boltene fast til pladestrimlerne. Det gjorde jeg ude ved smeden i Hjern, hvor jeg stod i lære.

1946 blev Frederik Kobberup og jeg udtaget til olympisk fortræning. Det var O.L. i London 1948, det gjaldt. Vi var til instruktion flere steder i landet og rejste mest sammen i tog til arrangementerne. Ind imellem var vi stadig afsted i lastbil med klubben til stævner rundt omkring, nu var det dog blevet med benzin som drivkraft.

I november 1947 kom jeg ind som sol-

dat. Afstanden fra Haderslev til Struer virkede længere dengang end i dag. Der var ikke mange biler, så skulle man hjem, var det med tog, og man skulle selv betale billetten. Det første halve år var jeg kun hjemme een gang, det var til jul. Vinteren blev ret kold, så der blev ikke roet noget videre kajak. Der var godt nok en kajakklub i Haderslev, men den var meget død i det.

I sommeren 1948 kom jeg på korporalskole i Viborg. Her var der også kajakklub, så her fik jeg da roet en del. Vores næstkommanderende, Gabel Jørgensen, var sportsinteresseret, så da han hørte, jeg var udtaget til olympiadetræning, fik jeg da også sommetider fri til træningen. Soldaterlivet var nu ikke godt til min kajakform, så mit kendskab til O.L. 1948 var kun et kort fra Frederik Kobberup, som var med i London, hvor han vandt sølvmedalje.

Jeg blev hjemsendt i foråret 1949. Nu var klubben flyttet fra Vralden til Bremdal. Her var der bedre roforhold, ligesom faciliteterne i klubben også var blevet bedre. Vi havde fået et lysthus som klubhus og

Klubbens første tur alene, til Venø. De 13 deltagere ses til venstre for kajakkerne.

en udendørs bruser. Det eneste, der ikke var blevet bedre, var tonen i klubben. Formanden gik da også på generalforsamlingen til kamp mod »råhyggen«, som var omsiggribende. Han bad medlemmerne vise sig fra en lidt pænere side. Jeg ved ikke, om det var flytningen af klubben til Bremdal, der var skyld i den undertiden ukultiverede opførsel. Vi var jo kommet herover til Kilen, og det var netop her, hvor vor klub kom til at ligge, at Knud den Hellige ifølge historiske beretninger samlede sine vikinger til togt mod England. Der gik bare kuk i det.

I vor lastbilkørende tilværelse var vi efterhånden blevet mere snedige og luksuriøse. Arne og jeg boede sammen på et værelse hos vore forældre. En tur til danmarksmesterskab i København startede med, at vi tidligt om morgenen klappede vore senge sammen. Med dem, og vore

dyner og puder på nakken, begav vi os om til Bertel Viums garage. Her blev sengene sat op på ladet af lastbilen sammen med de øvrige kajakroeres senge. Vi sov så bare videre og vågnede først op, da vi nåede til Nyborg.

På færgen kom en franskmand og hans pige og spurgte os, om de kunne komme med på stop til København. Det sagde vi ja til. De vilde nordboere kunne skam godt være flinke og vise sig fra den pæne side. Men dog ikke så længe ad gangen. Da vi skulle køre fra færgen i Korsør, blev franskmanden delvis ført og delvis hjulpet op i førerhuset til chaufføren. Det skete dog ikke uden protest, da han så pigen ryge op til os i den flere gange dobbelte seng. Presenningen blev rullet ned. Nu skulle der soves. Vi måtte jo være friske, når vi nåede hovedstaden, og da der ikke var nogen der forstod fransk, ja så kunne

Fra turen til Venø sidder 12 af deltagerne foran »bungalowen«. Fra venstre Johan Beck, Poul Arne Menthel Hartvig, Gudrun Kobberup Andersen, Niels Damgaard, Sofus, Peder, Henning Kristensen, Anny Kobberup Andersen, Johan Fr. Kobberup Andersen, Ellen Kobberup Andersen, Egon Jensen, Kaj Nielsen.

vi heller ikke tage os af sådan nogle franske protester. Forøvrigt var det her jo også en dansk aftale. Tiden må nu være inde til at indskyde en bemærkning. Dels for at bevare ens gode omdømme og dels for at give et tidsbillede. Tidsbilledet må være at vise vor frygt for omgang med det andet køn. Her i fyrreerne havde vi nogle skrækkempler i erindring, om lærekammerater, for hvem det var gået galt, »Tille få-år« som de på det jyske blev kaldt. Her var der ingen pjat med geden. Fælden var smækket og der var almindeligvis kun een udvej. Hen og købe møblementet og så ind i hylens lænker. Lykken for os frygt-somme var såmænd bare at få et klem og lidt krammen. Nå men der breder sig nu en egen stemning, når man sådan en lørdag sommereftermiddag kører ned ad Vesterbrogade liggende, i sin egen seng, med puder og dyner samt en fransk pige, alt imedens man vinker til de spadserende køben-

havnere. Hvad den franske pige har haft af forventninger til sin rejse nordpå, er ikke nemt at sige, men at hun skulle få forevist »Wonderful Copenhagen« af »The Wild Vikings« fra deres rullende senge, har hun nok ikke haft fantasi til at forestille sig. Løjerligt som hukommelsen kan spille en et puds. Denne køretur huskes, som var det i går, men ikke kajakløbet.

Vor Finlandstur i 1949 var for os udlængselsfulde danskere en fantastisk oplevelse. Vi rejste med tog til Stockholm og sejlede til Helsingfors. Det skal lige indskydes, at der må have været noget galt med planlægningen af rejsen, men det har nok ikke været til at gøre bedre på grund af den endnu ikke udbredte turisme. Den første del af turen var præget af sult. I Stockholm boede vi på de dyreste hotelværelser med udsigt over Kungsgatan, men råd til mad havde vi ikke. Svend Christensen (mælkemand) havde i et ubetænksomt

øjeblik begivet sig ind til en frisør, hvor han på det nærmeste var blevet frataget sin rørlige formue for at få håret friseret. Arne og jeg var også nær gået i fælden, da vi gik ind på et toilet for at lade vandet. Vi havde lynet ned, men da den vagthavende toiletmand viste sig med sin raslebøsse og ville have penge af os: Ne-nej, det var ikke lige det, vi havde tænkt, vore spareskillinger skulle gå til, så vi lynede skyndsomt op igen, for nu kunne vi sagtens vente til billigere tilbud fandtes.

På sejlturen til Helsingfors havde vi det nærmest som »Manden på risten«. Vi måtte nøjes med lugten fra kabyssen. Finland var meget hårdt ramt af krigen, så føde var der ikke meget af, men flinke og rare var finnerne. Anny, Frederik, Arne og jeg kom ved ankomsten hen til den samme familie for at spise. Konen stod og rørte i en lille gryde med kartofler og sovs, hundesultne var vi. Jeg kunne have spist sådan 2 grydefulde, men grydens indhold var til deling imellem os. Senere kom vi til at bo hos forskellige værter. Jeg blev indkvarteret hos en som hed Raino Vailo. Han var kondiløber om en hals. Altid stak han i løb, når han skulle et eller andet sted hen. Glad blev jeg, da vi efter Sct. Hansfest (hvor det kun var en smule mørkt et par timer) kom hjem i den lyse morgen og så, at Raino havde sat et fad smørrebrød frem til mig. Så fik man endelig stillet sulten. Føde var det som sagt småt med, men ved et bal vi var til, var der til gengæld masser af piger. Mange mænd var jo slået ihjel under krigen.

Vi var til et stort kajakstævne i Ruoviesi, en by længere mod nord som man sejler til med rutebåd på de mange søer. Heroppe blev vi indkvarteret i en gymnastiksal og fik udleveret et stort stykke papir til at

have over os om natten. Søvn blev der ikke meget af, for der var en skramlen og raslen, hver gang vi vendte os. Sproget, vore værtsfolk talte, var let at forstå. Det var det meget danskliggende svensk-finske. Værre var det med rigtig finsk. I aviserne, hvor Frederik Kobberup blev omtalt, kom han til at hedde Frederik Kobberupin. Karen Hoff fra Randers, som var med, blev døbt Karen Hoffilla. Arne fik af sine værtsfolk en dejlig stor madpakke med til hjemrejsen, så den nød jeg også godt af. Efter hjemkomsten fik vi til jul allesammen tilsendt et juletræ som hilsen fra vore sportskammerater deroppe fra nord.

Nu blev der så herhjemme i det daglige gået godt til roningen. Frederik Kobberups form var her i 1948-1949-1950 på toppen. I 1950 blev han verdensmester. Andre som Svend Petersen, Svend Christensen og Arne var også godt roende. Tid til fornøjelser var der nu også. Der var blevet nedsat et såkaldt forlystelsesudvalg, så der blev afholdt karneval og baller. Ture til Flyndersø i pinsen var efterhånden blevet en tradition. Der var også gymnastik og løb om vinteren. Træningen i kajak foregik dengang kun om sommeren.

En gren af vor sport, nemlig kanoroning, har aldrig slået an i klubben. Og dog – et par medlemmer forsøgte engang på det. Det var Henning Larsen og Harry Mortensen. De begyndte i en toer kano. Nu skulle der rigtig gæses til den. Men ak, en mørk og kold efterårsdag væltede de inde ved havnen. Da de endelig fik sig bjerget ind til glaciset ved fjordvejen og forkomne stak hovederne over hegnet til Strandvejen, var det første de så – en ligvogn. Det blev taget som et dårligt varsel. De stoppede, og der er aldrig siden blevet roet kano i Struer Kajakklub. Jeg har selv op-

Fra en af klubbens hyggeture til Holmgård Å, inden den blev reguleret. Foran på kajakerne sidder flagstænger med klubstanderen. Flagstængerne blev forkeromet på B&O.

levet lidt af den slags advarsler. For mig var det en stormfuld og mørk efterårsaften. Jeg stod i klubben og talte på knapper. Skal – skal ikke. Det endte med, jeg vovede det og satte mig i kajakken. Her skal lige indskydes, at bådebygger Madsen, som engang havde sit bådebyggeri her, hvor klubben ligger i dag, havde fået fat i nogle gamle gravsten, som han brugte ved sin ophalerbedding. Hvor han havde dem fra, vides ikke. Men nu lå der nogle af dem ved vores bro. Nå, jeg var noget betænkelig ved situationen. Bedre blev det ikke, da jeg stødte fra land og i lysskæret fra klubbens enlige udendørs lampe fik et glimt af inskriptionen på den yderste sten: »Farvel fra venner« stod der. Det var nu ikke de sædvanlige tanker, der gik igennem hovedet på een den aften. Stenen står endnu den dag

i dag foran klubhuset. Måske for at vise at vennerne stadig tænker på een, eller også at vores sport bør dyrkes med en vis omtanke.

Blandt klubbens medlemmer har vi også haft fantasifulde og opfindsomme folk. En der hed Jens Kås Mortensen havde lavet et par meget specielle vandski. Det var to små kajaklignende tingester på ca. 1½ m længde. De var til at stikke fødderne ned i, og med nogle bøjler og bånd blev de holdt fast. Når han stod til søs, var det med bøjede knæ, imedens han roede sig frem med en pagaj. Det var mest de blikstille dage, han brugte til udøvelse af sin sport. Ved at se ham på vandet kunne tanker let ledes hen på en kæmpe myg, som gik på vandet. En dag, da det blæste ret godt, var jeg roet til Sønderskov på Venø. Dengang var her en bro beregnet til post-

båden, som gik fra Struer havn til Venøby. Her lå jeg og ventede på Jens, som var på vej herhen på vandski. Der var medvind, så ned af bølgerne var det for ham som at stå på højhælede sko. Han var også synligt befriet og lettet, da endelig han kunne banke en hånd på broen. Udholdenhed og udfordringer var nu lige noget for Jens. Ikke alene »stod« han til vands, men han gik også til lands, og det undertiden baglæns. Efter et væddemål med arbejdskammeraterne på B&O gik han baglæns de 16 km fra Struer til Holstebro.

Andre modige folk havde vi også i vor klub. Til et kajakstævne ved læmolen var der kraftigt blevet annonceret med, at der skulle være kajakudspring. Svend Petersen blev anbragt højt oppe på molen i en kajak og skulle nu glide ned ad en sliske og ramme vandspejlet med stævnen. Jeg lå nedefor i min kajak og så til. Jeg husker endnu udtrykket i Svends øjne, da kajakken ramte vandet og derved stoppede op, hvorefter han fortsatte på ryggen ned gennem cockpitet og ud i forenden af den.

Hvis der er noget, der tyder på, jeg altid var tilskuer til den slags hændelser, der kunne ske, når modige mænd optrådte, så er det ingenlunde rigtigt. Ørerne i maskinen fik jeg ved en byfest. Vi var efterhånden en del, som kunne lave grønland-

vendinger. Det var bare vanskeligt ikke at falde ud af kajakken, når man skulle lave mange efter hinanden. Et opfindsomt hoved fandt så ud af, at når man anbragte en pind over knæene og ind under cockpitkarmen, kunne man lave i stribevis af vendinger. Man skulle bare huske at få luft med ned hver gang, og det var netop det, jeg ikke fik, da vi alle på stribe skulle fremvise vores kunnen. Nu var der så den ting ved det, at godt nok manglede jeg luft, da jeg kom ned, men til alt held manglede jeg ikke kræfter. Jeg rykkede hele cockpitkarmen af og dukkede op med den om halsen, som en anden laurbærkrans. Jubelen fra de mange tilskuere, som så det, lød nu også som om det virkelig var een.

Når jeg nu her ser tilbage på de ca. ti første år af klubbens historie og mine første år som kajakroer, så skete der jo meget. Det gjorde der også de næste 40 år, og det vil der fortsat gøre. Til afslutning kan det nok siges, at vi er mange kajakroere i klubben som synes, at vi har valgt alle tiders sportsgren. Engang Frederik, Arne og jeg roede en tur sammen og snakkede fordums dage, stillede vi hinanden det spørgsmål: »Hvad nu hvis du fik lov at leve dit liv om, hvad ville du give dig til i fritiden?« Så kom svaret fra os alle tre uden betænkning: »Det samme«.

Ove Høyer
Fhv. smedesvend
Født 1926 i Struer
Peter Bangsvej 78
7600 Struer

Grundlovsfest og sangleg i Dejbjerg præstegård

Af Inger Smedegaard

Dejbjerg i Vestjylland ligger i et af de områder, som bliver kaldt Indre Missions højborge, og det er derfor naturligt, at man et sted som her kan finde eksempler på, hvordan fritidskulturen ytrede sig indenfor dens ungdomsgrupper.

Fra engang før 1925 og frem til midt i tresserne var grundlovsfesterne i Dejbjerg en begivenhed, som hundredvis af mennesker fra de omkringliggende sogne valfartede til. Længst tilbage, før 1925 og i pastor Boecks tid, blev grundlovs møderne, som de dengang kaldtes, holdt i »æ krat« i Gl. Dejbjerg. »Æ krat« var Stensig Krat, et gammelt egekrat.

I 1925 afløstes pastor Boeck af pastor Pedersen, senere kendt under navnet Dejbjergpræsten. Præstegårdshaven blev ny ramme om grundlovsfesterne, og både søgningen til og omfanget af disse øgedes i de følgende år.

Det var sandsynligvis KFUM og KFUK, der stod som arrangører, fortæller Ida Oost fra Dejbjerg, i al fald står der i Dejbjerg Kirke en syvarmet lystestage, som er skænket af KFUM og KFUK, men Indre Missions samfund kan meget sandsynligt have været medarrangør. Det var altid præsten, der stod som underskriver af avisindbydelsen.

Først var der møde med indbudt taler, en højskoleforstander, en politiker eller anden kendt person. Så var der pause til spising, eventuelt fra telt med smørrebrød og kaffe til købs og efter gudstjeneste i kirken tidligt på aftenen var der sanglege, til det blev mørkt eller så længe, folk holdt ud.

Under krigen syntes pastor Pedersen ikke, der skulle leges, men de unge lod sig ikke standse. Ét år under krigen var Kaj Munk inviteret som hovedtaler, og der samledes 2300 mennesker. Efter Kaj Munks mening måtte der gøres noget, der skulle bestemmes. Han havde en flok unge mennesker med fra Vedersø, og da det var regnvej, fik man lov at lege i laden på »Margrethelund«, en større gård.

Ved så store arrangementer var der ikke plads til, at alle kunne overvære gudstjenesten i kirken, og det hændte, at en flok begyndte at lege sanglege imens, men det var meget ilde set!

I sin bog *Under dine vingers skygge* fortæller Egon Clausen om grundlovsdag 1958 at »- op mod to tusinde vestjyder (var) forsamlede i Dejbjerg Præstegårdshave for at synge danske sange og høre på gode ord om friheden, og det kunne jo nok være på sin plads, for den kolde krig fortsatte derude i verden, og nogle steder

Konfirmandholdet fra Lønborg Kirke 1965. Forfatteren sidder forrest nr. 4 fra venstre. (Lehmanns Foto).

var den endda lige ved at brænde varm ... det var vel også et muligt emne for en grundlovstale; men dagens hovedtaler i Dejbjerg Præstegårdshave var den berømte gymnastikideolog kaptajn Jespersen, der blandt andet sagde, at der var alt for mange, der gik rundt og pyntede sig med idrætsmærket på en tyk og vommet mave; men når vi så sådan én, sagde kaptajnen, skulle vi rive mærket af hans bryst og sende det tilbage til Dansk Idrætsforbund.

Folk klappede henrykt og råbte hurra, og Dejbjergpræsten Hans Pedersen, der havde kendt Kaj Munk, gik rundt med en rød fez på hovedet, og der blev sunget flere danske sange, og søen i præstegårdshaven blinkede blå, og det viftede himmelsk under løvet, og jeg var med til det hele, for

jeg var forelsket i præstens ældste datter, der gik i parallelklassen og som hed Agnete«.

Det er klart, at der har været forskellige bevæggrunde til at deltage i grundlovsfesterne og andre store, folkelige sammenkomster. Og der er nok heller ingen tvivl om, at en fra arrangørside stærk cementering af vedtagne værdier på tværs af samfundsudviklingen, som Egon Clausen beskriver det, medvirkede til at fjerne grundlaget for sammenkomsterne.

Som nykonfirmeret cyklede jeg grundlovsdag 1965 sammen med nogle veninder til grundlovsfest i Dejbjerg præstegård.

Vi kom fra Lønborg, 25-30 km fra Dejbjerg, men afstanden afskrækkede os ikke, tværtimod. Pjankede og forventningsfulde

cyklede vi gennem Tarm og Skjern, holdt en lille pause og fortsatte så med friskt mod til præstegården i Dejbjerg, hvor grundlovsfesten startede først på eftermiddagen.

Vi havde vores andendagskjoler og konfirmationsfrakken på, men de spidse, højhælede sko lå og ventede i en pose, for flade sko var nu mere hensigtsmæssige til cykelturen. Jeg kan huske, at det var svært at styre frakkefligen, så den ikke kom i klemme i cykelhjulet og blev snavset – vi var ikke vant til voksentøjet, og da slet ikke til at cykle i det!

Min andendagskjole var syet i et svagt lyserødt strukturvævet stof, nederdelen var med stor vidde og gik til knæet. Overdelen var figursyet og med korte ærmer. Frakken var lys grå og ganske let – og så åben i halsen, at der hørte et tørklæde til, som jeg husker som meget glat og besværligt at holde styr på.

Håret skulle der passes særligt på – det var nemlig først touperet og dernæst holdt på plads med hårlak, så når det blæste på cykelturen, bandt vi meget forsigtigt et lyseblåt eller lysegult tørklæde luftigt om håret, så frisuren ikke blev presset. – Sådan velforberejede ankom vi til grundlovsfesten, der skulle være vores debut i de unges lag.

Der var mange mennesker. Allerede på parkeringspladsen kunne vi se det af de mange biler og cykler, og da vi kom hen på pladsen ved søen, hvor festen traditionelt blev holdt, sad unge og voksne, ældre og familier med børn på tæpper eller direkte i græsset, de fleste med front mod talerstolen, som var opstillet til formålet på et passende sted. Børn løb og legede, bekendte, der ikke havde set hinanden en tid, fandt sammen og faldt i snak, og unge

mennesker, der var truffet sammen ved tidligere års grundlovsfester, kiggede stjålet eller forlegent til hinanden. Nogle steder var der større, mere larmende ungdomsgrupper, som tydeligvis enten var kommet i samlet flok eller kendte hinanden godt i forvejen – unge mænd, der tjattede drilende til hinanden, og piger med et afventende smil. Kendetegnende for helhedsindtrykket var, at ingen syntes alene, der var tale om et stort fællesskab.

Vi nykonfirmerede fra Lønborg så det hele, mens vi holdt os til hinanden, lidt beklemte, og meget forventningsfulde. Vi var små og store på én gang, sådan føltes det, for når grundlovstalerne var holdt og de medbragte kaffekurve tømt, når der ikke skulle synges flere fællessange og eftermiddagen ikke kunne trækkes længere for dem, der måske gerne var blevet, men allerede havde overskredet den sædvanlige tid for røgt og malkning af kørne – da tog de hjem, alle de, der ikke mere regnede sig for at høre til blandt ungdommen, fordi de var blevet gift og havde fået børn, og vi blev tilbage sammen med karle og piger fra sognene omkring Dejbjerg, men i den flok var vi, konfirmanderne, de yngste.

Vi havde madpakker med og sad i græsset og spiste dem – nogle købte hotdogs i pølseboden, og nogle gik tur langs søen eller i det omgivende krat, men snart samledes vi om det, som for mange af os var det egentlige ved grundlovsfesten, nemlig sanglegene.

Konfirmationen var adgangstegn til at deltage i de sanglege, som i store dele af Vestjylland og mange andre steder i landet blev leget af unge mennesker med tilknytning til Indre Mission og KFUM og KFUK. Enkelte af mine veninder havde en smule kendskab til legene i forvejen,

Sanglege ved Blåkilde Ungdomsskole 1958.

fordi de havde fået lov at deltage i ældre søskendes unggilder, hvor der også blev leget, men for mig var det som at gå over grænsen til et nyt land.

Det var i 1965 – ganske få år senere var bil og fjernsyn allemandseje, landbruget mekaniseret, der blev indført 10 års skolegang, og det blev almindeligt, at også børn fra landet tog længerevarende uddannelser – en udvikling, der ikke er at begræde, men en følge var, at karle- og pigeholdet på landet stort set forsvandt og dermed faktisk også sanglegstraditionen.

I takt med de øgede muligheder for kommunikation over længere afstande og den generelle ændringstrang i tresserne skete også en opblødning i normer og værdisæt indenfor Indre Mission og KFUM og KFUK. I modsætning til tidligere blev nu såvel indtagelse af alkohol i moderate mængder som dans til levende musik mange steder accepteret som en mulighed i festsammenhæng.

Sanglegene var med ét blevet historie.

Men hvilken historie! Der var i sanglegene en livsglæde og medleven så stor og et fællesskab så rigt og samtidig så selvfølgelig, at det satte stærke spor i mig. Det blev jeg imidlertid først bevidst om mange år senere, da jeg i anden sammenhæng legede sanglege på Fyn og der oplevede fraværet af det traditionsbundne medliv og fællesskab. Den oplevelse blev optakten til en indsats for at synliggøre og bevare i al fald mindet om en legetradition, som var karakteristisk for en gruppe af bondesamfundets unge i årtier, og som jeg prøvede at være en del af, før udviklingstoget kørte. Grundlovsdag 1965 var sidste gang, der blev afholdt grundlovsfest og leget sanglege i Dejbjerg Præstegård!

Blåkilde Ungdomsskole, Rydhave Slot, Gødstrup Sø, Skamlingsbanke og Himmelbjerget er andre steder, hvor store grupper af unge har leget sanglege i det fri, men de fleste af disse steder er legene mig

Dejbjerg præstegårdshave grundlovsdag 1959. Den store forsamling bydes velkommen over højtaler fra talerstolen. (Foto: Bent Eilersen).

bekendt også stoppet omkring midten af tresserne.

Op gennem tresserne afholdt KFUM og KFUK en række kurser på Midtsjællands Ungdomsskole og Hoptrup Højskole for at kultivere og forny sange, melodier og lege og for at tilskynde til at uddanne ledere til sanglegene. Det synes imidlertid at være for sent eller forpasset.

Sanglegene startede ofte med »Tyv, ja tyv«, en klappe-ud leg, som ingen forkundskaber krævede – den var god, for alle havde mulighed for at komme med i kredsen fra begyndelsen uden at spekulere over, om de nu turde eller ej. Når man så senere gik over til andre lege, der krævede lidt mere, sørgede

de erfarne og legevante for, at kredsen kørte; sådan var det jo sjovest for alle. Efter »Tyv, ja tyv« legede man gerne en række kædelege med skiftende partnere, og her blev de uerfarne, typisk de nykonfirmerede, hevet og lempet med rundt indtil de var »selvkørende«. Der var ingen indøvelse af trin eller figurer, man faldt bare i med de andre og lærte efterhånden – eller gjorde det aldrig, men var med alligevel!

En mand fra Ørnhøj fortæller, at der var forskel på indremissionske og grundtvigianske sanglege – de grundtvigianske var med trin og derfor sværere, så på trods af, at han var grundtvigianer, var han med til de indremissionske sanglege, fordi han

ikke havde rytme i kroppen – »så var det lettere bare at hoppe med hos KFUM'erne, og man tog alligevel ikke skellet så nøje«.

Der blev leget længe. »Der brænder en ild«, »Syv raske flickor i en ring«, »Kom, kom frimodig her«, »Fra Tyskland uddrog en flok spillemand«, »Nu ranker vi ryggen«, »På Vossevangen«, »Skære, skære havre« og flere blev leget i stor kreds. Senere eller imellem kredsløgene kom »Gutten går i skoven«, »Kom, kom fagre ungersvend« og »Bygge hytte«. Og endelig var der mølvingerne, hvor jeg godt kan huske fryden, når jeg havnede i en af de »gode« med sus over både leg og sang, og hvor det gjaldt om ikke at lade sig mærke med det, hvis man var forpustet – i mølvingerne ville de erfarne have det rigtig sjovt, så man skulle nødtigt være til besvær og risikere at blive verfet ud! Det kunne ellers nok give sved på panden og åndenød at synge og lege »En jæger gik at jage« 7-8 gange i træk uden ophold i blødt græs efter først at have leget andre sanglege et par timer eller mere. Men sjovt var det ubetinget.

»Når 'kumf'erne' legede, var de som vilde dyr – det var, som om de skulle afreagere«, har jeg hørt sige, og det kan vel have sin rigtighed for nogens vedkommende. Sanglegene har været en meget kærkommen afbrydelse af arbejdet på gårdene for såvel karle som piger. Og som en anden (pige) fortæller: »Når karlene svingede pigerne i »Skære, skære havre« blev de helt sorte i siden! Det kunne gå vildt for sig ud på aftenen«.

Efter sanglegene cyklede man hjemad i store flokke – eller to og to, som det nu faldt. Der blev skabt mere varige forbindelser, eller man skiltes som venner og så frem til at mødes ved det næste større sanglegensarrangement, måske samme sted og samme tid det følgende år.

I det følgende fortæller andre sanglegsdeltagere fra Lønborg om deres oplevelser af sanglegene og det miljø, de blev leget i.

Ruth, Hanne, Søren, Arne, Lilly og Karen er omtrent årgang 1937, mens Poul Erik og Gerda er 5-10 år ældre.

Ruth: »For én selv, da startede det jo simpelthen, når man blev konfirmeret – man så hen til, hvornår man blev konfirmeret, fordi så kunne man komme med til de her sanglege og hvad der ellers skete. I dag er forskellen ikke nær så stor, fordi der er ikke lige nogen ting, der starter efter konfirmationen.

Der var jo sanglege til grundlovsfester, Kr. Himmelfartsfest og alt sådan noget – man cyklede, selvom man havde masser af kilometer. Vi cyklede herfra og til Dejbjerg, og der var hundreder af unge mennesker med – det var sjovt, netop fordi man kunne følges i flok, og det var noget, man så hen til.

Det første år, efter jeg var blevet konfirmeret, var jeg syg, både til grundlovsfest og til Kr. Himmelfartsfest, og det var simpelthen en katastrofe, fordi jeg lige skulle starte – – –.

Og så var der sportsfester, de blev holdt mange steder, og man cyklede derhen. Der var sport om eftermiddagen, så havde man skiftetøj med, og så legede man sangleg om aftenen. Man kunne også godt finde på at byde bare til et unggilde, og det var kun kaffen, man var inde til, så var man ude at lege, så man håbede på vejret, det var en forudsætning, at det var fint vejr. Der var også Skt. Hansfest i Blåkilde, og det var virkelig festligt, fordi der var flere hundrede mennesker, der legede og sang.

Hver sommer var der ungdomsmøde nede i præstegården, og så havde vi først det alvorlige inde og så kom man ud at

Dejbjerg præstegårdshave grundlovsdag 1959. De nykonfirmerede måske? (Foto: Bent Eilersen)

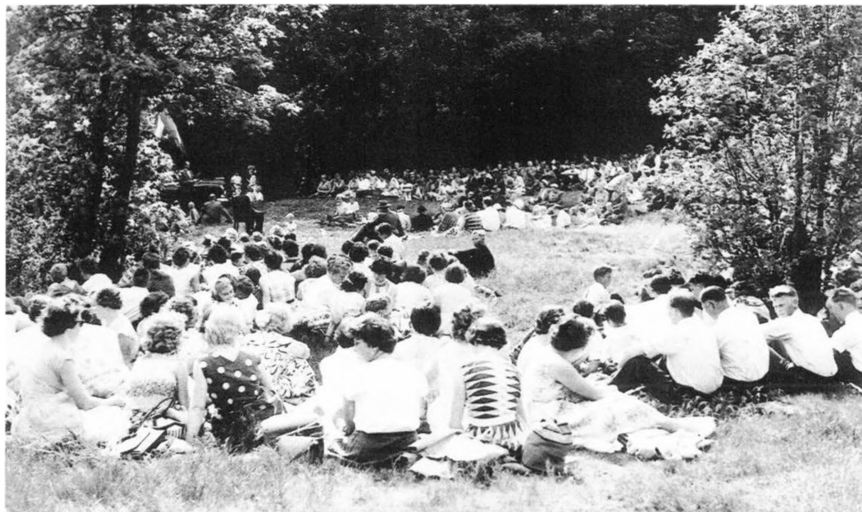
lege, og det var simpelthen fest; det kunne samle omkring 60 unge mennesker bare fra Lønborg og Vostrup, og der blev virkelig leget – om det så småregnede, betød det ingenting. Man legede ude i gården rundt om det store træ, og det var hver sommer omkring juni måned.

Hanne: »Det var simpelthen dem, der havde sangstemmerne til at kunne synge igennem, der sang for ved sanglegene, og der var ikke noget med at tænke på, hvordan man sang, man sang bare til, indtil man havde fået alle med, hver fugl synger med sit næb, og vi skulle også have dem med med de svage stemmer – og der kom så meget gang i sangen, at den kunne høres lige så meget, som når de unge i dag skruer op for deres anlæg.

For mit vedkommende stoppede sanglegene, da jeg rejste til Glostrup. Derovre

kendte de intet til sangleg, de dansede og alle gik på danseskole. I KFUM og K havde de en form for folkedans i stedet for, hvor en del af vores sanglege var indkædet i folkedansen med musik til, og det var næsten altid harmonika, en sjælden gang var der en violin«.

Søren, Arne, Lilly og Karen: »Vi legede sangleg på gårdspladser, i lader, på hotellet – håndboldafslutning blev som regel holdt på hotellet og ved unggilderne var vi altid udenfor, for det var det eneste sted, der var plads. Var det godt vejr, så var det altid udendørs og ellers, hvor der var lidt plads i en lade. De folk, der holdt et unggilde, stod for arrangementet på den måde, at de sørgede for kaffen og for, at der blev pyntet i laden, hvis de ville det, men sanglegene som sådan stod de ikke for. Man skulle bare være sikker på, at der kom nogen, ja

Dejbjerg præstegårdshave grundlovsdag 1959. Karle og piger i flokke hver for sig. (Foto: Bent Eilersen).

– man snakkede sammen i en snævrere kreds: »Jamen du kommer vel i aften?« eller »Du kommer vel der og der hen?«, sådan at man var sikker på, der kom nogen, der kunne synge og lege for.

Grundlovsfesten i Dejbjerg startede sæsonen for legene, nu kunne vi være uden-dørs. Vi cyklede – og vi skulle gerne være færdig med at tynde roerne første gang, førend vi tog derop. Først var der møde ned mod søen og senere, så blev der sang-lege; der var ikke nogen bestemte, der stod for det, men der var mange, rigtig mange unge, måske 500 – det var Dejbjergpræsten, pastor Pedersen, der stod for mødet og sørgede for arrangementet, men sanglegene havde han ikke noget med at gøre. Senere kom unggilder og håndboldafslutninger, og det gik slag i slag. Var der bryllup en år, og de unge havde givet, så var de også budt med til kaffe om aftenen.

En sanglegsaften startede altid med

»Tyv, ja tyv« for at man skulle blive delt op i par. Fordi herrerne som regel stod i en klynge og snakkede og damerne det samme, så for at komme i gang tog ham, der sang for, lige den første dame, og så gik de ellers rundt i ringen og blev ved, indtil alle dem, man regnede med, ville deltage var med – indtil der var så mange, at man kunne begynde at danne en stor ring.

Man leger »Tyv, ja tyv« ved at gå hen og byde en dame op – byder hende armen – og så synger man »Tyv, ja tyv, det skal du være, for du stjal min lille ven, men jeg har det håb tilbage, at jeg får mig en igen. Åh, ja, en igen, det tror jeg«. Man blev ved med at synge, og de, der ikke var med, måtte klappe ud og på den måde komme med. En dame og en herre kunne også lige pludselig skilles, sådan at herren gik hen og tog en dame og damen en herre for at få de nye med – hvis det nu var et par gamle

Dejbjerg præstegårdshave grundlovsdag 1959. Om eftermiddagen var alle med. (Foto: Bent Eilersen).

rotter, der gik sammen, så sørgede de for at få de nye med, dem der lige var blevet konfirmeret. Der var ikke egentlig tale om at byde op – det var kun til møllevingen, da vidste vi godt, hvem vi ville have med!

Man kan vel ikke sige, at nogen bestemte sang for – alle, der kunne synge, de sang bare med – der var måske nok nogen, der var mere ihærdige end andre, men alle kendte sangene udenad.

Efter »Tyv, ja tyv« gik vi rundt i stor kreds, og da skulle vi lige finde én, der passede til at gå i kæde, der var mange forskellige, vi kunne bruge: »Jeg har min hest«, »Min Texas' gule rose«, »Skære, skære havre« og mange flere. Vi legede også »Napoleon var en tapper kriger«, »Der brænder en ild«, »Kom, kom frimodig her«, »Kom, kom fag-

re ungersvend«, »Gutten går i skoven«, »Syv raske flickor i en ring«, »Måne, min ven« – den sidste blev mest brugt i møllevingerne, der kunne vi bruge de fleste, også af de nye døgnmelodier.

Når det hele kørte, og vi havde været igennem kæde og de andre lege, da skulle vi gerne have en 3-4 møllevinger i gang samtidig, for ellers skete der bare det, at der kun kom to i gang og det var, hvordan skal man sige, dem der sang mest – vi skulle helst have alle med fra starten, for ellers sad de sidste jo bare på bænkene resten af aftenen og kiggede.

Vi tog måske nok en møllevinge før kaffen, men ellers var møllevingerne altid det sidste, vi legede. Man kunne lege dem på forskellig måde – vi havde firehåndsfatning

med herrerne inderst og sommetider svang vi damerne ind foran os og løb modsatte vej, andre tider blev herrerne i kredsen og vi løb baglæns, men hvem der bestemte hvordan – det kørte bare.

Det gik stærkt, når vi legede møllevinge – det skulle gerne være sådan, at damerne ikke rørte jorden. Der kunne godt være to møllevinger, der drillede hinanden – hvis de begyndte på én, skulle vi have en anden, dér kunne vi godt kappes lidt.

Der var mange forskellige sange at tage af, der var aldrig noget med, at vi gentog dem – og vi blev ved længe. Ja, det kunne da ske, at vi tog en møllevinge på hjemvejen – musikken havde vi jo med.

I Lønborg er vi en kreds, som stadigvæk kommer sammen, vi har gået i skole sammen. Vi holdt meget sammen, når der var sanglege, og det var meget den kreds, som f.eks. tog en møllevinge, også når vi kom ud andre steder – hvis vi f.eks. var til håndboldafslutning i Bork eller Hemmet eller Sdr. Vium, så vidste vi nok – det var vores egne folk, når vi skulle til møllevingerne. Vi kunne få det til at køre godt.

Vi var op mod 30 i alt på konfirmandholdet i 1951, deraf 12-14 knægte, de fleste bor her endnu, og vi kommer sammen – den næste årgang var de færre, og så startede vel den proces, hvor de unge tog fra landet til byerne – men dengang var vi jo næsten to karle på hver gård – da vi overtog gårdene midt i tresserne, drev vi dem selv, og der var ingen at byde til unggilder. Sidst vi var med, var året efter vi blev gift, og det var til ungdomsmøde i præstegården, hvor vi legede rundt om det store træ på gårdspladsen og i præstegårdshaven. Det var i 1965, så legene er sluttet i Lønborg sidst i tresserne«.

Poul Erik og Gerda:

Poul Erik: »Jeg begyndte at lege sanglege, så snart jeg var konfirmeret, og det var i 1942, og det første kendskab, jeg havde til dem, var nok til de fælles ungdomsmøder i præstegården, dem havde vi gerne en gang om måneden i sommertiden, og da legede vi sanglege rundt om den store lind i præstegården. Præsten, pastor Bork Hansen og fru Mette var med til at lege«.

Gerda: »Jeg er konfirmeret i 1947, og da begyndte vi at komme med i sanglegene. Om vinteren var der unggilder, og ved bryllup og sølvbryllup, da gav de unge jo og var så med til unggilde bagefter, og da legede vi så i laden eller maskinhuset, og var det vejr til det, så legede vi ude på græsplænen. Det kunne ske en helt enkelt gang, at der var musik til – når der var en, der havde en mundharpe i lommen, så spillede han lige lidt, når vi blev alt for forpustede, men dengang kunne vi jo holde til det.

Der var altid nogen bestemte, der sang for; jeg kan huske fra sportsfester i Sdr. Vium, at Jens Allerslev stod lige midt ude i salen, og så sang han ellers hele aftenen, og så var der også et par brødre fra Hemmet, de var gerne med rundt, og de var vældig gode til at synge; de kunne synge sådan at det gik godt«.

Poul Erik: »Vi havde også sanglege i Dejbjerg til grundlovsfesterne – vi cyklede derhen, og jeg kan huske engang – det var under krigen, i begyndelsen, lige efter jeg var blevet konfirmeret, og det var jo ikke altid lige godt det tøj, vi kunne få, men jeg havde nu fået et helt nyt sæt tøj af cellulid, og det regnede den dag, men hva', vi skulle da cykle til Dejbjerg alligevel, og vi skulle da også lege sanglege, så vi blev gennem-

Dejbjerg præstegårdshave grundlovsdag 1959. Her blev der så leget senere på aftenen. (Foto: Bent Eilersen).

våde, det gjorde ikke noget, men dagen efter, da passede mit tøj altså en syvårig i stedet for mig; celluldstøj duede ikke, det krøb. Men sanglegene kom i al fald frem for tøjet«.

Gerda: »Skt. Hansaften holdt vi i Blåkilde, og hotelværten var gerne nede at servere kaffe for os og sælge pølser og is, og så legede vi jo sanglege, og der var en taler, og så sluttede vi med bål og bålsang; det var vældig sjovt. Først var det Tarm KFUM og K, der arrangerede ved det gamle savværk, og fra omkring 1954 var det

Blåkilde Ungdomsskole, og det var så under lidt andre former, men stadigvæk en del med sanglege, men det var efter vi blev gift, da var vi ikke så meget med længere. Vi sluttede i 55-56, dengang børnene kom, da kunne vi ikke være så meget væk hjemmefra mere, så var det kun, hvis der havde været sølvbryllup og der var sangleg på hotellet bagefter, så var det da sjovt at prøve igen, men vi holdt op med at være med hele tiden, da vi fik børn«.

Poul Erik: »Det var ikke kun unge med tilknytning til KFUM og K, der deltog.

Til de fælles ungdomsmøder, som vi holdt en gang om måneden, kom de unge fra snart sagt alle hjem i Lønborg og deltog i både møde, sanglegene og andagten bagefter – det var sådan både alvor og fest, vi havde til de fælles ungdomsmøder – det var noget, vi glædede os til.

Vi spillede jo håndbold, der var mange med fra KFUM og K, men også nogen, der ikke var, og vi havde et vældigt godt forhold til hinanden, vi havde ikke offentlige baller eller lignende, hvor folk kom dinglende hjem, men vi havde sangleg bagefter i stedet for, og det var vi med til allesammen, og vi har haft mange hyggelige timer i de forskellige hotelsale. Der var aldrig spiritus med i billedet, og det blev respekteret af alle.

Jeg kan huske fra dengang, jeg blev konfirmeret, at vi altid sluttede med »Altid frejdig«, og det tror jeg da var pga. den tid, vi levede i, slutningen af 2. verdenskrig, og sidste vers havde en vis betydning: »Kæmp for alt, hvad du har kært, dø om så det gælder, da er livet ej så svært, døden ikke heller«. Vi vidste, det var en alvorstid, vi levede i, så derfor tror jeg også, at unge både indenfor og udenfor KFUM og K kom til ungdomsmøderne.

Vi begyndte altid med »Tyv, ja tyv«, og

vi sluttede nok altid med møllevingerne eller seksture – ja, eller »Bygge hytte«. Den kan jeg nu ikke huske fra den allerførste tid, den kom lidt senere – den var nok én af de nye, vi lærte fra andre sogne. Kom der nye folk til sognet med nogle nye ideer, skulle vi da sommetider prøve dem, men ellers var det de gamle, der kørte. Jeg kan huske en udflugt med KFUM og K til Skamlingsbanke, hvor vi mødtes med en M og K-forening derfra – der lærte vi måske noget nyt. Det skete også, at vi legede »To mand frem for en enke«, som børn også leger, og flere andre, men nogen særlig rækkefølge var der vist ikke, det var ligesom vi kom i tanker om legene til – og vi skulle jo også have pusten engang imellem, så snakkede vi om, hvilken leg, vi skulle tage næst efter.

Da vores børn kom i KFUM og K blev der ikke leget sangleg mere, og vi snakkede om, hvor meget de var gået glip af.

Til de store sanglegsarrangementer var der ingen tilmelding og ingen afmelding, men arrangørerne har mærket den dalende interesse og har taget konsekvensen. Som så mange andre steder, hvor man mødtes på tilsvarende vis, er grundlovsfesterne i Dejbjerg Præstegård nu kun tilbage som billeder og erindringer.

Inger Smedegaard Jensen
Født 1950 i Lønborg
Lærer. Samler oplysninger
og billeder om sanglege.
Elstedvej 179
8520 Lystrup

Historisk Samfund for Ringkøbing Amt

Foreningsmeddelelser 1996

Årsmødet den 24. marts 1996 blev afholdt på Brejninggaard Efterskole, hvor omkring 200 deltagere var mødt frem for at høre museumsinspektør Mette Guldbergs foredrag: »Vestjylland og verden – vestjyske bønder og deres bierhverv«. Mette Guldberg fortalte fængslende og engageret om bøndernes mere utraditionelle vareproduktion med hovedvægt på fremstillingen af tekstiler og sorte potter og herunder eksporten af dem.

På den efterfølgende generalforsamling aflagde formanden, statsamtmand Thomas Opstrup, beretning om det forløbne år.

Årsmødet 1995 på Hotel Nørre Vinkel, Lemvig, samlede omkring 140 deltagere, som hørte rigsantikvar, dr. phil. Johan Peter Noack fortælle om »1864-1920-1955, perspektiver på tre episoder i den nationale historie«.

Sommermødet blev afholdt i ROFI-centret i Ringkøbing, hvor 140 interesserede hørte cand.mag. Frank Webers foredrag: »De vestallierede luftangreb på mål i Danmark under 2. verdenskrig«.

Busturen gik til Ebeltoft og Rosenholm. Efter rundvisning på fregatten »Jylland« besøgte Farvergården, hvor museumsinspektør Jakob Vedsted fortalte om Ebeltoft som gammel søkøbstad.

Derefter besøgte Rosenkranz'ernes

gamle herregård Rosenholm og Hornslet kirke, som slægten er knyttet til.

Prisopgaven, der blev udskrevet i 1993, blev besvaret med mange gode indlæg, og efter prisopgaveudvalgets bedømmelse kunne vinderbidragene præmieres ved en lille højtidelighed på Hotel Ringkøbing:

1. præmien gik til Sigurd Lindholt, Sinding for »Foreningslivet har givet mig alt«.
2. præmien fik Ragna Tang, Holmsland for »Foreningsliv i lyst og nød«.
3. præmien gik til Georg Kristensen, Herning for »Rige år i FDF og DSU«.

»Hardsyssels Årbog 1995« – det 89. bind i rækken – bragte vinderbidragene fra prisopgaven. Årbogens redaktion er hele tiden på jagt efter stof, der henter sit emne fra Ringkøbing Amt og selvfølgelig helst stof, der kan interessere alle medlemmer.

Ved medlemsoptællingen pr. 1. januar 1996 havde Historisk Samfund 1.312 medlemmer. I 1995 var der en tilgang på 32 medlemmer og 51 udmeldinger. Medlemstallet er således temmelig stabilt. Der er gennem årene forsøgt mange forskellige former for medlemshvervning og den seneste gælder stadig: – *skaf os et nyt medlem og De får efter eget valg en ældre årbog eller håndbog fra vort lager gratis tilsendt, så snart det nye medlem er indmeldt!*

Om de økonomiske forhold oplyste beretningen, at Historisk Samfund lever af medlemmernes årskontingent samt tilskud fra amtet, kommunerne og de lokale pengeinstitutter. Desuden et årligt tilskud fra tips- og lottomidlerne.

Der er desuden modtaget et eksta tilskud fra Ringkøbing amtskommune til præmiering af vinderbesvarelsener i prisopgaven.

Beretningen sluttede med at takke alle, der har ydet tilskud til Historisk Samfunds virke i 1995.

Regnskabet, der findes aftrykt på side 155 blev derefter gennemgået. Såvel beretning som regnskab blev godkendt af generalforsamlingen.

Under det efterfølgende valg til styrelsen genvalgtes Gudrun Gormsen, Rudolf Knudsen og Holger Ejby Villadsen. I stedet for afdøde regnskabschef Børge Nielsen indvalgtes som nyt styrelsesmedlem gårdejer Viktor Hedegaard, Holstebro.

Sommermødet 1996 blev afholdt søndag den 9. juni på Ørnhøj Hotel, Trehøje kommune, hvor næsten 200 deltagere hørte museumsinspektør Søren Toftgaard Poulsen, Herning Museum, fortælle om »Fattighusene i Sammelstedby«. Fattighusene som blev placeret på Ørre Hede var et socialt eksperiment skabt på initiativ af den stedlige godsejer, hvis filosofi var, at de fattige skulle kunne forsørge sig selv, når blot det offentlige gav dem hus, jord og sædekorn. Problemet var blot, at langt størsteparten af beboerne var enten kvinder, børn, gamle eller handicappede, og projektet led derfor en krank skæbne.

Efter foredraget og det fælles kaffebord var der besøg på det nyetablerede, men velindrettede Trehøje Museum i Ørnhøj.

Næste årsmøde afholdes i Skjern kom-

mune den 16. marts 1997 og sommermødet den 15. juni i Thyborøn-Harboøre kommune.

»Hardsyssels Årbog 1996« – det 90. bind i årbogsrækken – foreligger hermed som 2. række, bind 30. Årbogens redaktion er stadig på jagt efter stof om lokaliteter og tildragelser i Ringkøbing amt – gerne aktuelt fra vort århundrede. Redaktionens adresse er: Cand. Mag. Per Hauge Mortensen, Byskallet 54, 6950 Ringkøbing. Forfattere, der får deres artikler optaget i årbogen, belønnes med 25 særtryk.

LOKALLITTERATUR TIL SALG

Historisk Samfund for Ringkøbing Amt har udgivet en del lokalhistoriske bøger, som alle vore medlemmer kan købe til favorpris + forsendelsesomkostninger.

J. C. Hald: »Ringkøbing amt«, 1833. Genoptryk 1985. Medlemspris: 75,00 kr. (ikke-medlemmer 100,00 kr.)

»Hardsyssels Årbog«. Af de ældre årgange kan følgende erhverves, så længe lager haves:

Årgang:	Medlemspris:	Ikke-medlemmer:
1929-1930	15 kr.	25 kr.
1972-1973	60 kr.	125 kr.
1975	60 kr.	125 kr.
1977-1990	60 kr.	125 kr.
1991-1992	90 kr.	140 kr.
1993	135 kr.	160 kr.
1994-95	125 kr.	160 kr.

Alfred Kaae: »Fæster og husbonde i Hammerum herred«, 1971. Medlemspris: 12,00 kr. (ikke-medlemmer 25,00 kr.).

Arne Vagn Nielsen: »Ringkøbing amt geologi og landskab«, 1982. (Hardsyssel-håndbog, 1). Medlemspris: 50,00 kr. (ikke-medlemmer: 80,00 kr.)

Ejner G. Pedersen: »Hærvej og hedevej i Hardsyssel«, 1986. (Hardsyssel-håndbog,

2). Medlemspris: 87,00 kr. (ikke-medlemmer: 125,00 kr.).

Gunnar Rønn og Jens Krogh: »Kirkeskibe i Ringkøbing amt«, 1992. 103 sider, ill. (Hardsyssel-håndbog, 3). Medlemspris: 98,00 kr. (ikke-medlemmer: 148,00 kr.).

Knud Prange: »Herredssegl og kommunale våbener i Ringkøbing amt«, 1979. Medlemspris: 12,00 kr. (ikke-medlemmer: 25,00 kr.).

»Register til Hardsyssels årbog 1907-1966«, 1977. Medlemspris: 48,00 kr. (ikke-medlemmer: 80,00 kr.).

»Register til Hardsyssels årbog 1967-1986«, 1988. Medlemspris: 50,00 kr. (ikke-medlemmer: 80,00 kr.).

Peter Skastrup: »Hardsyssels stednavne«, 1979. Medlemspris: 12,00 kr. (ikke-medlemmer: 25,00 kr.).

HISTORISK SAMFUND FOR RINGKØBING AMT

Alle interesserede kan blive medlem. Det årlige kontingent er 125 kr., som opkræves sammen med »Hardsyssels Årbog« ved udgivelsen i oktober måned.

Indmeldelse kan ske til alle styrelsesmedlemmer eller ved henvendelse til sekretæren, bibliotekar Erik Nørgaard, Ud-sigten 6, 7620 Lemvig, tlf. 97 82 22 55.

Alle nye medlemmer kan få den sidst udkomne »Hardsyssels Årbog« tilsendt til normal medlemspris, hvis det ønskes. Ud-meldelse sker ved skriftlig henvendelse til sekretæren.

Historisk Samfunds møder arrangeres i samarbejde med Folkeuniversitetet.

BUSTURE. MEDDELELSER FRA TURLEDEREN

Historisk Samfunds bustur til Fyn lørdag den 1. juni 1996 havde et halvt hundrede deltagere.

Ved formiddagskaffen på Danehofkroen fortalte Nyborg Museums formand, forfatteren Nils Aage Jensen, om Nyborg Slot, der blev bygget ca. 1170 som led i en række fæstninger til forsvar af det danske rige og nu landets ældste verdslige bygning. Derpå viste han rundt.

Bagefter fik man et indtryk af de store voldanlæg, der har omgivet byen, gik gennem den 40 meter lange Landport, der indtil 1869 blev låst kl. 22 – den eneste forbindelsesvej mellem Øst- og Vestdanmark.

Der blev tid til et kort besøg i Nyborg Kirke med Fyns højeste kirkespir.

I Odense domkirke, Sankt Knud, fortalte guiden Karen Esbjerg om det store gotiske bygningsværk og om Claus Bergs altertavle med ca. 300 udskårne figurer, en af Nordeuropas smukkeste, samt om kongegravene, især Knud den Helliges, men også kong Hans' og Kristian den Andens.

I frilandsmuseet Den fynske Landsby kom solen rigtigt frem, så man kunne nyde den medbragte mad og derpå selv gå på opdagelse i de gamle huse og gårde fra 1700- og 1800-tallet, før turen gik hjemad ad den gamle snoede Rugaards Landevej gennem smukt nordvestfynsk landskab.

HISTORISK SAMFUND FOR RINGKØBING AMTS STYRELSE

Redaktør Mogens Bendixsen,
Spinkelbjerg 8, Gjellerup,
7400 Herning. Tlf. 97 11 84 80.
Indvalgt 1992, tilknyttet redaktionen fra 1992.

Museumsinspektør Gudrun Gormsen,
Tjørnevej 46, Mejdal, 7500 Holstebro.
Tlf. 97 40 18 87. Indvalgt 1993.

Gårdejer Viktor Hedegaard,
Hedegaardsvej 11, Borbjerg,
7500 Holstebro. Tlf. 97 46 10 03.
Indvalgt 1996, kasserer fra 1996.

Deltagere i busturen nyder madpakken foran den gamle fynske birkedommersfængsel, hvor herremanden kunne indsætte genstridige bønder.

Journalist Asta Thomsen Jensen,
Arnborgvej 43, Borris, 6900 Skjern.
Tlf. 97 36 60 17.
Indvalgt 1994.

Advokat Rudolf Knudsen,
Bredgade 2, 6920 Videbæk.
Tlf. 97 17 34 66.
Indvalgt 1987, næstformand fra 1992.

Cand. mag. Per Hauge Mortensen,
Byskallet 54, 6950 Ringkøbing.
Tlf. 97 32 26 35.
Indvalgt 1995, årbogsredaktør fra 1995.

Bibliotekar Erik Nørgaard,
Udsigten 6, 7620 Lemvig. Tlf. 97 82 22 55.
Indvalgt 1992, sekretær fra 1993.

Statsamtmand Thomas Opstrup,
Granhøj 3, 6950 Ringkøbing.
Tlf. 97 32 60 72.
Indvalgt 1983, formand fra 1983.

Lærer Holger Ejby Villadsen,
Apollovej 115, 6960 Hvide Sande.
Tlf. 97 31 14 38. Indvalgt 1993,
medlem af årbogsredaktionen fra 1993.

Redaktør Jørgen Østergaard,
Rugvænget 41, 7400 Herning. Tlf. 97 12 33 28.
Indvalgt 1975,
medlem af årbogsredaktionen fra 1975.

Kassererkontor:
Pile Allé 102, 7500 Holstebro.
Tlf. 97 42 23 20. Giro 6 43 92 33.

Redaktion:
Cand.mag. Per Hauge Mortensen,
Byskallet 54, 6950 Ringkøbing. Tlf. 97 32 26 35.

Sekretariat:
Bibliotekar Erik Nørgaard,
Holstebro Bibliotek,
Kirkestræde 11, 7500 Holstebro.
Tlf. 97 42 33 99. Fax. 97 42 62 39.

Regnskab for 1995

Indtægter:

Medlemskontingent.....	161.700,00
Salg af årbøger.....	12.159,00
Salg af kirkeskibe.....	1.470,00
Salg af Hærvej og Hedevej i Hardsyssel.....	278,40
Tilskud fra kommuner og amtskommune (spec.).....	19.700,00
Tilskud fra pengeinstitutter (spec.).....	10.000,00
Tilskud fra Tips og Lottomidler 1994.....	7.070,00
Renteindtægter.....	3.783,37
	<u>216.160,77</u>

Udgifter

Årbogens trykning.....	94.315,00
Ekspedition og porto vedr. årbogen.....	41.362,75
Honorarer vedr. årbogen.....	6.550,00
Prisopgave.....	6.000,00
Kontingent DLF.....	3.000,00
Moms m.v.....	1.345,00
Kontorudgifter.....	10.235,75
Porto og telefon.....	12.142,25
Annoncer, møder og foredrag.....	23.984,12
	<u>198.934,87</u>

Resultatopgørelse

Indtægter.....	216.160,77
Udgifter.....	<u>198.934,87</u>
Overskud for 1995.....	<u>17.225,90</u>

Status pr. 1/1 1996

Aktiver:

Beholdning Vestjysk Bank.....	114.054,20
Unibank.....	1.530,27
Girobank.....	<u>10.782,95</u>
	<u>126.367,42</u>

Passiver:

Egenkapital pr. 1/1-1995.....	109.141,52
Overskud for 1995.....	<u>17.225,90</u>
	<u>126.367,42</u>

Kassebøger kontrolleret med bilagene.
Beholdninger (Bank og giro) ved årets slutning afstemt.
Intet fundet at bemærke.

Holstebro, den 19. marts 1996.
Else Madsen N. P. Legaard

*Specifikationer**Tilskud fra kommuner og amtskommune:*

Aulum-Haderup	500,00
Aaskov	1.000,00
Brande	500,00
Egvad	500,00
Holmsland	300,00
Herning	2.000,00
Holstebro	1.000,00
Ikast	500,00
Lemvig	300,00
Ringkøbing	1.500,00
Struer	1.000,00
Thyholm	200,00
Trehøje	500,00
Ulfborg-Vemb	1.000,00
Videbæk	500,00
Vinderup	400,00
Amtskommunen	8.000,00
	<u>19.700,00</u>

Tilskud fra pengeinstitutter:

Nordvestbank Lemvig	500,00
Ringkøbing Bank	2.000,00
Ringkøbing Landbobank	1.500,00
Skjern Bank	500,00
Unibank	1.000,00
Vestjysk Bank	1.000,00
Nykredit	1.500,00
Midtbank	2.000,00
	<u>10.000,00</u>

Annoncer, møder og foredrag:

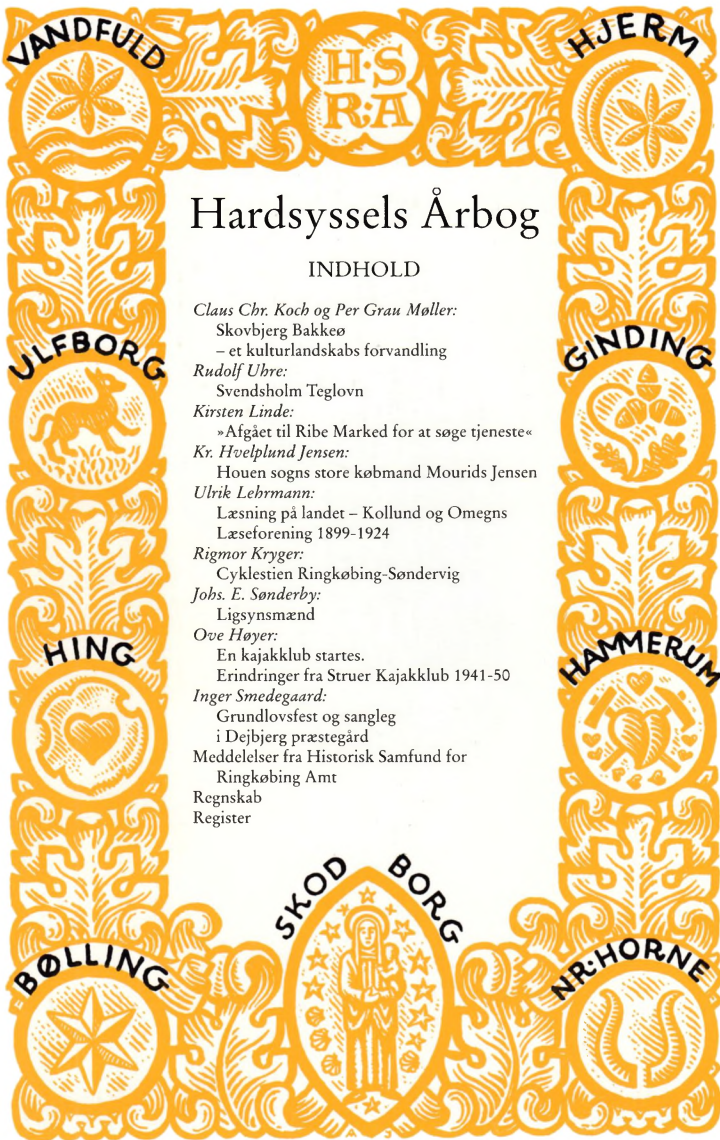
Årsmøde	5.111,63
indbydelser	4.633,75
annoncer	2.474,78
Sommermøde	4.422,00
indbydelser	2.078,75
annoncer	2.941,46
Styrelsesmøder m.v.	1.705,00
Underskud/udflugt	616,75
	<u>23.984,12</u>

Register

omfattende personer (personer, der bare er nævnt, men ikke videre omtalt, er udeladt), stednavne og emner. B angiver billede, K henviser til kort.

- Andersdatter, Ane (Ørre) 125
Arbjerg-tegloven B 49
Askov (Ørnhøj) B 35
- Bastenråft 12
Bennedsgårds teglovn 59
Beyer, Jens Andersen (købmand, Hoven) 80
Bisteraa 12
Bomhuset (Ringkøbing) 112, 113
Bustenraa 12
Bøndergaard, Laurids (bommand, Ringkøbing) 112,
B 112, 113, 114, B 114
- Christensen, Alfred (musikhandler, Holstebro) 131
Christensen, Laurids Gejl 80, 81
Christensen, Mathea (lærer, Kollund) 86
Christensen, Orla (Struer) 133
Clausen, Egon 139
Cyklestien Ringkøbing-Søndervig B 107, B 110,
B 114, B 120, K 106
Dalgas, Enrico 34
»Danmarks Folkebogsamlinger« (forening) 85
Dejbjerg Præstegårdshave B 143, B 145, B 146,
B 147, B 149
Dinesen, Jens Chr. (Kollund) 83, B 90
Dinesen, Karen (Kollund) B 90
Dueholm, Astrid B 114
Døssing, Thomas (biblioteksdirektør) 85, 97
- Feilberg, Ludvig (præst, Husby) 68-69
fiskeri 64, 66
fiskerleje B 65
folkebiblioteksbevægelsen 84
folkemarkeder 73
Fomsgaard, Gunnar B 114
Fugletårnet (Sandene) B 109
- Gl. Sogn Kirke B 119, 121
Gl. Sogn Mølle B 120, 122
- Gammelvind 12
Gejl, Laurids 80, 81
Grønborg, Johannes (bibliotekspioner) 89, 90, 92
Grøntoft (boplads) 6
- Halkær Mose B 9
Hans Aae's boder (Søndervig) B 67
hedeopdyrkning 33, 35-36
Hedeselskabet 34
Herning Folkebibliotek (forening) 85
Holstebro gl. Rådhus 58
Hover 7, 12, 13, B 14
Hover Sogn K 13
Hover Å B 31
Husby Sogn 61, 62, K 63, 66, 68-72
- Jensen, Anker (lokofører, Struer) 131
Jensen, Mourids (købmand, Hoven) B 78
Jensen, Ole (klitfoged, Husby) 70
Jerne, Niels Th. (redaktør, Herning) 89
Jespersen (kaptajn) 140
- kajakbygning 132, 133
Kirk, Gjertrud Johanne Ferdinantsdatter (Husby) 72
Kirkegård (Hoven) 78
Klit, Adser Jens Christiansen (Husby) 71
Klokker, Mathias (cykelhandler, Ringkøbing) 105
Kobberup, Frederik (Struer) 133, 136
Kobberup, Sv. Helge (Struer) 132
Kodal Sig (Nr. Omme) B 21
Kollund Skole B 84
Kvindehøjskolen B 80
Købmandsgården (Hoven) B 79, B 80
- ler 49
Lønborg Sogn 144, 145, 148, 150
lønninger (tyende-) 74

- Madsen, Simon Chr. (Kollund) B 93
 Mortensen, Jens Kås (Struer) 137, 138
 mosebrug 9
 Mosegården (Kollund) B 99
 Munk, Kaj (præst, Vedersø) 139
 Møller, Marius (forfatter) 100-102
- Nielsen, Niels (lærer, Kollund) 86, B 86
 Noes, Peder (købmand, Ringkøbing) 117
 Nørgaard, Carl M. (lærer, Kollund) 86
 Nr. Vosborg Teglværk, 58
- Omgård (boplads) 6
- Petersen, Svend (Struer) 138
 pollenundersøgelse 15
- Sandene 120
 Sandgård (Kollund) B 103
 skolelærelitteraturen 91
 Skougaard, Klaus Svendsen (præst, Husby) 61
 Skovbjerg Bakkeø K 11, K 19
 skovtilplantning 33, 37-39
 skudsmålsbøger 68-69
 Skærum Mølle 46
 Solsø 15
 Staby Sogn K 46
- stednavne 10
 Steenberg, A. S. (adjunkt) 85
 St. Hoverdal B 37
 strygning (mursten) 57
 Stråseø Plantage B 40
 Stråseø Skole B 40
 Stråseøgård B 40
 Svendholm-teglovn K 48, B 52, B 54, B 60
 Sønderby, Marius (gårdejer, Idom) 123, B 124
 Sørensen, Gerhard (Struer) 132
- Tang, Ragna (folkedanseleder, Holmsland) 122
 teglbrænding 53
 torvedag (Ringkøbing) B 71
 tørveskær 9
- Ulfborg Sogn K 38
- Vadstrup B 7
 Vibholm (Madum) 45
- Zuschlag, Carl (Struer) B 129
- æltning (ler) 56
- Ørnhøj B 32

Hardsyssels Årbog

INDHOLD

Claus Chr. Koch og Per Grau Møller:

Skovbjerg Bakkeø
– et kulturlandskabs forvandling

Rudolf Ubre:

Svendsholm Teglovn

Kirsten Linde:

» Afgæet til Ribe Marked for at søge tjeneste«

Kr. Hvelplund Jensen:

Houen sogns store købmand Mourids Jensen

Ulrik Lehrmann:

Læsning på landet – Kollund og Omegns
Læseforening 1899-1924

Rigmor Kryger:

Cyklestien Ringkøbing-Søndervig

Johns. E. Sønderby:

Ligsynsmænd

Ove Høyer:

En kajakklub startes.
Erindringer fra Struer Kajakklub 1941-50

Inger Smedegaard:

Grundlovsfest og sangleg
i Dejbjerg præstegård

Meddelelser fra Historisk Samfund for

Ringkøbing Amt

Regnskab

Register